

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԳԵՎՈՐԳ ՎԻՐԱԲՅԱՆ

**ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՎԱՐԿԱԾՆԵՐԻ
ՃՅՈՒՂԱՅԻՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԻ
ՄԻԱՍՆԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ**

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2025**

ՀՏԴ 340.1

ԳՄԴ 67.0

Վ 680

*Հրապարակության է երաշխավորել
ԵՊՀ գիտական խորհուրդը:*

Մասնագիտական խմբագիր՝

իրավաբանական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր, ՀՀ Սահմանադրական դատարանի
դատավոր Ա. Գ. Վաղարշյան

Գրախոսներ՝

իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԵՊՀ պետության և իրավունքի տեսության ու պատմության
ամբիոնի վարիչ Գ. Բ. Դանիելյան

իրավաբանական գիտությունների թեկնածու,
ԵՊՀ պետության և իրավունքի տեսության ու պատմության
ամբիոնի դոցենտ Տ. Վ. Սիմոնյան

Վերաբայն Գ. Մ.

Վ 680 Իրավական կանխավարկածների ճյուղային մոտեցումների
միասնականացման ընդհանուր տեսության հայեցակարգը: Մե-
նագրություն, Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2025, 322 էջ:

Սույն մենագրությունը նվիրված է իրավական կանխավարկածի շուրջ առկա
իրարամերժ մեթոդաբանական հայեցակարգերի հաղթահարման ու ճյուղային մո-
տեցումների միասնականացման ընդհանուր տեսության հայեցակարգի մշակման
թեզին: Այդ համատեքստում հետազոտման առարկա են դարձել իրավական կան-
խավարկածի արդի վիճակին, կիրառված մեթոդաբանությանը, կանխավարկածի՝
որպես փոխուփայական-իմացաբանական և օժանդակ իրավական միջոցի էությա-
նը, իրավական սկզբունքի ու իրավանորմի հետ իրավական կանխավարկածի հա-
րաբերակցությանը, իրավական կանխավարկածի գործառույթների համակարգին
և դասակարգմանն առնչվող հիմնահարցերը:

Հետազոտության արդյունքները կարող են կիրառվել հետագա գիտական
աշխատանքներում, մասնավորապես այն հետազոտություններում, որոնք ուղղված
կլինեն իրավական կանխավարկածների ընդհանուր տեսության մշակմանը, ինչ-
պես նաև այն դասընթացներում, որոնց առարկան առնչվում է իրավական կանխա-
վարկածներին:

Սույն հրատարակությունը կարող է օգտակար լինել իրավաբանական բուհե-
րի ու ֆակուլտետների ուսանողներին, ասպիրանտներին, դասախոսներին, փաս-
տաբաններին, դատախազներին, դատավորներին, ինչպես նաև իրավական կան-
խավարկածների հիմնախնդիրներով հետաքրքրվող այլ անձանց:

ՀՏԴ 340.1

ԳՄԴ 67.0

ISBN 978-5-8084-2714-3

<https://doi.org/10.46991/YSUPH/9785808427143>

© ԵՊՀ հրատ., 2025
© Վերաբայն Գ. Մ., 2025

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Գևորգ Վիրաբյանի մենագրությունը հիմնարար ուսումնասիրություն է, որը նվիրված է կանխավարկածների իրավական մեկնաբանության մեթոդաբանական հակասությունների հաղթահարմանն ու դրանց միավորման միասնական հայեցակարգի ստեղծմանը:

Աշխատությունն առանձնանում է գիտական վավերականությամբ, բավարար վերլուծությամբ ու գործնական նշանակությամբ: Հեղինակը համակողմանիորեն ուսումնասիրել է իրավական կանխավարկածների ուսումնասիրության առկա մեթոդաբանական մոտեցումները, դրանց փիլիսոփայական և իրավական առումները, բացահայտել է ժամանակակից իրավագիտության հիմնական խնդրահարույց ոլորտները:

Աշխատության տարբերակիչ առանձնահատկությունն այն համապարփակ մոտեցումն է, որը համատեղում է կանխավարկածների ուսումնասիրության փիլիսոփայական, ճանաչողական ու իրավական առումները, ինչը թույլ է տալիս դուրս գալ ավանդական քննարկումներից՝ առաջարկելով դրանք միավորելու նոր ուղիներ:

Մենագրությունն աչքի է ընկնում իր տրամաբանորեն համահունչ կառուցվածքով, մատուցման հստակությամբ ու փաստարկների հետևողականությամբ: Աշխատությունը հստակ է, գիտականորեն հիմնավորված, իսկ լեզուն՝ հասկանալի, ինչը նպաստում է նյութի ընկալման հեշտացմանը: Միջառարկայական վերլուծության, ներառյալ իրավունքի փիլիսոփայության, իրավական դոգմատիկայի և տեսության օգտագործումն ուսումնասիրությանը հաղորդում է խորություն ու արդիականություն:

Հեղինակը գոյություն ունեցող իրավական դոկտրինների վերլուծությամբ բացահայտում է կանխավարկածների

փիլիսոփայական ու իրավական մոտեցումների միջև եղած երկփեղկությունը: Միջառարկայական հետազոտության մեթոդների կիրառումն ու համակարգված մեթոդաբանությունը մեծացնում են ուսումնասիրության եզրակացությունների կայունությունը: Այս մենագրության հիմնական արժանիքներից է իրավական կանխավարկածների շուրջ հայեցակարգային մասնատվածությունը հաղթահարելու նորարարական փորձը:

Հեղինակը համակարգված կերպով ուսումնասիրել է կանխավարկածների փիլիսոփայական-իմացաբանական ու օժանդակ իրավական առումները՝ առաջարկելով տարբեր ոլորտային մեթոդաբանությունների միջև առկա բացերը միավորող, կամրջող մոտեցում: Վերլուծելով իրավական կանխավարկածների, իրավական սկզբունքների ու իրավական նորմերի փոխկապակցվածությունը՝ ուսումնասիրությունն ամուր հիմք է ստեղծում միասնական տեսականի մշակման համար՝ դրանով իսկ հարստացնելով իրավական դոկտրինան:

Հեղինակն առաջարկել է կանխավարկածների միասնականացման հայեցակարգ, որը հնարավորություն է տալիս հաղթահարելու մինչ օրս առկա իրարամերժ մոտեցումները:

Գ. Վիրաբյանը քննադատաբար վերլուծել է փիլիսոփայական ու իրավաբանական մեթոդաբանական մոտեցումների թերությունները՝ դրանք փոխարինելով գործիքակազմային տեսությամբ, որը բացահայտում է կանխավարկածների իրական գործառութային նշանակությունը: Անդրադառնալով նախորդ հետազոտությունների անհամապատասխանություններին և ապահովելով համահունչ տեսական սինթեզ՝ հեղինակը նպաստում է իրավական գիտության զարգացմանը, միաժամանակ ճանապարհ է հարթում օրենսդրական նախագծման, իրավական մեկնաբանության ու օրենքի կիրարկման գործում կանխավարկածների դերի վերաբերյալ ապագա ուսումնասիրությունների համար:

Այս մենագրության մեկ այլ ուշագրավ կողմը նրա ներդրումն է իրավական մեթոդաբանության մշակման գործում: Առաջարկելով կառուցվածքային տեսական մոդել՝ հեղինակը ոչ միայն ճշգրտում է իրավական կանխավարկածների դասակարգումն ու մեկնաբանությունը, այլև հիմք է ստեղծում օրենսդրական նախագծում դրանց գործնական կիրառման համար: Այս աշխատանքն ընդգծում է իրավական նորմերի և դատական հայեցողության միջև դինամիկ փոխազդեցությունը՝ ընդգծելով, թե ինչպես իրավական կանխավարկածների նկատմամբ միասնական մոտեցումը կարող է նպաստել իրավական հիմնավորման ու որոշումների կայացման հետևողականությանը:

Մենագրության մեկ այլ ուշագրավ կողմը դրա գործնական կիրառելիությունն է: Այս հետազոտության արդյունքները դուրս են գալիս տեսական դիսկուրսից և արժեքավոր հետևանքներ են առաջարկում իրավական պրակտիկայի համար: Աշխատանքում կատարվել է իրավական կանխավարկածների հստակ դասակարգում և դրանց մեկնաբանման ու իրավունքի տարբեր ճյուղերում կիրառման կառուցվածքային շրջանակ: Հետևաբար այն ծառայում է որպես անհրաժեշտ ռեսուրս իրավաբանների, այդ թվում՝ դատավորների, դատախազների և փաստաբանների համար՝ հեշտացնելով իրավական ավելի ճշգրիտ հիմնավորումը դատական գործընթացներում: Ավելին, այս ուսումնասիրությունը ակադեմիական զգալի արժեք ունի իրավաբանական կրթության համար: Իրավական կանխավարկածների համակարգված ցուցադրումն այս մենագրությունը դարձնում է էական հղում իրավական տեսության, իրավունքի փիլիսոփայության ու առհասարակ իրավագիտության տարբեր ճյուղերի համալսարանական դասընթացների համար: Իրավագետներն այս աշխատությունում կգտնեն լավ հիմնավորված տեսական հիմք, ինչը նրանց հնարավորություն կընձեռի ըմբռնելու իրավական կանխավարկածների բարդություն-

ներն ավելի լայն իրավական համակարգերում:

Գևորգ Վիրաբյանի մենագրությունը սոսկ ակադեմիական նախաձեռնություն չէ. այն մտավոր համարձակ ձեռնարկ է, որը վերահիմաստավորում է իրավական կանխավարկածների մեր ըմբռնումը: Այն չի բավարարվում գոյություն ունեցող տեսությունների կրկնությամբ, այլ համարձակվում է մարտահրավեր նետել մասնատված մեթոդաբանություններին՝ առաջարկելով միավորող տեսլական, որն ունի ինչպես իրավական դոկտրինան, այնպես էլ պրակտիկան վերաձևելու ներուժ: Մանրակրկիտ հետազոտությունը, միջառարկայական մոտեցումն ու հեռանկարային վերլուծությունը աշխատությունը դարձնում են ներդրում ժամանակակից իրավագիտության մեջ:

***Իրավաբանական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Ա. Գ. Վաղարշյան***

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Իրավունքում կանխավարկածները հարյուրամյակների պատմություն ունեն և լայնորեն կիրառվել են հատկապես հռոմեացիների կողմից: Ընդ որում՝ այդ կանխավարկածներից շատերը (օրինակ՝ բարեվարքության, օրենքի իմացության, հայրության և այլն) հասել են մինչև մեր օրերը և ներկայումս իրենց ուրույն տեղն են գրադեցնում ժամանակակից իրավական համակարգերում: Այնուամենայնիվ, պետք է արձանագրել, որ հռոմեացիները, որոնք իրենց իրավական գործունեության մեջ բուռն կերպով առաջնորդվել են կանխավարկածներով, դրանց վերաբերյալ այդպես էլ մեզ որևէ համակարգված տեսություն չեն փոխանցել: Ինչևէ, փաստն այն է, որ իրավական կանխավարկածները եղել են, կան և կլինեն մեր կյանքում:

Անշուշտ, առաջինը չենք, որ իրավական կանխավարկածների շուրջ իրականացնում ենք հետազոտություն: Ընդհակառակը, համալրում ենք այդպիսի հետազոտություններ կատարածների շարքը:

Այսպես, տասնամյակներ շարունակ իրավագետները նկատելի ծավալով հետազոտություններ են իրականացրել՝ իրավական կանխավարկածների էությունը վեր հանելու, նրա հետ փոխկապակցված խնդիրները լուծելու, իսկ վերջին ժամանակներում՝ նաև ընդհանուր տեսություն մշակելու ուղղությամբ: Այս հարցադրումների առնչությամբ հրատարակվել են գիտական բազում աշխատություններ: Ասվածի համատեքստում, այնուամենայնիվ, արձանագրել ենք հիշյալ հարցադրումներով հետազոտության անհրաժեշտությունը, ինչը թելադրված է մի շարք փաստարկներով:

Նախ անկախ իրավաբանական հանրության գործադրած ջանքերից՝ մի կողմից կանխավարկածների շուրջ գոյություն ունեցող հիմնահարցերը դեռևս շարունակում են իրենց գերակայությունն ունենալ տեսական հարթությամբ առաջարկված լուծումների նկատմամբ, մյուս կողմից այդ հիմնահարցերի լուծման հրամայականն օբյեկտիվորեն շարունակում է հանդես գալ որպես իրավագիտության անբաժան ուղեկից:

Նկատի ունենք այն, որ կանխավարկածների վերաբերյալ հետազոտության արդյունքների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ մինչ օրս հաջողվել է մշակել մեթոդաբանական երկու ուղղություն՝ փիլիսոփայական ու իրավաբանական, որոնց համատեքստում, սակայն, առաջարկվող լուծումները ոչ թե, օրինակ, կանխավարկածի էության շուրջ ձևավորել են միասնական մոտեցում, այլ տարել են կամ, ավելի ճիշտ, հայեցակարգային առումով տանում են գիտական հայացքների առճակատման, ինչն ինքնին խոչընդոտում է միասնական մոտեցման ձևավորումը: Մենք հետազոտության նյութ ենք դիտարկել նաև այսպիսի հակասական վիճակի խորքային պատճառների բացահայտումը:

Իրավական կանխավարկածներին նվիրված գրեթե բոլոր գիտական հետազոտություններում որոշակիորեն անդրադարձ է արված «իրավական կանխավարկած» հասկացությանը կամ դրա իրավաբանական բնույթին, սակայն այս տեսանկյունից կարևորում ենք այն հարցը, թե կոնկրետ ինչ նպատակ է հետապնդել այդ ձգտումը: Իհարկե, չի բացառվում, որ նպատակը եղել է գիտական պատկերացումների վերաիմաստավորումը, այսպես կոչված՝ նոր ճշմարտության բացահայտումը, սակայն այս տեսանկյունից անխուսափե-

լիորեն ծագում է մեկ այլ հարց՝ որո՞նք են այդ ճշմարտությունը որոշելու չափանիշները, և դրանով ինչ տեսական խնդիրներ ենք լուծում:

Այսպիսով՝ իրավափիլիսոփայական հայեցակարգային հարթությամբ միանշանակորեն ընդգծվում են իրավական կանխավարկածներին առնչվող հարցադրումների խիստ կարևորությունը, դրանց միջոցով այլ հարցերին սպառիչ պատասխաններ ձևավորելու անհրաժեշտությունը, սակայն անգամ առավել առանցքային հարցադրումների կտրվածքով ոչ միայն չեն ձևավորվել քիչ, թե շատ միասնական մոտեցումներ, այլև առկա են անհարկի իրարամերժ դրույթներ, ընդհուպ հենց իրավական կանխավարկածի էության շուրջ:

Մտահոգողը, ինչպես նաև միաժամանակ հետազոտության արդիականությունը, թերևս, թելադրված են նաև այն գործոնով, որ որոշ դեպքերում ճյուղային իրավագիտության շրջանակում հետազոտություններն իրականացվում են փիլիսոփայական ու իրավաբանական մոտեցումներից դուրս, ինչը վկայում է նաև հետազոտության ընդհանուր մեթոդաբանության բացակայության մասին, դրանից բխող անընդունելի հետևանքներով հանդերձ:

Ինչ խոսք, հեռու ենք այն մտայնությունից, որ իրավունքի տեսության բարդագույն հարցերի առնչությամբ հնարավոր է ձևավորել միասնական ուսմունք, սակայն խոսքը ոչ թե բացարձակ միատեսակության, այլ գիտական հետազոտությանն ու դրա մեթոդաբանությանը բնորոշ նվազագույն համընդհանուր չափանիշների անհրաժեշտության մասին է: Մեր կարծիքով տվյալ դեպքում խնդիրը բնավ միևնույն երևույթների նկատմամբ հայեցողական մոտեցումները չեն, այլ հարցադրումների շրջանակի ու դրանց գնահատման չա-

փանիշների խիստ տարաբնույթ լինելը, ինչը ևս նկատի ենք ունեցել համապատասխան եզրահանգումներ առաջադրելիս: Մասնավորապես, ընդգծել ենք, որ քննարկման առարկա նյութի առնչությամբ միասնական մոտեցում ձևավորելու պահանջը պայմանավորված է հենց նրա այն առանձնահատուկ գիտագործնական դերով, որ վերջինս, անկախ ճյուղային պատկանելությունից, գտնվում է համընդհանուր հարթությունում, և այն չի կարող վերատեսույնների ենթարկվել ճյուղային հետազոտության ասպեկտներով:

Մի այսպիսի դիտարկում. իրավական կանխավարկածի, ինչպես, օրինակ, իրավական սկզբունքի էությունը բացահայտելու համար օբյեկտիվորեն անհրաժեշտ է միասնական ողջամիտ մոտեցումների, գնահատման չափանիշների առկայություն:

Այս ու գիտագործնական մի շարք այլ հարցադրումներ մեզ համար հենց որպես նախապայման են դիտարկվել հետազոտության թեման ընտրելիս:

Այսպիսով՝ աշխատանքում առաջադրել ենք կոնկրետ մասնավոր հետազոտական խնդիրներ, որոնց շրջանակում ներկայացված լուծումները, մեր կարծիքով, հայեցակարգային առումով հնարավորություն են տալիս հանգուցալուծելու իրավական կանխավարկածի շուրջ իրավաբանական դոկտրինում առկա հիմնահարցերն ու տարաձայնությունները:

ԳԼՈՒԽ 1. ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՎԱՐԿԱԾՆԵՐԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ-ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ

1.1. Իրավական կանխավարկածների արդի վիճակը

Անժխտելի է այն իրողությունը, որ ներկայումս իրավագետների շրջանում զգալի թիվ են կազմում այն հետազոտողները, որոնք իրենց ջանքերն են գործադրում հարյուրամյակների պատմություն ունեցող իրավական կանխավարկածների դերն ու նշանակությունն իրավունքում վերհանելու, մշակվածության նոր մակարդակի հասցնելու և որպես վերջնարդյունք՝ ընդհանուր տեսություն մշակելու ուղղությամբ: Այս հանգամանքով պայմանավորված՝ առանձին գիտական հոդվածների շրջանակում իրականացված հետազոտություններից զատ այդ ուղղությամբ հրատարակվել են մենագրություններ¹, կատարվել են թեկնածուական ու դոկտորական ատենախոսական հետազոտություններ²:

¹ Տե՛ս, օրինակ, **Кузнецова О. А.**, Презумпции в гражданском праве, СПб.: Изд. «Юрид. центр-Пресс», 2004, 349 с., **Сериков Ю. А.**, Презумпции в гражданском судопроизводстве, М.: Изд. «Волтерс Клувер», 2008, 170 с., **Мосин С. А.**, Презумпции и принципы в конституционном праве Российской Федерации, М.: Изд. «Юстицинформ», 2009, 122 с., **Булаевский Б. А.**, Вопросы общей теории правовых презумпций, М.: Изд. ИП Насирддинова В. В., 2012, 132 с.:

² Տե՛ս, օրինակ, **Зуев Ю. Г.**, Презумпции в уголовном праве: дисс. ... канд. юрид. Наук, Ярославль, 2000, 208 с., **Цуканов Н. Н.**, Правовые презумпции в административной деятельности милиции: дисс. ... канд. юрид. наук. Омск, 2001, 205 с., **Щекин Д. М.**, Юридические презумпции в налоговом праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Москва,

Մի քանի տասնամյակների կտրվածքով իրականացված գիտական աշխատանքների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մինչ այս պահին իրավական կանխավարկաձների շուրջ ձևավորվել են միմյանցից էականորեն տարբերվող երկու մեթոդաբանական ուղիներ՝ փիլիսոփայական ու իրավաբանական, որոնք, սակայն, չեն ապահովում իրավական կանխավարկաձների վերաբերյալ ներդաշնակ իրավական ուսմունքի համալիր և գործուն տեսության ձևավորման արդյունավետ ու արագ առաջընթացը: Ավելին, իրավունքի տարբեր ճյուղերի ներկայացուցիչների կողմից իրականացված

2001, 201 с., **Сухинина И. В.**, Презумпции в конституционном праве Российской Федерации: дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2003, 172 с., **Бронникова М. Н.**, Гражданско-правовая презумпция по российскому законодательству: содержание, правовые формы и применение: дисс. ... канд. юрид. наук, Казань, 2006, 205 с., **Пронина М. П.**, Презумпции в современном российском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Н. Новгород, 2010, 193 с., **Шахкелдов Ф. Г.**, Концептуальные аспекты презумпции невиновности в уголовном процессе: генезис и тенденции совершенствования: дисс. ... докт. юрид. наук, Майкоп, 2006, 379 с., **Горячев И. Н.**, Презумпция знания закона и принцип несущественности юридической ошибки в уголовном праве России: дисс. ... канд. юрид. наук, Ярославль, 2010, 210 с., **Угренинова Е. А.**, Презумпции в российской государственно-правовой традиции: дисс. ... канд. юрид. наук, Краснодар, 2013, 166 с., **Нахова Е. А.**, Роль презумпций и фикций в распределении обязанностей по доказыванию: дисс. ... канд. юрид. наук, Саратов, 2004, 176 с., **Грубцова С. П.**, Правовые презумпции в судебном административном процессуальном праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2018, 234 с., **Астемирова Л. А.**, Презумпции в российском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2010, 168 с., **Абдрашитов В. М.**, Теоретические основы презумпции невиновности: дисс. ... докт. юрид. наук, Казань, 2017, 504 с., **Годовалова М. Н.**, Презюмирование вины в российском гражданском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2014, 179 с.:

հետազոտությունները փաստում են այն մասին, որ իրավագետները մինչ օրս շարունակում են վիճել, օրինակ, «իրավական կանխավարկած» հասկացության³, այն հարցի շուրջ՝ իրավական կանխավարկածն իրավանորմ է, թե ոչ⁴, կամ ինչպե՞ս են միմյանց հետ հարաբերակցվում իրավական կանխավարկածն ու իրավական սկզբունքը⁵:

Իրավաբանական դոկտրինում այս ամենը բացատրվում է այն հանգամանքով, որ կանխավարկածների ոչ բավարար գիտական մշակվածության հիմնական պատճառը դրանց ուսումնասիրության շուրջ ձևավորված փիլիսոփայական ու իրավաբանական մոտեցումների միմյանց հետ չարդարացված շփոթումն է⁶: Ընդ որում՝ խնդիրը բարդանում է ևս մեկ աստիճանով, երբ տեսնում ենք, որ այս գործընթացը երբեմն ուղեկցվում է միասնական եզրութաբանության բացակայությամբ⁷:

Ուստի, իրավական կանխավարկածների արդի վիճակն

³ Տե՛ս, օրինակ, **Угренинова Е. А.**, Презумпции в российской государственной-правовой традиции: дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2013, с. 16:

⁴ Տե՛ս, օրինակ, **Черниловский З. М.**, Презумпции и фикции в истории права // «Советское государство и право», 1984, № 1, с. 98:

⁵ Տե՛ս, օրինակ, **Гусева С. В.**, Философское осмысление категории «презумпция» в структуре юриспруденции как гуманитарного научного знания // Вестник ПАГС, Саратов, 2009, № 1 (18), с. 219:

⁶ Տե՛ս, օրինակ, **Цуканов Н. Н.**, Правовые презумпции в административной деятельности милиции: монография, Красноярск: Сибирский юридический институт МВД России, 2003, с. 143:

⁷ Իրավունքում կանխավարկածների նշանակությունը բացատրելու համար գործածվում են տարբեր եզրույթներ: Օրինակ՝ Յու. Ա. Սերիկովը վեր է հանել համանման եզրույթների թվով տասներեք դրսևորումներ (տե՛ս **Сериков Ю. А.**, Презумпции в гражданском судопроизводстве, М.: Изд. «Волтерс Клувер», 2008, с. 6-8):

ու առկա հարցերի շրջանակն առավել առարկայական ընկալելու խնդրով պայմանավորված՝ անհրաժեշտ ենք համարում ամենից առաջ քննարկման նյութ դարձնել փիլիսոփայական ու իրավաբանական մոտեցումները: Հարկ է նշել, որ այս երկու մոտեցումների շրջանակում գիտական քննարկումները հայեցակարգային առումով հիմնականում ծավալվում են իրավական կանխավարկածի էության շուրջ՝ փոխկապակցված որոշ հարցերի հետ:

Այսպես, իրավական կանխավարկածների վերաբերյալ փիլիսոփայական մոտեցումը մշակվել է Վ.Կ. Բաբանի կողմից և թղթին հանձնվել «Կանխավարկածները խորհրդային իրավունքում» աշխատությունում⁸:

Իրավական կանխավարկածի փիլիսոփայական մոտեց-

⁸ Հարկ է նշել, որ հեղինակի փիլիսոփայական տեսականը տասնյակ իրավագետների համար հիմք է ծառայել այդ ուղղությամբ ուսումնասիրություններ կատարելիս: Տ. Վ. Կաշանինան, ըստ արժանվույն գնահատելով կանխավարկածների տեսական ուսումնասիրության ուղղությամբ Վ.Կ. Բաբանի կատարած ներդրումը, գրում է. «Նրա կողմից առաջ քաշված գաղափարները վերջապես ընկալված են գիտության կողմից: Մենք այդ գաղափարները նույնպես ընդունում ենք որպես ելակետային դրույթներ» (տե՛ս **Кашанина Т. В.**, Юридическая техника, учебник, М.: Изд. «Эксмо», 2007, с. 184): Մ. Վ. Կարասևան, մեջբերելով Վ. Կ. Բաբանի կողմից տրված կանխավարկածի տեսական սահմանումը, նկատում է, որ այն ներկայումս կիրառվում է ոչ միայն նեղ գիտական, այլ նաև ուսումնական գրականության մեջ (տե՛ս **Карасева М. В.**, Презумпции и фикции в части первой Налогового кодекса РФ // «Журнал российского права», 2002, № 9, с. 74): Կանխավարկածի տվյալ բնորոշման մեջ, ըստ Ե. Յու. Վեդենևայի, արտացոլված են այդ ինստիտուտի վերաբերյալ ժամանակակից պատկերացումները (տե՛ս **Веденеева Е. Ю.**, Роль презумпции в гражданском праве, арбитражном и гражданском судопроизводстве // «Государство и право», 1998, № 2, с. 43):

ման էությունը հետևյալն է: Վ. Կ. Բաբանն ու նրա կողմնակիցներն ընդունում են ընդհանուր կանխավարկածների գոյությունը, որոնք կազմում են «կանխավարկած» կոչվող փիլիսոփայական-իմացաբանական կատեգորիայի հիմքը: Այդպիսի կանխավարկածը բնորոշվում է որպես փաստերի առկայության կամ բացակայության վերաբերյալ ենթադրություն, որը հիմնված է դրանց ու գոյություն ունեցող փաստերի միջև առկա կապի վրա⁹: Ավելի պարզ ասած՝ փիլիսոփայական մոտեցման դեպքում կարևորվում է այն հանգամանքը, որ կանխավարկածներն արտացոլում են նյութական աշխարհի առարկաների ու երևույթների առօրեական կարգը և ներկայացնում են հավանականության բարձր աստիճանի համընդհանրացում: Վ. Ա. Օյգենզիխտը նույնպես ուշադրությունը սևեռում է այն հանգամանքի վրա, որ կանխավարկածը բոլոր դեպքերում հետևություն է, ինչը պայմանավորված է կենսափորձով, առօրյա պրակտիկայի թելադրանքով և բխում է հավանականության բարձր աստիճանից¹⁰:

Եթե ընդհանրացնելու լինենք, ապա կարող ենք արձանագրել, որ փիլիսոփայական մոտեցման դիտանկյունից իրավական կանխավարկածն ընդհանուր կանխավարկածի առանձին տարատեսակ է, որը ձեռք է բերում կանխավարկածի՝ որպես ընդհանուր հասկացության տեսակային հատկանիշներ, և լրացվում են այն հատկանիշներով, որոնք բնորոշ են տվյալ կատեգորիային՝ որպես իրավականի:

Այսպիսի դատողությունը համապատասխանում է տրա-

⁹ Տե՛ս **Бабаев В. К.**, Презумпции в советском праве. Горький: Изд. ГВШ МВД СССР, 1974, с. 12:

¹⁰ Տե՛ս **Ойгензихт В. А.**, Понятие гражданско-правовой презумпции // «Советское государство и право», 1975, № 10, с. 26:

մաբանությանն այն առումով, որ տեսակային հասկացության բովանդակությունն ընդգրկում է այդ հասկացությունից ստորադասվող սեռային հասկացության հատկանիշներ: Հետևաբար Վ. Կ. Բաբանը, այդպիսի տրամաբանական նախադրյալը հիմք ընդունելով, առաջարկել է իրավական կանխավարկածի հետևյալ բնորոշումը. իրավական կանխավարկածն իրավաբանական փաստի առկայության կամ բացակայության վերաբերյալ իրավանորմում ամրագրված ենթադրություն է, որը հիմնված է ենթադրվող ու առկա փաստերի վրա և հաստատված է նախորդող փորձով¹¹:

Հեղինակի հիշյալ բնորոշումը կարելի է քննարկման առարկա դարձնել տարբեր դիտանկյուններից: Մասնավորապես, կարող է հարց ծագել, թե ինչից ելնելով է կանխավարկածը դիտարկվում որպես ենթադրություն: Սակայն առաջարկում ենք ուշադրությունը սևեռել այլ հանգամանքի վրա: Մասնավորապես, փիլիսոփայական մոտեցման կողմնակիցների կարծիքով բոլոր այն դեպքերում, երբ ենթադրվող փաստը կրում է ոչ թե մշտական, այլ բացառիկ բնույթ, հետևաբար ձեռք չի բերում բարձր հավանականության աստիճան, չի կարող դիտվել որպես կանխավարկած¹²: Այս դեպքում, սակայն, քննարկվող մոտեցումը հակասության մեջ է մտնում «կանխավարկած» կատեգորիայի էությունականության հետ:

Սկզբնական շրջանում Վ. Կ. Բաբանն այդ հակասությունը բացատրում էր այն հանգամանքով, որ որոշ կանխավարկածների քաղաքական կողմնորոշումն այնքան ակնհայտ է,

¹¹ Տե՛ս **Бабаев В. К.**, նշվ. աշխ., էջ 12:

¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

որ երբեմն բացառվում է դրանց տրամաբանական բնույթը: Հեղինակը որպես օրինակ մատնանշում էր վնաս պատճառողի մեղքի, անմեղության և այլ կանխավարկածները¹³:

Ավելի ուշ Վ. Կ. Բաբանը, ըստ էության հաշվի առնելով քննարկվող հարցի գիտագործական նշանակությունը, վերջինիս կրկին անդադարձել է մեկ այլ աշխատանքի շրջանակում և արտահայտել «Կանխավարկածները խորհրդային իրավունքում» աշխատությունում տեղ գտած մոտեցումից էականորեն տարբերվող կարծիք: Այսպես՝ հեղինակը գրել է. «Կցանկանայի հատուկ ուշադրություն դարձնել կանխավարկածի տրամաբանական բնույթին և այդ տեսանկյունից քննարկել իրավադրույթներ, որոնք իրավագիտության մեջ անվանվում են կանխավարկածներ, և որոնք, սակայն, բոլոր դեպքերում այդպիսին չեն»¹⁴: Այդ հոդվածում Վ. Կ. Բաբանը խոսել է անմեղության կանխավարկածի մասին և կատարել միանշանակ հետևություն. տրամաբանական բնույթի տեսանկյունից այդ ինստիտուտը կանխավարկած չէ¹⁵:

Եվ հենց այս կտրվածքով է ամենից առաջ դրսևորվում փիլիսոփայական մոտեցման հիմքում դրված տեսական դրույթների հակասականությունը: Այդ դեպքում ի՞նչ անել:

Մեր կարծիքով պետք է ընդունել, որ իրավական համակարգում, այո՛, առկա են կանխավարկածներ, որոնց գոյությունը պայմանավորված է քաղաքական, տնտեսական և այլ խնդիրներով ու նպատակներով: Սակայն չպետք է պնդել,

¹³ Տե՛ս **Бабаев В. К.**, նշվ. աշխ., էջ 15:

¹⁴ Տե՛ս **Бабаев В. К.**, Презумпции в российском праве и юридической практике // «Проблемы юридической техники», Н. Новгород, 2000, с. 327:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

որ այդպիսի կանխավարկածները չեն արտացոլում առարկաների ու երևույթների առօրեական կարգը, կամ եթե նույնիսկ մի պահ պատկերացնենք, որ դասական իմաստով չեն արտացոլում առարկաների ու երևույթների առօրեական կարգը, այնուամենայնիվ դրանք ևս պետք է դասվեն իրավական կանխավարկածների շարքին այն պատճառաբանությամբ, որ օրինաչափության տեսանկյունից կատարում են այն նույն դերը, ինչ մյուս իրավական կանխավարկածները:

Փիլիսոփայական մոտեցման կողմնակիցներն իրենց տրամադրության տակ ունեն նշված հակասությունը հաղթահարելու երկու ճանապարհ: Այսպես, եթե գտնում են, որ կանխավարկածների շուրջ առկա խնդիրները հնարավոր է լուծել փիլիսոփայական մոտեցման շրջանակում, ապա այդ հայեցակարգի կողմնակիցները կա՛մ պետք է հրաժարվեն կանխավարկածի «բարձր հավանականության աստիճանի ենթադրություն» հատկանիշից, կա՛մ պետք է բացառեն այն կանխավարկածների գոյությունը, որոնք օժտված չեն այդ հատկանիշով, և դրանց համար հիմնավորեն նոր եզրույթի ներդրման անհրաժեշտությունը: Մասնագիտական գրականության դիտարկումը, սակայն, ցույց է տալիս, որ փիլիսոփայական մոտեցման կողմնակիցները դեռևս էական քայլեր չեն ձեռնարկել այդ հարցը հաղթահարելու ուղղությամբ:

Վերոգրյալի համատեքստում փիլիսոփայական մոտեցման շրջանակում իրենց լուծումը չեն գտնում այն հարցերը, թե ինչպես են միմյանց հետ հարաբերակցվում իրավական սկզբունքն ու իրավական կանխավարկածը, արդյո՞ք առանձին դեպքերում իրավունքում որոշ կանխավարկածներ կա-

րող են որակվել նաև որպես իրավական սկզբունքներ¹⁶:

Նշված հարցերի հանգուցալուծմանը հասնելու խնդրով պայմանավորված՝ կարծում ենք՝ փիլիսոփայական մոտեցման կողմնակիցները պետք է մեկնակետ ընդունեն այն, որ իրավական սկզբունքն ու կանխավարկածն իրավական երևույթների ընդհանրացման տարբեր ձևեր են, և որ իրավական համակարգում սկզբունքի դերակատարությունը, ի համեմատություն կանխավարկածի, բոլորովին այլ է, ինչը կասկած չպետք է հարուցի: Այլ է հարցը, որ իրավական սկզբունքը՝ որպես ելակետային դրույթ, ընկած է իրավական կանխավարկածի հիմքում, ինչը միանգամայն օրինաչափ է: Սակայն դա չի կարող հիմք տալ եզրահանգելու, որ, օրինակ, իրավական սկզբունքը մի դեպքում կարող է հանդես գալ որպես սկզբունք, իսկ մյուս փուլում՝ վերածվել կանխավարկածի կամ, հակառակը, կամ այլ դիտանկյունից տեսնել նշված իրավական կատեգորիաների հարաբերակցությունը:

Ընդ որում, եթե իրավական սկզբունքի ու իրավական կանխավարկածի հարաբերակցությունն այլ համատեքստում փորձենք ընկալել, ապա իրավունքի գոյաբանական և իմացաբանական կարգավիճակը մեթոդաբանական լուրջ հարված ստանալու վտանգի տակ կարող է հայտնվել այն առումով, որ իրավական կանխավարկածը ձեռք կբերի իրեն ոչ ներհատուկ հատկանիշներ ու իր հետևից կթողնի միայն իրավական կանխավարկածի ձևական հատկանիշները: Արդյունքում իրավակիրառը կբախվի հետևյալ հարցադրմա-

¹⁶ Տե՛ս, օրինակ, **Кузнецова О. А.**, Специализированные нормы российского гражданского права: теоретические проблемы: дисс. ... докт. юрид. наук, Екатеринбург, 2007, с. 226-251:

նը՝ բոլոր դեպքերում որի՞ կենսագործումն ապահովել՝ իրավական սկզբունքի՞, թե՞ իրավական կանխավարկածի:

Նշված հարցադրման տեսանկյունից պետք է արձանագրել, որ իրավական կանխավարկածը չպետք է շփոթել կամ նույնացնել իրավական սկզբունքի հետ նաև այն պատճառաբանությամբ, որ վերջինս երկարատև սոցիալական պրակտիկայի արդյունքների վրա հիմնված, բազմիցս փորձություն անցած ելակետային դրույթ է, որի հաշվին տվյալ ժամանակահատվածում, օրինակ, հիմնավորում են իրավունքում այս կամ այն իրավական կանխավարկածի գոյությունը¹⁷: Այսինքն, եթե իրավական կանխավարկածի հաշվին որևէ իրավահարաբերության շրջանակում երևույթների միջև օրինաչափ կապի առկայության կամ բացակայության մասին կառուցարկված դատողությունը որոշակի փաստերի առկայության դեպքում կարող է հերքվել¹⁸, ապա իրավական սկզբունքը ոչ մի պարագայում չի կարող այդպերպ հերքվել: Եթե դա տեղի ունենա, ապա կնշանակի, որ իրականում հերքվել է այլ երևույթ, բայց ոչ իրավական սկզբունքը¹⁹:

Այս նույն տրամաբանությամբ փիլիսոփայական մոտեցումն ամբողջական կտրվածքով չի տալիս նաև այն հարցի պատասխանը, թե ինչպես են միմյանց հետ հարաբերակցվում իրավանորմն ու իրավական կանխավարկածը:

Այսպիսով՝ վերոշարադրյալը հիմք է տալիս ամփոփել

¹⁷ Տե՛ս **Лукич Р.**, Методология права, М.: Изд. «Прогресс», 1981, с. 77:

¹⁸ Տե՛ս **Мандрыка В. А.**, Гносеологическая природа предположения и его роль в научном поиске: дисс. ... канд. филос. наук, Москва, 1981, с. 14:

¹⁹ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Афанасьев В. Г.**, Общество: системность, познание, управление, М.: Изд. «Политиздат», 1981, с. 82-83:

կանխավարկածների փիլիսոփայական հայեցակարգի հիմնադրույթները հետևյալ եզրակացությամբ:

Փիլիսոփայական մոտեցման տեսական դրույթներին ամբողջությամբ համաձայն չլինելը կամ որոշ դեպքերում դրանց հակասականությունը դեռևս չի նշանակում, որ այն բավարար պայման է այդ հայեցակարգից ամբողջությամբ հրաժարվելու համար: Իրականում առկա հակադրությունները դրա կատարելագործման անհրաժեշտ պայմաններ են, որոնք կարող են հանգեցնել ընդհուպ մինչև սկզբունքային ու արմատական փոփոխությունների տվյալ մոտեցման շրջանակում: Հետևաբար պետք է ըստ արժանվույն գնահատել փիլիսոփայական մոտեցման գիտական ձեռքբերումները, կարողանալ ճիշտ կիրառել և փորձել դրանց հիման վրա ամբողջական կտրվածքով պատասխանել առկա հարցերին: Պարզապես հարիր չէ խոսել փիլիսոփայական մոտեցման ամբողջական լինելու պահանջի՝ որպես բացարձակ ավարտուն գիտելիքների առկայության մասին: Հակառակ դեպքում ստիպված պետք է լինենք կասկածի տակ դնել իմացության անվերջանալիության սկզբունքը: Իսկ եթե պնդենք, որ առանց բացարձակ ու ամբողջական գիտելիքի առկայության անհնար է խոսել փիլիսոփայական մոտեցման շրջանակում կանխավարկածների հնարավոր դրսևորումների մասին, ապա կհանգենք այն հետևությանը, որ ոչ մի տեսություն կամ գիտական մոտեցում ժամանակակից գիտությունում ոչ միայն գոյություն չունի, այլ նաև չի կարող ձևավորվել: Այդպիսի մոտեցումը, սակայն, դժվար թե հիմնավոր լինի:

Իրավաբանական կանխավարկածների շուրջ ձևավոր-

ված մյուս գիտական մոտեցումն իրավաբանական է: Դրա կողմնակիցները, ուսումնասիրության օբյեկտը հնարավորինս նեղացնելով²⁰, փորձում են հաղթահարել այն բոլոր հակասությունները, որոնք, ըստ նրանց, առկա են փիլիսոփայական մոտեցման շրջանակներում: Մասնավորապես՝ այդ հակասությունները հաղթահարելու ելքը նրանք տեսնում են՝ բացառելով փաստացի կանխավարկածների ուսումնասիրության հարցը²¹: Օրինակ՝ Ն. Ն. Յուկանովը, որը հարում է իրավաբանական մոտեցմանը, խոսելով կանխավարկածների տեսության հեռանկարների մասին, գրում է, որ կանխավարկածն իրավական կատեգորիա է: Ըստ կարգավորման եղանակի՝ յուրաքանչյուր կանխավարկած իրավունքի սուբյեկտի՝ ելակետային փաստի հաստատման դեպքում ենթադրվող փաստի՝ որպես իր գործունեության իրավական պայմաններից մեկի ճանաչման իրավաբանական պարտականություն է, քանի դեռ այլ բան ապացուցված չէ²²: Ընդ որում՝ հարկ ենք համարում նշել, որ Ն. Ն. Յուկանովի այս տեսակետը ելակետային է իրավաբանական մոտեցման կողմնակիցների համար:

Մասնագիտական գրականության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ իրավաբանական մոտեցման կողմնակիցները, ըստ էության, համամիտ են կանխավարկածների

²⁰ Տե՛ս, օրինակ, **Каранина Н. С.**, Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве: дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2006, с. 10:

²¹ Տե՛ս, օրինակ, **Смирнов А. В., Калиновский К. Б.**, Презумпции в уголовном процессе // «Российское правосудие», 2008, № 4, с. 68:

²² Տե՛ս **Цуканов Н. Н.**, Правовые презумпции в административной деятельности милиции: дисс. ... канд. юрид. наук, Омск, 2001, с. 7-8:

ուսումնասիրության համար ընդհանուր տեսություն մշակելու գաղափարին²³: Սակայն ամբողջ խնդիրն այն է, որ իրավաբանական մոտեցման կողմնակիցների այդ գաղափարը հիմնվում է գոյաբանական առումով ոչ ճիշտ հենքի վրա:

Այսպես, եթե կանխավարկածը դիտարկում ենք բացառապես իրավական կատեգորիա, ապա պետք է ընդունենք, որ այդ մոտեցումը կարող է բովանդակային առումով տարատեսակ մեկնաբանությունների տեղիք տալ: Համոզվելու համար բավարար է ուսումնասիրել Վ. Ա. Օյգենզիխտի՝ կանխավարկածներին նվիրված աշխատանքները, որոնք հեղինակը սկսել է շարադրել մոտավորապես հետևյալ տողերով. «Կանխավարկած ասելով՝ հասկանում ենք որպես առարկաների առօրեական ընթացքից բխող ենթադրություն, որպես փիլիսոփայական-տրամաբանական կատեգորիա...»²⁴: Ի հավելումն այս մտքին՝ իրավաբանական գրականության մեջ որպես օրինակ վկայակոչվում է Քվեբեկի քաղաքացիական օրենսգրքի 2846-րդ հոդվածը, որում ասված է. «Կանխավարկածներն օրենքի կամ դատարանի կողմից հայտնի փաստից դեպի անհայտի վերաբերյալ կատարվող հետևություններ են»²⁵:

Ամբողջ խնդիրն այն է, որ իրավաբանական մոտեցման

²³ Տե՛ս, օրինակ, **Давыдова М. Л.**, Юридическая техника: проблемы теории и методологии: монография, Волгоград: Изд. ВГУ, 2009, с. 236-239:

²⁴ Տե՛ս **Ойгензихт В. А.**, Понятие гражданско-правовой презумпции // «Советское государство и право», 1975, № 10, с. 25, **Ойгензихт В. А.**, Презумпции в советском гражданском праве, Душанбе: Изд. Ирфон, 1976, с. 6:

²⁵ Տե՛ս Гражданский кодекс Квебека, научн. ред. О. М. Козырь, А. А. Маковская, М.: Изд. «Статут», 1999, с. 416:

ներկայացուցիչները, խոսելով ընդհանուր տեսություն մշակելու հեռանկարների մասին, ելնում են բացառապես այն գաղափարաբանությունից, որ կանխավարկածն ի սկզբանե իրավական կատեգորիա է²⁶՝ շրջանցելով կանխավարկածի փիլիսոփայական հայեցակետը²⁷:

Այսինքն՝ իրավաբանական մոտեցման կողմնակիցներն անտեսում են այն փաստը, որ իրավական կանխավարկածն ամենից առաջ իմացաբանական միջոց է²⁸, և որի արդյունավետության չափանիշն իրականությունն արտացոլելու ունակությունն է: Օրինակ՝ Ն. Ն. Յուկանովը գրում է, որ կանխավարկածի էական հատկանիշ պետք է համարել հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորման ժամանակ նրա կիրառման ունակությունը:

Նախ հասկանալու համար՝ արդյոք իրավական միջոցն ունակ է իր ուրույն տեղը զբաղեցնելու իրավական կարգավորման կառուցակարգում, թե ոչ, պետք է ամենից առաջ բացահայտել դրա էությունը: Երկրորդ՝ հեղինակը թեև ընդհանուր տեսություն մշակելու գաղափարակիցներից է, սակայն հակված է կանխավարկածի դրսևորումը տեսնել բացառապես իրավական կարգավորման մեջ՝ առանց նրա

²⁶ Տե՛ս **Цуканов Н. Н.**, Правовые презумпции в административной деятельности милиции: монография, Красноярск: Изд. СЮИ МВД России, 2003, с. 20:

²⁷ Տե՛ս, օրինակ, **Давыдова М. Л.**, Теоретические и методологические проблемы понятия и состава юридической техники: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук, Волгоград, 2010, с. 11:

²⁸ Տե՛ս, օրինակ, **Штутин Я. Л.**, Предмет доказывания в советском гражданском процессе, М.: Изд. «Госюриздат», 1963, с. 84, **Булаевский Б.А.**, Презумпции как средства правовой охраны интересов участников гражданских правоотношений: монография, М.: Изд. «Инфра-М», 2014, с. 26-30:

ձևավորման վրա ազդեցություն ունեցող գործոնները հաշվի առնելու²⁹:

Այնուհետև հեղինակը, շարունակելով նախորդ միտքը, գրում է, որ իրավունքից դուրս կանխավարկածը դադարում է որպես այդպիսին լինելուց. «կանխավարկած» եզրույթը խոսում է իրավունքի մասնակցության, իսկ «իրավական» եզրույթը՝ կանխավարկածի տեսակային պատկանելիության մասին³⁰: Հեղինակն այսկերպ արտահայտում է իրավունքից դուրս կանխավարկածի գոյության անհնարինության վերաբերյալ իր հայեցակարգային մոտեցումը, որի արդյունքում բացառում է փաստացի կանխավարկածների առկայությունն իրավունքում³¹, որոնք, անկախ իրավանորմում ամրագրված լինելու փաստից, գոյություն ունեն իրավական համակարգում: Բացի դրանից՝ իրավաբանական մոտեցման կողմնակիցներն անուշադրության են մատնում այն հանգամանքը, որ իրավական կանխավարկածի արդյունավետության չափանիշը կարելի է ճիշտ արժևորել փաստացի կանխավարկածների ներքո, որոնք թույլ են տալիս, ըստ անհրաժեշտության, իրավական ակտերը հարստացնել նոր կանխավարկածներով³²:

²⁹ Տե՛ս, օրինակ, **Сырых В. М.**, Социология права. Учебник, 4-е изд., доп. и перераб., М.: Изд. «Юстицинформ», 2012, с. 11-16:

³⁰ Տե՛ս **Цуканов Н. Н.**, Правовые презумпции в административной деятельности милиции: монография, Красноярск: Изд. СЮИ МВД России, 2003, с. 20:

³¹ Տե՛ս, օրինակ, **Кузнецова О. А.**, Презумпции в российском гражданском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2001, с. 69-71:

³² Տե՛ս, օրինակ, **Булаевский Б. А.**, Презумпции как средства правовой охраны интересов участников гражданских правоотношений: монография, М.: Изд. «Инфра-М», 2014, с. 56-65:

Այս առումով կարելի է փաստել, որ իրավունքից դուրս կանխավարկածների գոյությունը մերժելու իրավաբանական մոտեցման գաղափարը չի բխում գիտության տարբեր բնագավառներում կիրառվող «կանխավարկած» եզրույթի ավանդույթից: Ընդ որում՝ իրավագետները չեն կարող հաշվի չնստել այդ փաստի հետ: Եվ ամենևին էլ պատահական չէ, որ Վ. Կ. Բաբանը, այս և մի շարք այլ հանգամանքներ հաշվի առնելով, միանգամայն արդարացիորեն բոլորի ուշադրությունն է հրավիրել այն փաստի վրա, որ կանխավարկածը երևույթ է, որի ծագումը թեև, կարելի է ասել, ամենևին էլ կապված չէ իրավունքի հետ, բայց այն առավել լայնորեն կիրառվում է իրավաստեղծ ու իրավակիրառ գործունեությունում³³: Համոզվելու համար, որ կանխավարկածն ի սկզբանե գոյություն ունի հենց իրավունքից դուրս, հարկ է հիշատակել, որ «կանխավարկած» եզրույթը կիրառել է ֆիզիկոս Վ. Հեյզենբերգը³⁴, սոցիալ-փիլիսոփայական ու պատմական համատեքստում կանխավարկածների վերլուծությանն է նվիրված Յու. Ա. Չիստյակովայի ատենախոսությունը³⁵:

Այսպիսով, եթե ընդհանրացնելու լինենք, ապա կարող ենք արձանագրել, որ իրավաբանական մոտեցումը նույնպես չի կարողանում ամբողջական կտրվածքով լուծել իր

³³ Տե՛ս **Бабаев В. К.**, Презумпции в российском праве и юридической практике // «Проблемы юридической техники», Н. Новгород, 2000, с. 328:

³⁴ Տե՛ս **Гейзенберг В.**, Шаги за горизонт, М.: Изд. «Прогресс», 1987, с. 252:

³⁵ Տե՛ս **Чистякова Ю. А.**, Социальные презумпции как регулятор общественных отношений: дисс. ... канд. филос. наук, Н. Новгород, 2008, с. 23:

առջև դրված խնդիրները: Ուստի միանգամայն բնական է, որ այդ ամենը հետազոտողներից պահանջում է դրանց լուծման ուղղությամբ առաջարկել նոր ուղիներ: Իհարկե, ճիշտ չի լինի ասել, որ իրավաբանական մոտեցման կողմնակիցներն առկա խնդիրները հաղթահարելու նպատակով լուծումներ չեն առաջադրում: Հարցն այն է, թե որքանով են այդ լուծումներն արդյունավետ: Օրինակ՝ նույն իրավաբանական մոտեցման կողմնակիցների համար առավել ուշադրության է արժանի Ն. Ն. Յուկանովի տեսակետը: Հեղինակի կարծիքով ճիշտ չի լինի ասել, որ փիլիսոփայական ու իրավաբանական մոտեցումներն ուսումնասիրում են միևնույն երևույթի տարբեր կողմերը: Իրականում դրանք տարբերվում են իրենց առարկայով³⁶: Քննարկվող հարցի վերաբերյալ առանձին-առանձին դիտարկելով տեսաբանների մոտեցումները՝ նկատում է, որ կանխավարկածների ուսումնասիրության վերաբերյալ իրավաբանական ու փիլիսոփայական մոտեցումների հարաբերակցության հարցը մնում է անավարտ, և այդ ուղղությամբ հետազոտությունները, ինչպես նախկինում, զուգահեռաբար են իրականացվում: Իրավունքում երկու ինքնուրույն մոտեցումների միաժամանակյա առկայության պատճառը հեղինակը համարում է կանխավարկածների ոչ միատեսակությունը և դրանց տարանջատումն իրավականի ու փաստացիի: Փաստացի կանխավարկածների ուսումնասիրությունը կազմում է փիլիսոփայական ուղղության հիմնական բովանդակությունը, մինչդեռ իրավաբանական մոտեցումը կոչված է ուսումնասիրելու իրավական

³⁶ См. **Цуканов Н. Н.**, Правовые презумпции в административной деятельности милиции: дисс. ... канд. юрид. наук, Омск, 2001, с. 13:

կանխավարկաձը որպես հասարակական հարաբերությունների կարգավորման ինքնուրույն միջոց: Հետևաբար երկրորդ մոտեցման պարագայում պետք է հիմք ընդունել ոչ թե ենթադրվող փաստի մեծ հավանականությունը, այլ կանխավարկաձի՝ որպես արդյունավետ իրավական միջոցի հանդես գալու ունակությունը³⁷:

Առկա խնդիրների այսկերպ լուծումը ևս ամբողջական չէ այն դիտանկյունից, որ եթե ընդունենք, որ փաստացի կանխավարկաձները դուրս են գտնվում իրավաբանական հետազոտության շրջանակից, ապա ինչպես պետք է բացատրել այն իրողությունը, որ գիտական աշխատանքներում³⁸ դրանց հատկացվել և հատկացվում է բավական մեծ ուշադրություն: Մնում է ենթադրել, որ այդ ամենը կատարվում է «գիտական ավանդույթներից» հետ չմնալու նպատակով:

Մտածելու տեղիք է տալիս նաև Ն. Ն. Յուկանովի հետևյալ դատողությունը: Իր մենագրության մեջ բազմիցս

³⁷ Տե՛ս **Цуканов Н. Н.**, Правовые презумпции в административной деятельности милиции: дисс. ... канд. юрид. наук, Омск, 2001, с. 13:

³⁸ Տե՛ս, օրինակ, **Пронина М. П.**, Презумпции в современном российском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Н. Новгород, 2010, с. 51-56, **Кузнецова О. А.**, Презумпции в российском гражданском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2001, с. 69-72, **Марохин Е. Ю.**, Юридическая фикция в современном российском законодательстве: дисс. ... канд. юрид. наук, Ставрополь, 2004, с. 67, **Мосин С. А.**, Конституционные принципы и презумпции-принципы: монография, 2-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Юстицинформ», 2018, с. 47-50, **Никиташина Н. А.**, Классификация презумпций в семейном праве // «Теоретические проблемы отраслей права», № 3 (136) 2018, с. 35-36, **Филиков Д. А.**, Место презумпции вины в классификациях гражданско-правовых презумпций // «Вестник Пермского ун-та. Юридические науки», Вып. 2 (12), 2011, с. 146:

վկայակոչելով փիլիսոփայական մոտեցման հիմքում դրված «կանխավարկած» հասկացության սահմանափակվածությունը, անարդյունավետությունն ու անընդունելիությունը՝ վերջում կատարում է եզրահանգում հետևյալի մասին: Ըստ ուսումնասիրության օբյեկտի՝ փիլիսոփայական ու իրավաբանական մոտեցումների տարանջատումը կանխավարկածների տեսությանը կհաղորդի պարզություն, կպարզաբանի դրանց վերաբերյալ առկա հայացքների բազմազանությունը՝ թույլ տալով տարբեր հայեցակարգի կողմնակիցներին հաղորդակցվել մեկ լեզվով՝ միևնույն ժամանակ ներկայացնելով այդ երկու մոտեցումների միավորման փորձ³⁹:

Կարծում ենք՝ Ն. Ն. Յուկանովը, ամեն անգամ մերժելով փիլիսոփայական մոտեցումն ու նրա կողմնակիցների կողմից տրված «կանխավարկած» ընդհանուր հասկացությունը, այնուամենայնիվ չի առաջարկում այլ հասկացություն: Փոխարենը նշում է, որ իրավունքում փիլիսոփայական մոտեցումը կարող է որպես մեթոդաբանական հիմք ընդունվել բացառապես փաստացի կանխավարկածն ուսումնասիրելիս⁴⁰: Իսկ սա արդեն խոսում է այն մասին, որ իրավաբանական մոտեցումը հրաժարվում է փիլիսոփայական առումով քննարկման առարկա դարձնել իրավական կանխավարկածի գոյաբանական ու իմացաբանական հարցը:

Հարկ է նշել, որ իրավաբանական մոտեցումը ևս, ինչպես փիլիսոփայականը, իր ներսում իրավական կանխավարկածի ու իրավական սկզբունքի ու իրավական կանխավարկածի ու իրավանորմի հարաբերակցության հարցում

³⁹ Տե՛ս **Цуканов Н. Н.**, նշվ. աշխ., էջ 15:

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 22:

միասնական մոտեցում չունի, իսկ գործառույթների հարցը, կարելի է ասել, հետազոտության շրջանակից դուրս է գտնվում:

Վերոշարադրյալի համատեքստում օրինաչափ հարց է ծագում՝ ինչո՞վ է պայմանավորված իրավաբանական դոկտրինում առկա այս իրողությունը:

Իրավական կանխավարկածների վերաբերյալ տարածաշրջանային մակարդակով կատարված ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ, օրինակ, խորհրդային ու հետխորհրդային տարիների ընթացքում ատենախոսությունների մակարդակով կատարվել են մի քանի տասնյակի հասնող հետազոտություններ⁴¹: Տարածաշրջանից դուրս մեզ նույնպես հաջողվեց գտնել կատարված հետազոտություններ⁴²:

⁴¹ Տե՛ս, օրինակ, <https://www.dissercat.com>, <http://diss.rsl.ru>, <https://www.rsl.ru>:

⁴² Տե՛ս, օրինակ, David M. Godden and Douglas Walton, A theory of presumption for everyday argumentation. John Benjamins Publishing Company, 2007, p. 313-346, Charles M. Yablon, A theory of presumption. Law Probability and Risk (2003) 2, p. 227-236, Douglas Walton, Burden of Proof, Presumption and Argumentation. University of Windsor, Ontario, 2014, 297 p., Henry Prakken, Giovanni Sartor, More on Presumptions and Burdens of Proof // EUI Working Papers Law 2008/30, p. 1-17, Fabrizio Macagno and Douglas Walton, Presumptions in Legal Argumentation. Ratio Juris, Vol. 25, No. 3, September 2012, p. 271–300, Geoffrey J. Orr, Toward a Workable Civil Presumptions Rule in Louisiana, 53 La. L. Rev. (1993), p. 1625-1639, Steven C. Salop, The Evolution and Vitality of Merger Presumptions: A Decision Theoretic Approach // Antitrust Law Journal, Vol. 80, p. 269-306, David Kaiser, Presumptions of Law and of Fact, 38 Marq. L. Rev. (1955) (<https://ru.scribd.com/document/163283027/Presumptions-of-Law-and-of-Fact-David-Kaiser>, վերջին մուտքը՝ 28.06.2024), Pierluigi

Ավելին՝ նույնիսկ կանխավարկածների հիմնահարցերի թեմայով կազմակերպվել են գիտաժողովներ⁴³, և եթե նախորդ հարյուրամյակի ընթացքում իրավական կանխավարկածների ուսումնասիրության ընդհանուր տեսություն մշակելու մասին բարձրաձայնում էր Վ. Ա. Օյգենզիխտը⁴⁴, ապա ներկայումս բոլորը կարծես համակարծիք են այդ գաղափարի շուրջ:

Այդ դեպքում ո՞րն է խնդիրը: Խնդիրը մեթոդաբանությունն է: Օրինակ՝ Բ. Ա. Բուվանսկին խոսում է իրավական կանխավարկածների ընդհանուր տեսություն մշակելու անհրաժեշտության մասին⁴⁵, սակայն չի մատնանշում այդ տեսության մշակման հիմքում դրվող մեթոդաբանությունը: Փոխարենը նշում է, որ պետք է մշակել կանխավարկածների ընդհանուր հասկացություն, սակայն չի պատասխանում «ինչպե՞ս» հարցին⁴⁶:

Լ. Ա. Աստեմիրովան բարձրաձայնում է այն մասին, որ իրավունքի տեսությունը մինչ օրս չի մշակել իրավական կանխավարկածների ամբողջական հայեցակարգ, չկա միասնական մոտեցում կանխավարկածի բնույթի, իրավա-

Chiassoni, Legal interpretation without truth. *Revus* (2016) 29, p. 93-118:

⁴³ Տե՛ս, օրինակ, Юридическая техника. «Правовые презумпции: теория, практика и техника» // «Ежегодник № 4», глав. ред. Баранов В. М., Н. Новгород, 2010, 651 с.:

⁴⁴ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս, **Ойгензихт В. А.**, Презумпции в советском гражданском праве, Душанбе: Изд. ИРФОН, 1976, с. 6-11:

⁴⁵ Տե՛ս **Булаевский Б. А.**, Презумпции как средства правовой охраны интересов участников гражданских правоотношений: монография, М.: Изд. «Инфра-М», 2014, с. 13:

⁴⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 15:

բանական հատկանիշների ու գործառութային դերի շուրջ⁴⁷: Այնուհետև իր առջև խնդիր է դնում մշակելու կանխավարկածի տեսական մոդելը⁴⁸: Սակայն աշխատանքի հետագա ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հեղինակի կողմից առաջադրված խնդիրը սահմանափակվում է նախորդների մոտեցումներով:

Մ. Պ. Պրոնինան բարձրաձայնում է այն մասին, որ բացակայում է «կանխավարկած» հասկացության վերաբերյալ միասնական հայեցակարգը. նրա էության, տիպաբանության, գործառութային բնույթի ու դերի վերաբերյալ առկա են հակասական մոտեցումներ, լուծված չեն կանխավարկածների ձևական-տրամաբանական կառուցվածքին, գործողության կառուցակարգերին առնչվող հարցերը և այլն⁴⁹: Այնուհետև խոսելով խնդիրների, օրինակ՝ հասկացության մասին՝ եզրահանգում է, որ որպես վերջնարդյունք ունի «կանխավարկած» հասկացությունը. [...] իրավական կանխավարկածն իրավանորմում ամրագրված հավանական հերքվող ենթադրություն է [...] ⁵⁰: Բայց չէ՞ որ իրենից առաջ կամ ընթացքում այլ հետազոտողներ ևս կանխավարկածը դիտարկել են որպես ենթադրություն⁵¹: Դժվար չէ նկատել, որ

⁴⁷ Տե՛ս **Астемирова Л. А.**, Презумпции в российском праве. дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2010, с. 3:

⁴⁸ Տե՛ս **Астемирова Л. А.**, նշվ. աշխ., էջ 6:

⁴⁹ Տե՛ս **Пронина М. П.**, Презумпции в современном российском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Нижний Новгород, 2010, с. 3:

⁵⁰ Տե՛ս **Пронина М. П.**, նշվ. աշխ., էջ 48:

⁵¹ Տե՛ս, օրինակ, **Викут М. А., Зайцев И. М.**, Гражданский процесс России, учебник, М.: Изд. «Юрист», 1999, с. 165, **Зуев Ю. Г.**, Уголовно-правовые презумпции: понятие, признаки и виды //«Проблемы юридической техники», под ред. В. М. Баранова, Н. Новгород, 2000,

Մ.Պ. Պրոնինան խնդիրը քննարկել է հեղինակային, այլ ոչ թե միասնական հայեցակարգի մշակման գաղափարի տեսանկյունից, ինչո՞ւ: Պատճառն այն, որ նրա հաջորդները դեռ շարունակում են վիճել «իրավական կանխավարկած»

с. 335, **Самсонов А. П.**, Презумпции права в современной правовой политике России: теоретико-правовой аспект: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук, Тамбов, 2009, с. 9, **Тамазян Т. Г.**, Презумпции в страховом праве. дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2004, с. 33, **Зражевская Т. Д.**, Презумпции в конституционном праве России, Первые Бабаевские чтения «Правовые презумпции: теория, практика, техника» // «Юридическая техника», № 4, 2010, с. 36, **Давыдова М. Л.**, Правовые презумпции в системе юридической техники, Первые Бабаевские чтения «Правовые презумпции: теория, практика, техника» // «Юридическая техника», № 4, 2010, с. 161, **Арзамасов Ю. Г.**, О понятии презумпций и их месте в системе средств юридической техники», Первые Бабаевские чтения «Правовые презумпции: теория, практика, техника» // «Юридическая техника», № 4, 2010, с. 76, **Мейер Д. И.**, Избранные произведения по гражданскому праву, М.: Изд. АО Центр ЮрИнфоР, 2003, с. 98, **Ойгензихт В. А.**, Презумпции в советском гражданском праве, Душанбе: Изд. «Ирфон», 1976, с. 31, **Баранов В. М.** **Першин В. Б.**, **Першина И. В.**, Методологические предпосылки формировании теории правовых презумпций // «Юридическая техника», 2008, № 2, с. 20, **Жажина О. В.**, Презумпции как субсидиарные правовые нормы: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Санкт-Петербург, 2011, с. 8, **Левенталь Я. Б.**, К вопросу о презумпциях в советском гражданском процессе // «Советское государство и право», 1949, № 6, с. 64, **Штейнберг А.**, Предположения как доказательства в гражданском процессе // «Советская юстиция», 1940, № 13, с. 11, Энциклопедический словарь, под ред. Ф. А. Брокгауза и И. Л. Эфрона, т. XXV, СПб.: Изд. «Типо-Литография», 1898, с. 52, Современный словарь иностранных слов, М.: Изд. «Русский язык», 1992, с. 740, **Дыдынский Ф. М.**, Латинско-русский словарь к источникам римского права: 2-е изд., испр. и доп. Варшава: Изд. Тип. К. Ковалевского, 1896, с. 431, **Нефедьев Е. А.**, Учебник русского гражданского судопроизводства, Краснодар: Изд. «Совет. Кубань», 2005, с. 215:

հասկացության շուրջ այնպես, ինչպես՝ ինքը⁵²:

Ճյուղային իրավագիտության շրջանակում հետազոտողներից Մ. Ն. Բրոննիկովան, խոսելով քաղաքացիաիրավական կանխավարկածի հատկանիշների մասին, եզրահանգում է, որ նրա տրամաբանական հիմքը ոչ լրիվ ինդուկցիան է⁵³: Այս մասին կցանկանայինք մեկ դիտարկում կատարել: Ոչ լրիվ ինդուկցիայի էությունը հետևյալն է: Պայմանական, եթե չոր փայտն այս պահին այրվում է, ապա կարող ենք ենթադրել, որ վաղը հավանաբար նույնպես այրվելու է⁵⁴: Սակայն արդյո՞ք նույնը կարող ենք ասել իրավական կանխավարկածների մասին, օրինակ՝ պնդել, որ քաղաքացիաիրավական հարաբերություններում բարեխղճության կամ ողջամտության կանխավարկածները ձևավորվել են հեղինակի կողմից նշված ոչ լրիվ ինդուկցիոն մեթոդի օգնությամբ: Այս երկու կանխավարկածներն իրավունքի հիմքում ընկած գաղափարների կենսագործողներն են: Ինչևէ, մենք ամենևին էլ չենք քննադատում Մ. Ն. Բրոննիկովային այն հարցում, թե ինչու է ասել, որ քաղաքացիաիրավական կանխավարկածների հիմքը ոչ լրիվ ինդուկցիան է: Մեզ համար ելակետային է այն, թե որն է այդպիսի եզրահանգման հիմքում ընկած մեթոդաբանությունը:

⁵² Տե՛ս, օրինակ, **Грубцова С. П.**, Правовые презумпции в судебном административном процессуальном праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2018, с. 116-122:

⁵³ Տե՛ս **Бронникова М. Н.**, Гражданско-правовая презумпция по российскому законодательству: содержание, правовые формы и применение: дисс. ... канд. юрид. наук, Самара, 2006, с. 170:

⁵⁴ Տե՛ս **Владимиров Л. Е.**, Учение об уголовных доказательствах. Общая часть, 2-е изд., доп. Харьков: Тип Каплана и Бирюкова, 1888, с. 9, **Асмус В. Ф.**, Логика, М.: Изд. ОГИЗ, 1947, с. 302:

իրավիճակը նույնն է նաև մյուս հետազոտողների մոտ⁵⁵: Խնդիրը, ըստ էության, նաև այն է, որ ձևական-իրավաբանական մեթոդն ու ձևական տրամաբանությունը դիտարկվում են որպես իրավական կանխավարկածների էության վերհանման միջոց: Մինչդեռ ինչպես առաջինը, այնպես էլ երկրորդը հնարավորություն չեն տալիս ճանաչելու երևույթի էությունը: Դրանք կոչված են ոչ թե իմացաբանական տեսանկյունից քննարկելու երևույթի (կանխավարկածի) էությունը, այլ երևույթի վերաբերյալ արդեն իսկ ձևավորված մտածողության (մտքի) կանոնավորությունը⁵⁶: Այսինքն՝ ձևական տրամաբանությունը հարցերը դիտարկում է գոյություն ունեցող մտածողության կառուցվածքի ու գործառույթների շրջանակում, ռաումնասիրում է մտածողության բաղկացուցիչ տարրերն ու կապերը:

Այս ամենը թույլ է տալիս վերահաստատել, որ առկա իրավիճակը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ հետազոտություններում չի բարձրաձայնվում այն մասին, թե որն է իրավական կանխավարկածների ընդհանուր տեսութ-

⁵⁵ Տե՛ս, օրինակ, **Мосин С. А.**, Конституционные принципы и презумпции-принципы: монография. 2-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Юстицинформ», 2018, с. 32, **Кузнецова О. А.**, Специализированные нормы российского гражданского права: теоретические проблемы: дисс. ... докт. юрид. наук, Екатеринбург, 2007, с. 226, **Марохин Е. Ю.**, Юридическая фикция в современном российском законодательстве: дисс. ... канд. юрид. наук, Ставрополь, 2004, с. 77, **Тарасенко В. В.**, Презумпции и фикции в современном уголовном праве России: дисс. ... канд. юрид. наук, Воронеж, 2017, с. 43-44:

⁵⁶ Տե՛ս, օրինակ, **Иванов Е. А.**, Логика: учеб. для студентов юрид. вузов и фак., 3-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Волтерс Клувер», 2007, с. 14-16, **Бочаров В. А.**, **Маркин В. И.**, Введение в логику, М.: Изд. ИД ФОРУМ, 2008, с. 21-27:

յան մշակման հիմքում դրվող մեթոդաբանությունը: Դասական այն մոտեցումը, ըստ որի՝ *սույն հետազոտության մեթոդաբանական հիմքը դիալեկտիկական, համակարգային, պատմական, տրամաբանական, ձևական-իրավաբանական, համեմատաիրավական մեթոդներն են*, այլևս սպառել է իրեն. մեթոդների արհեստական կիրառումը մինչ օրս չի տվել վերը նշված հարցի պատասխանը:

Մի այսպիսի իրավիճակ: Իրավական կանխավարկածների շուրջ կատարված հետազոտությունները վկայում են այն մասին, որ, օրինակ, Վ. Կ. Բաբանի կողմից դեռևս նախորդ դարի 60-ական թվականներին առաջ քաշված «իրավական կանխավարկած» հասկացությունը փիլիսոփայական մոտեցման հետևորդները հարստացնում են նոր բառերով: Մինչդեռ իրավագիտությունն ու «իրավական կանխավարկած» կատեգորիան՝ որպես հետևանք, այդ ամենի արդյունքում չեն արդիականացվում: Այդ ամենը հանգեցնում է նրան, որ փիլիսոփայական մոտեցումը՝ որպես մեթոդաբանություն, դիտարկվող երևույթին չի հաղորդում գիտական նորույթ:

Ասվաճն առավել վառ կերպով արտահայտվում է, օրինակ, Լ. Մ. Աստեմիրովայի, Ե. Ա. Ուգրենինովայի, Ն. Ս. Կարանինայի աշխատություններում: Բնական է, որ երեք էլ ընտրել են ուսումնասիրության իրականացման տարբեր մեթոդներ: Սակայն վերջնարդյունքում ստացել են այն ամենը, ինչ նախորդները: Այսպես՝ հեղինակներից մեկը նշում է, որ իրավական կանխավարկածը ենթադրություն է⁵⁷, մյուսը՝

⁵⁷ См. **Каранина Н. С.**, Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве: дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2006, с. 11:

իրավական կանխավարկածը հավանական դատողություն⁵⁸, երրորդն էլ այն կարծիքին է, որ կանխավարկածը հիմնավորված, իրավաբանական նշանակություն ունեցող ենթադրություն է⁵⁹:

Այստեղ խնդիրն այն չէ, որ նշված հետազոտողները հանգել են այդպիսի հետևությունների, այլ այն, որ ընտրված մեթոդները գործել են ապարդյուն: Առանց կանխավարկածի էությունը վեր հանելու հետազոտողը չէր կարող հասնել դրական արդյունքի: Իրավական կանխավարկածների դեպքում հետազոտության տարբեր մեթոդների կիրառումը պետք է հանգեցնե՞ր տարբեր արդյունքների՝ ցույց տալով ուսումնասիրվող երևույթի (կանխավարկածի) զանազան կողմերը, մինչդեռ այն տեղի չի ունեցել, ինչը, անշուշտ, մտածելու տեղիք է տալիս:

Խնդրի էությունն առավել առարկայական ներկայացնելու նկատառումից ելնելով՝ բերենք մեկ օրինակ: Դիցուք, եթե երկաթն ուսումնասիրվում է կշռման եղանակով, ապա արդյունքը կլինի կիլոգրամով որոշվող քաշը, եթե այն չափվում է ջրով տարայի մեջ ընկղմելու եղանակով, ապա ծավալը կստացվի խորանարդ սանտիմետրերով, իսկ եթե քիմիական վերլուծություն իրականացվի, ապա երկաթի մեջ կբացահայտվեն տարբեր նյութեր պարունակող տարրեր: Եթե տարբեր մեթոդների կիրառմամբ կստացվի նույնական արդյունք, նշանակում է, որ այդ մեթոդներն առարկան հետազոտել են միանման հնարքներով:

⁵⁸ Տե՛ս **Астемирова Л. А.**, Презумпции в российском праве. дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2010, с. 9:

⁵⁹ Տե՛ս **Угренинова Е. А.**, Презумпции в российской государственной правовой традиции: дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2013, с. 9:

Եթե ասվածը տեղայնացնենք իրավական կանխավարկածի դեպքում, ապա կարող ենք փաստել, որ վերը նշված հեղինակներից յուրաքանչյուրի առաջ քաշածը համընկել է մյուսների կողմից այլ եղանակով ստացված արդյունքներին: Այսինքն՝ ստացվում է, որ հետազոտողներից յուրաքանչյուրի կողմից իր հետազոտության նկատմամբ կիրառված եղանակը չի տարբերվել մյուսներից, հետևաբար որևէ նորույթ ձեռք չի բերել: Նշանակում է՝ պետք է խորհել՝ ո՞րն է թերությունը տվյալ մեթոդում կամ նրա ոչ ճիշտ կիրառման մեջ:

Այսպիսով՝ համընդհանրացնելով վերոգրյալը՝ կարող ենք արձանագրել, որ իրավական կանխավարկածների արդի վիճակի ուսումնասիրության արդյունքում պարզ դարձավ, որ ձևավորված փիլիսոփայական ու իրավաբանական մոտեցումներն ունեն մի շարք մեթոդաբանական թերություններ, իսկ իրավունքի տարբեր ճյուղերի ներկայացուցիչների կողմից իրականացված հետազոտական աշխատանքներն ամբողջական կտրվածքով չեն հանգուցալուծում առկա խնդիրները:

Հաշվի առնելով առկա իրողությունը՝ կարող ենք կառուցարկել թեզիս առ այն, որ իրավական կանխավարկածի փիլիսոփայական-իմացաբանական ու իրավական հարցերն անհրաժեշտ է դիտարկել մեկ միասնության մեջ:

1.2. Իրավական կանխավարկածների հեղազոտման մեթոդաբանական-ճանաչողական ուղին

«Ի՞նչ է իրավունքը» հարցադրումն իրավագիտության առանցքային ու բարդ հիմնահարցերից է, որը մշտապես հարուցել է իրավագետների ուշադրությունը⁶⁰: Իրավաբա-

⁶⁰ Տե՛ս, օրինակ, **Վաղարշյան Ա. Գ.**, Իրավահասկացողության տիպերը և դրանց արժեքներն ու թերությունները, ԵՊՀ իրավ. ֆակուլտետի պրոֆեսորադասախոսական կազմի գիտական նյութերի ժողովածու, ԵՊՀ, գլխ. խմբ.՝ Գ. Ս. Ղազինյան, Եր., ԵՊՀ, 2017, էջ 7-28, **Վաղարշյան Ա. Գ.**, Պետության և իրավունքի տեսություն-2, Դաս., ԵՊՀ, Եր., հեղ. հրատ., 2011, 488 էջ, **Пьянов Н. А.**, Теория государства и права: учеб. пособие, 2-е изд., перераб. и доп., Иркутск: Изд. ИГУ, 2015, 283 с., **Рассолов М. М.**, Теория государства и права, учебник для академического бакалавриата, М.: Изд. «Юрайт», 2014, 635 с., **Лазарев В. В., Липень С. В.**, Теория государства и права, учебник для бакалавров, 4-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Юрайт», 2013, 634 с., Теория государства и права, учебник для бакалавров, под ред. А. С. Пиголкина, Ю. А. Дмитриева, 3-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Юрайт», 2013, 761 с., **Нерсисянц В. С.**, Общая теория права и государства, учебник, М.: Изд. «Норма», 2012, 560 с., **Рассолов М. М.**, Проблемы теории государства и права: учеб. пособие, М.: Изд. ЮНИТИ-ДАНА. Закон и право, 2010, 431 с., **Аносова М. М.**, Современный системный нормативный подход к правопониманию и правоприменению: проблемы теории и практики: дисс. канд. юрид. наук, Владимир, 2007, 212 с., **Поляков А. В., Тимошина Е. В.**, Общая теория права: учеб. для вузов, СПб.: Изд. С.-Петербур. гос. ун-та, 2005, 472 с., **Поляков А. В.**, Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций, СПб.: Изд. С.-Петербур. гос. ун-та, 2004, 863 с., **Байтин М. И.**, Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков), Саратов: Изд. СГАП, 2001, 416 с., **Лейст О.Э.** Сущность права. Проблемы теории и философии права, М.: Изд. «Зерцало-М», 2002, 288 с., **Честнов И. Л.**, Современные типы правопонимания: Феноменология,

նական հանրության կողմից հրատարակված աշխատությունները վկայում են այն մասին, որ իրավաբանական միտքը, չկարողանալով գտնել նշված հարցադրման ամբողջական պատասխանը, շարունակում է իր գիտական որոնումները:

Այս հարցադրման կարևորությունն այն է, որ դրա պատասխանից են, ըստ էության, կախված իրավական երևույթների վերաբերյալ մեր գիտական պատկերացումները: Ոչ մեկի համար գաղտնիք չէ, որ պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում ձևավորվել են իրավունքի ընկալման տարբեր տեսություններ, ինչպիսիք են, օրինակ, բնահրավականը, պատմականը, նորմատիվիստականը, սոցիոլոգիական, ռեալիստականը և այլն⁶¹: Բնական է, որ այդ տեսություններից յուրաքանչյուրը, հետևաբար դրանց հետևորդները,

герменевтика, антропология и синергетика права, СПб.: Изд. С.-Петербург. гос. юрид. ун-та Генеральной прокуратуры РФ, 2002, 96 с., **Бержель Ж.-Л.**, Общая теория права, под. общ. ред. В. И. Даниленко, пер. с фр., М.: Изд. Издательский дом NOTA BENE, 2000, 576 с., **Посконина О. В.**, **Парсонс Т.**, **Луман Н.**, Два подхода в правопонимании, Ижевск: Изд. Удмуртского ун-та, 1998, 342 с., **Четвернин В. А.**, Современные концепции естественного права, М.: Изд. «Наука», 1988, 144 с., **Явич Л. С.**, Сущность права. Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений, Л.: Изд. Ленинградского ун-та, 1985, 207 с., **Иоффе О. С.**, **Шаргородский М. Д.**, Вопросы теории права, М.: Изд. «Госюриздат», 1961, 381 с., **Александров Н. Г.**, Сущность права. К вопросу о сущности исторических типов права, М.: Изд. «Госюриздат», 1950, 56 с.:

⁶¹ Տե՛ս, օրինակ, **Лапаева В. В.**, Типы правопонимания: правовая теория и практика: Монография, М.: Изд. Российская академия правосудия, 2012, 580 с., Shirley R. L., On the History of the Idea of Law. 1st Edition, Cambridge University Press, 2005:

իրավունքը ներկայացնում են այնպես, ինչպես թույլ է տալիս դրա հիմքում դրված մեթոդաբանությունը:

Միանգամայն օրինաչափ է նաև այն, որ այդ տեսություններից որևէ մեկին հարողն ունի իր գաղափարներով կիսվելու ու հաղորդակցվելու ցանկություն: Ընդ որում՝ ի սկզբանե ամենևին էլ կարևոր չէ, թե այդ գաղափարները որքան կատարյալ են կամ ամբողջական: Ճշմարիտ է, ինչ խոսք, Ա. Դ. Սախարովն այն հարցում, որ լավագույն մտքերը ծնվում են վեճի ժամանակ⁶²: Դ. Ա. Կերիմովն էլ, զարգացնելով այս միտքը, գրում է. «Եվ նա, ով վեճի ժամանակ կդրսևորի իրավական ձիրք ու իրավական կիրք, անկասկած կհասնի հաջողությունների»⁶³:

Այս ամենը մեզ համար ևս ընդունելի է. մենք նույնպես ունենք սեփական գաղափարներին հաղորդակից դարձնելու ցանկություն: Նաև ընդունելի է, որ իրավաբանական հանրությունը պետք է մշտապես ստեղծագործի: Անկասկած, դրա արդյունք հանդիսացող գիտական նյութն ունի կարևոր նշանակություն: Սակայն չափազանց կարևոր է այն, թե որն է նպատակը: Օրինակ՝ իրավաբանական միտքը շարունակում է դեռևս քննարկել այն հարցը՝ «իրավունք» ու «օրենք» կատեգորիաները նույնական են, թե ոչ: Փաստն այն է, որ այդպես էլ չի ձևավորվել միասնական մոտեցում: Իրավագետների մի մասի կարծիքով այդ կատեգորիաները նույնա-

⁶² Տե՛ս **Сахаров А. Д.**, Размышления о прогрессе, мирном сосуществовании и интеллектуальной свободе // «Вопросы философии», 1990, № 2, с. 16:

⁶³ Տե՛ս **Керимов Д. А.**, Методология права (предмет, функции, проблемы философии права), 2-е изд., М.: Изд. «Аванта», 2001, с. 6:

կան են, մյուսների կարծիքով՝ ոչ⁶⁴, իսկ երրորդներն էլ առաջ են քաշում դրանց միասնականացման անհրաժեշտությունը⁶⁵: Այլ կերպ ասած՝ առկա են իրավունքի հարյուրավոր բնորոշումներ, սակայն չկա մեկ բնորոշում, որը համընդհանուր ճանաչում ստացած կլինի⁶⁶:

Բնական է, որ սույն հետազոտությունն ուղղված չէ իրավունքի էությունը վեր հանելուն: Պարզապես անհրաժեշտ է փաստել, որ իրերի դրությունը ոչնչով չի տարբերվում նաև իրավական կանխավարկածների պարագայում⁶⁷: Այլ խոսքով՝ «ի՞նչ է իրավունքը», և «ի՞նչ է իրավական կանխավարկածը» հարցադրումները կապված են միմյանց հետ այնքանով, որքանով վերջինիս պատասխանը բխելու է այն իրողությունից, թե իրավական կանխավարկածի ուսումնասիրության հիմքում իրավունքի ընկալման որ տիպաբանությունն ենք դնում որպես մեթոդաբանական հիմք:

Հետևաբար ի՞նչ անել՝ անվերջ վիճել, թե՞ ոչ, եթե այո՛, ապա հանուն ինչի, թե՞ փորձել գտնել խնդիրների լուծման ու հաղթահարման ուղիներ:

Այս պայմաններում «ի՞նչ անել» հարցադրման պատասխանը հետևյալն է. անհրաժեշտ է գտնել խնդիրների լուծման

⁶⁴ Տե՛ս, օրինակ, **Жолобов Я. Б., Очередько В. П., Бондарев В. Г., Дорская А. А.**, Соотношение права и закона в России как историко-правовая проблема //« Вестник СПбГУ. Право», 2019, т. 10, Вып. 1, с. 24-36:

⁶⁵ Տե՛ս, օրինակ, Постклассическая онтология права: монография: под ред. И. Л. Честнова, СПб.: Изд. «Алетейя», 2016, с. 24:

⁶⁶ Տե՛ս Теория государства и права, под ред. Г. Н. Манова, М.: Изд. «Бек», 1996, с. 33:

⁶⁷ Տե՛ս **Черниловский З. М.**, Презумпции и фикции в истории права // «Советское государство и право», 1984, № 1, с. 102:

ու հաղթահարման ուղի: Կարծում ենք՝ այդպիսի ուղի են իրավական կանխավարկածների շուրջ առկա իրարամերժ մեթոդաբանական հայեցակարգերի (փիլիսոփայական և իրավաբանական) հաղթահարումն ու ճյուղային մոտեցումների միասնականացման ընդհանուր տեսության հայեցակարգի մշակումը: Այս խնդրով պայմանավորված՝ անհրաժեշտ է քննարկման նյութ դարձնել մեր կողմից առաջադրված ուղու հիմքում դրվող մեթոդաբանության հարցը: Նշված մեթոդաբանությունը մեր պատկերացմամբ կարող է լինել իրավունքի գործիքակազմային տեսությունը: Այս առումով ելակետ ենք ընդունում Դ. Ա. Կերիմովի այն տեսականը, ըստ որի՝ մեթոդաբանությունն ինտեգրալ երևույթ է, որը ներառում է մի շարք բաղադրատարրեր, ինչպիսիք են՝ աշխարհընկալումը, հայեցակարգերը, ընդհանուր փիլիսոփայական օրենքներն ու կատեգորիաները, ընդհանուր ու մասնավոր գիտական մեթոդները⁶⁸:

Իրավունքի գործիքակազմային տեսությունը՝ որպես մեթոդաբանություն, պարզապես մեթոդների մասին ուսմունք չէ. մեթոդաբանական հայեցակարգ է, որը կառուցվածքային

⁶⁸ Տե՛ս **Керимов Д. А.**, Методология права (предмет, функции, проблемы философии права), 2-е изд., М.: Изд. «Аванта», 2001, с. 46, **Петряев К. Д.**, Вопросы методологии исторической науки, Киев: Изд. «Вища школа», 1971, с. 8, **Лебедев С. А.**, Роль индукции в процессе функционирования современного научного знания //«Вопросы философии», 1980, № 6, с. 87, **Алексеев П. В.**, Предмет, структура и функции диалектического материализма, М.: Изд. МГУ, 1983, с. 133, **Семенюк Э. П.**, Общенаучные категории и подходы к познанию, Львов: Изд. При Львов. Ун-те, 1978, с. 6, **Марков М.**, Технология и эффективность социального управления, М.: Изд. «Прогресс», 1982, с. 85-133:

առումով բաղկացած է դիալեկտիկական, պրագմատիկ, ընդհանուր-գիտական, մասնավոր-գիտական ու մետատեսականից դեպի պրակտիկ գործունեության անցման մակարդակներից, որոնք, միասին վերցրած, ապահովում են գիտական հետազոտության արդյունքների ամբողջականությունը և այդ արդյունքների ներդրումը մարդկային գործունեության մեջ⁶⁹:

Այսպիսով՝ իրավունքի գործիքակազմային տեսությունը կարող է օգնել մեզ հաղթահարել կանխավարկածների շուրջ առկա իրարամերժ մեթոդաբանական հայեցակարգերն ու մշակել իրավական կանխավարկածների ճյուղային մոտեցումների միասնականացման ընդհանուր տեսության հայեցակարգի հիմնադրույթները: Այս խնդրի լուծման նպատակով պայմանավորված՝ առաջարկում ենք հետևյալը.

⁶⁹ Մեթոդաբանական մակարդակների մասին տե՛ս **Сырых В. М.**, История и методология юридической науки, учебник, М.: Изд. «Норма», 2018, с. 50-67, **Яркова Е. Н.**, История и методология юридической науки: учебное пособие, Тюмень: Изд. Тюменс. гос. ун-та, 2012, с. 96-102, **Аверин М. Б., Никитин П. В., Федорченко А. А.**, История и методология юридической науки. Курс лекций, М.: Изд. РПА, 2012, с. 192-206, **Штанько В. И.**, Философия и методология науки, учебное пособие, Харьков: Изд. ХНУРЭ 2002, с. 84-95, **Бахтина И. Л., Лобут А. А., Мартюшов Л. Н.**, Методология и методы научного познания: учебное пособие, Екатеринбург: Изд. Урал. гос. пед. ун-т., 2016, с. 36-37, **Рузавин Г. И.**, Методы научного исследования, М.: Изд. «Мысль», 1975, с. 216, Философия и методология познания, учебник, под общ. и науч. ред. В. Л. Обухова, Ю. Н. Солониной, В. П. Сальникова и В. В. Васильковой, СПб.: Изд. РДК-принт, 2003, с. 44, Философия: учеб. пособие, ред. Т. Х. Керимова: Екатеринбург: Изд. Урал ун-та, 2013, с. 44, **Юдин Э. Г.**, Системный подход и принцип деятельности: Методологические проблемы современной науки, М.: Изд. «Наука», 1978, с. 40-44:

1) փիլիսոփայական մակարդակում ներկայացնել գործիքակազմային տեսության էությունը,

2) քննարկել գործիքակազմային տեսության ներուժը իրավական կանխավարկածների փիլիսոփայական-իմացաբանական և իրավական առումների հաղթահարման ու ճյուղային մոտեցումների միասնականացման համատեքստում,

3) ներկայացնել այն եզրահանգումները, որոնք ելակետային կլինեն նպատակի կենսագործման ու խնդիրների լուծման ճանապարհին:

Ձևավորված ավանդույթի համաձայն՝ իրավագիտությունը հիմնվում է դեպի ճշմարտության տանող ճանապարհի առաջընթացն ապահովող գիտական ապարատի մշակման ու այդ ապարատին համապատասխան օրենսդրության կատարելագործման գաղափարների վրա⁷⁰: Վ. Մ. Սիդիխը, խոսելով իրավագիտության գործառույթների մասին, որպես այդպիսիք առանձնացնում է ճանաչողական, տեսական-մեթոդաբանական, կիրառական, գաղափարական ու սոցիալ-մշակութային գործառույթները⁷¹: Ընդ որում՝ ճանաչողական գործառույթի էությունը, ըստ հեղինակի, այն է, որ իրավագիտությունն ուսումնասիրում և հասկացությունների ու կատեգորիաների տեսքով արտահայտում է պետության ու իրավունքի անմիջական կեցության կոնկրետ-պատմական ձևերը⁷², իսկ կիրառական գործառույթը կենսագործվում է նորմատիվ իրավական ակտերի մեկնաբանման եղանակների

⁷⁰ Տե՛ս **Филиппова С. Ю.**, Инструментальный подход в науке частного права, М.: Изд. «Статут», 2013, с. 24:

⁷¹ Տե՛ս **Сырых В. М.**, История и методология юридической науки, учебник, М.: Изд. «Норма», 2018, с. 126:

⁷² Տե՛ս **Сырых В. М.**, նշվ. աշխ., էջ 126:

մշակման, օրենսդրության համակարգման, օրենսդրության ու իրավակիրառ պրակտիկայի կատարելագործման առաջարկների ձևով⁷³:

Ս. Յու. Ֆիլիպպովան, ըստ էության չհակադրվելով վերը նշված մոտեցմանը, այնուամենայնիվ ուշադրությունը սևեռում է այն հանգամանքի վրա, որ իրավագիտությունում ճշմարտության որոնումների արժեքը կարող է կասկածելի լինել թեկուզ այն պատճառով, որ հասկացություններն ու կատեգորիաները, այդ թվում՝ նաև ճշմարտությունը կամ սուտը (կեղծը), որոնք առաջարկվում են գնահատել, հետազոտողների կողմից իրավագիտություն են ներմուծվում դրսից: Հետևաբար հարց է առաջանում՝ ինչպե՞ս ստուգել այդ դատողությունների ճշմարիտ կամ կեղծ լինելը, կամ, որ նույնն է, ինչի՞ հետ համեմատել: Ստացվում է՝ փաստացի հետազոտության առարկա են դառնում միայն նախորդների կողմից գիտություն ներմուծված կառույցները⁷⁴:

Պետք է ընդունել, որ այդպիսի հետազոտությունները դժվար թե ունակ կլինեն «որսալու» իրավաբանական հանրության ուշադրությունը, իսկ իրավաստեղծը կամ իրավակիրառը գրեթե ամբողջությամբ անտարբեր կլինեն գիտական այդպիսի որոնումների արդյունքների նկատմամբ: Հետևաբար, եթե իրավական կանխավարկածների ուսումնասիրության պարագայում այդպիսի մոտեցում ցուցաբերենք,

⁷³ Տե՛ս **Сырых В. М.**, նշվ. աշխ., էջ 133: Պետության և իրավունքի գործառույթների մասին տե՛ս նաև **Վաղարշյան Ա. Գ.**, Պետության և իրավունքի տեսություն-1, Դասախոսություններ, Եր., հեղինակային հրատ., Երևան, 2016, էջ 13-14:

⁷⁴ Տե՛ս **Филиппова С. Ю.**, Инструментальный подход в науке частного права: дисс. ... докт. юрид. наук, Москва, 2014, с. 57:

ապա այն չի հարուցելու ո՛չ գիտնականի, ո՛չ իրավաստեղծի, ո՛չ էլ իրավակիրառի հետաքրքրությունը: Հարկ է նշել, որ այս հանգամանքին առաջարկում էր ուշադրություն դարձնել դեռևս նախորդ հարյուրամյակի խոշոր իրավագետ Գ. Ֆ. Շերշենևիչը⁷⁵՝ առաջ քաշելով հետազոտության իրականացման նպատակի գաղափարը:

Որպես իրավաբանական հետազոտության իրականացման նպատակի դասական օրինակ կարող ենք վկայակոչել Օ. Է. Լեյստի այն մոտեցումը, ըստ որի՝ իրավունքի հետազոտության նպատակն իրավունքի էության բացահայտումն է⁷⁶: Այսինքն՝ իրավաբանական հետազոտության նպատակը, եթե շարժվում ենք հեղինակի կողմից մատնանշված գաղափարով, նույն հետազոտությունն է: Սակայն այս դեպքում հարց է առաջանում՝ հանուն ինչի՞ վեր հանել երևույթի էությունը, ո՞ւմ է այն անհրաժեշտ, եթե նշված հարցադրումներն ինքնին պարզ չեն:

Իրավական կանխավարկածների ուսումնասիրության խնդիրը նաև այն է, որ չնայած առկա գրականությանն ու պարբերաբար կատարվող հետազոտություններին՝ իրավաբանական հանրությունը, միևնույն է, շարունակում է ավելի շատ վիճել նշված երևույթի շուրջ, քան առաջարկել հնարավոր լուծումներ, որոնք թույլ կտան ձևավորել ընդհանուր կոնսենսուս: Այս առումով տեղին է հիշատակել Կ. Տուորի միտքն առ այն, որ իրավագիտությունը սկզբունքային առու-

⁷⁵ Տե՛ս **Шершеневич Г. Ф.**, Наука гражданского права в России, М.: Изд. «Статут», 2003, с. 238-240:

⁷⁶ Տե՛ս **Лейст О. Э.**, Сущность права. Проблемы теории и философии права: учебное пособие для студентов вузов, М.: Изд. «Зерцало-М», 2011, с. 14:

մով կոչված չէ վերարտադրելու ճշմարիտ նկարագրությունը⁷⁷: Ասվածի համատեքստում պետք է փաստել՝ այո՛, նոր մտքի (մտածողության) որոնումն է, որը մշտապես գտնվում է գիտության ուշադրության կենտրոնում: Հետևաբար հարց է առաջանում՝ որն է գիտության նպատակը, արդյոք կարող ենք պնդել, որ նրա նպատակը ճշմարտությունն է: Եթե այդպես է, ապա արդյո՞ք առկա է ճշմարտություն, եթե առկա է, ապա որո՞նք են ճշմարտության գոյության նպատակն ու անհրաժեշտությունը և ու՞մ համար են:

Գաղտնիք չէ, որ փիլիսոփաները, ըստ իրենց ապրած ժամանակաշրջանի, երբևէ չեն թաքցրել այս հարցադրումների նկատմամբ իրենց հետաքրքրությունները՝ բնականաբար, յուրաքանչյուրն ունենալով դրանց պատասխանները ստանալու անհագուրդ ծարավ: Օրինակ՝ Զ. Ս. Պիրսն իր ժամանակին նշում էր, որ սուբյեկտը գործում է ոչ թե իրերով, այլ իր համար կարևորություն ունեցող խորհրդանիշներով: Ըստ գիտնականի՝ ճշմարտությունը վստահության խնդիր է՝ գիտակցության հատուկ վիճակ, որն իր իսկության վերաբերյալ քննարկումը դարձնում է անարդյունավետ⁷⁸: Այդ դեպքում հարց է առաջանում՝ եթե գիտության նպատակը ճշմարտության որոնումը չէ, ապա այդ դեպքում ո՞րն է նրա նպատակը:

⁷⁷ Tuori K. Oikeuden ratio ja voluntas. Helsinki: WSOY. 2007, p. 33 (նշված միտքը տե՛ս **Филиппова С. Ю.**, Инструментальный подход в науке частного права: дисс. ... докт. юрид. Наук, Москва, 2014, с. 58):

⁷⁸ Տե՛ս **Казначеев П. Ф.**, Философия неопрагматизма и теория свободы в современном либерализме: дисс. ... канд. филос. наук, Москва, 2002, с. 12, Փիլիսոփայության պատմության համառոտ ակնարկ, ուս. ձեռնարկ, ռուս. թարգմ.՝ Հ. Ղ. Միրզոյան, Թ. Վ. Դիլանյան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1979, էջ 873-874:

Ու. Ջեյմսի կարծիքով ճանաչողությունն ընտրողական կատեգորիա է. այն մշտապես հետապնդում է որոշակի նպատակներ: Հարկ է նշել, որ հենց Ու. Ջեյմսն է արտահայտել այն միտքը, որ ճշմարտության էությունը մեր նպատակների համար ապագա օգտակարությունն է⁷⁹:

Վերոնշյալ երկու գաղափարների վրա է հիմնվում նաև Դ. Դյուիի այն դատողությունը, ըստ որի՝ գիտության խնդիրն է պլանավորել ապագան ու գտնել այդ պլանավորման իրականացման միջոցներ, ճանաչողության խնդիրն աննպատակ (իմաստագուրկ) է⁸⁰:

Դ. Դյուին փիլիսոփայության մեջ այն հատուկ ուսմունքի հիմնադիրն է, որը ստացել է գործիքակազմային տեսություն անվանումը⁸¹: Դ. Դյուիի հետևորդներից է Ռ. Ռոբտին, որի համար նույնպես քննադատության օբյեկտը ճշմարտության բազային հասկացությունն է: Նրա կարծիքով իրականության վերաբերյալ ճշմարտության ձեռքբերման հնարավորության գաղափարը, անկախ հետազոտողից, մոլորություն է: Գիտելիքը պետք է գնահատել ոչ թե ճշմարտության կամ ստի, այլ հասարակության նպատակների կենսագործման համար նրա օգտակարության կամ անօգտակարության տե-

⁷⁹ Տե՛ս **Казначеев П. Ф.**, նշվ. Աշխ., էջ 15, **Ջաքարյան Ս. Ա.**, Փիլիսոփայության պատմություն, Եր., «Նաիրի» հրատ., 2000, էջ 287-288:

⁸⁰ Տե՛ս **Блинников Л. В.**, Краткий словарь философских персоналий (rodon.org/blv/ksfp.htm, վերջին մուտքը՝ 28.06.2024):

⁸¹ Դ. Դյուիի գաղափարների մասի տե՛ս, օրինակ, **Հակոբյան Ս. Մ.**, Փիլիսոփայության տեսություն և պատմություն, ուս. ձեռնարկ: Եր., հեղինակային հրատ., 2009, էջ 185-186, **Ջաքարյան Ս. Ա.**, Փիլիսոփայության պատմություն, ուս. ձեռնարկ, երկրորդ հրատ., Եր., «Նոյ-յան Տապան» հրատ., 2007, էջ 306-307:

սանկյունից⁸²:

Ռ. Ռորտին բարձրաձայնեց արևմտյան փիլիսոփայության ավանդական հիմնախնդիրների մտացածին լինելու, հետևաբար նրանց ուղղությամբ իրականացվող հետազոտությունների գործնական օգտակարության բացակայության մասին⁸³: Անշուշտ, պետք է ընդունել, որ հարցադրման ու դրա վերաբերյալ պատասխանի, հետևության ու մտահանգման համար անկյունաքարայինը գործնական օգտակարությունն է, որն ընկած է իմացաբանության հիմքում: Ռ. Ռորտի կարծիքով իմացաբանությունը պետք է դիտարկել որպես շահերի ապահովման, խնդիրների լուծման ձգտում: Գիտնականի հիմնական նպատակն այնպիսի գործիքների որոնումն է, որոնք թույլ կտան ճաշակել ավելի շատ բավականություն և ավելի քիչ տառապանք⁸⁴:

Զարգացնելով գործիքակազմության հայեցակարգը՝ Ռ. Ռորտին առանձնացրեց գործիքի երկու հիմնական հատ-

⁸² Տե՛ս **Вышегородцева О. В.**, Ричард Рорти. Вводная статья // Философия науки. Эпистемология. Методология. Культура: Хрестоматия, отв. ред. сост. Л. А. Микешина, науч. ред. Т. Г. Щедрина, М.: Изд. Издательский дом Международного университета в Москве, 2006, с. 423:

⁸³ Ռ. Ռորտիի հայացքները պաշտպանվում են նաև մի շարք այլ փիլիսոփաների կողմից: Օրինակ՝ Հ. Փաթնամը XX դարի 70-80-ական թթ. սկզբներին արտահայտեց ճշմարտության հասնելու նպատակը ռացիոնալության կամ պիտանիության հասնելու նպատակով փոխարինելու գաղափարը (տե՛ս այդ մասին **Патнэм Х.**, Разум, истина и история, пер. с англ. Т. А. Дмитриева, М. В. Лебедева, М.: Изд. «Праксис», 2002, с. 76-82):

⁸⁴ Տե՛ս **Андреева И. С.**, Философский прагматизм Ричарда Рорти и российский контекст, 1997 (<https://cyberleninka.ru>, վերջին մուտքը՝ 28.06.2024):

կանիշները: Առաջին, գործիքը պետք է արտացոլվի անձանց իրական գործունեության մեջ: «Ինչ գործիք էլ՝ լինի,– գրում է հեղինակը,– այն միջավայրի հետ միասին օրգանիզմի փոխազդեցության մաս պետք է կազմի»⁸⁵: Երկրորդը խնդիրների լուծման համար գործիքի պիտանիությունն է: Վերլուծելով երևույթը՝ հիմնական հարցը, որին պետք է պատասխանել՝ արդյոք այն ունա՞կ է լուծելու որոշակի խնդիրներ⁸⁶:

Անդրադառնալով այն հարցին՝ արդյո՞ք գործիքի օգտակարությունն ու պիտանիությունը պետք է անհանգստացնեն որևէ մեկին այն տեսանկյունից, վերջինս կարողանում է ճշտորեն արտահայտել իրականությունը, թե ոչ, մտածողի (փիլիսոփայի) հիմնական դատողությունը հանգում է հետևյալին. «Մենք չենք կարող հաշվի չնստել ճանաչողության նպատակի ճշմարտության հարցի հետ»⁸⁷: Այլ խոսքով՝ ճանաչողության խնդիրն է հասնել մարդկանց միջև համաձայնության այն նպատակների ու միջոցների շուրջ, որոնց օգնությամբ հնարավոր կլինի կենսագործել այդ նույն նպատակները: Այսինքն՝ այստեղ խոսքը վերաբերում է նրան, որ ճանաչողության տեսանկյունից արժևորման ենթակա է ոչ թե ցանկացած միջոց, որը հասարակության մեկ անդամին կամ որոշակի խմբին հնարավորություն է տալիս իրագործելու իր նպատակները, այլ այնպիսի միջոց, որի շուրջ արդարացի պահանջմունքի ու նպատակի ճշմարտացիության առումով առկա է հասարակական փոխհամաձայնություն, կամ, որ նույնն է, ընդունելի է հասարակության համար:

⁸⁵ Տե՛ս **Андреева И. С.**, նշվ. աշխ., էջ 24:

⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27:

⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29:

Այսպիսով՝ ընդհանրացնելով վերոգրյալը՝ կարող ենք արձանագրել հետևյալը.

1) փիլիսոփայության մեջ գործիքակազմության հիմնական հայեցակարգն է.

- պետք չէ գիտելիք հանուն ճշմարտության կամ հանուն գիտելիքի. օգտակարությունն ու պիտանիությունն են նոր գիտելիքի չափանիշները,

- գիտության կողմից մշակված միջոցները պետք է մատչելի լինեն հասարակության կողմից որոշակի նպատակների հասնելու համար,

- գիտության կողմից առաջարկվող գործիքները պետք է սերտ կապի մեջ գտնվեն իրականության հետ,

- գիտական գիտելիքը հասարակության համար պետք է ծառայի որպես կողմնորոշիչ (պետք է ունենա պրագմատիկություն)՝ վերաձվելով տարատեսակ շահերի բավարարման ինքնատիպ միջոցի,

2) գործիքակազմային մոտեցումն օգտակարությունն ու պիտանիությունը գնահատում է՝ այն համադրելով գիտության կողմից հասարակության նպատակների կենսագործման ու պահանջմունքների բավարարման համար առաջարկվող լուծումների հետ⁸⁸:

Վերադառնանք իրավական կանխավարկածներին: Արդեն տևական ժամանակ փիլիսոփայական ու իրավաբանական մոտեցումները ելնում են այն գաղափարից, համաձայն որի՝ իրավական կանխավարկածին պետք է վերագրվի պատճառական կապ, իսկ գիտական բացատրությունը

⁸⁸ См. Филиппова С. Ю., Инструментальный подход в науке частного права, М.: Изд. «Статут», 2013, с. 26:

պետք է ցույց տա պատճառների շարունակական շարքը, որն անխուսափելիորեն կհանգեցնի հետևանքի⁸⁹: Խնդիրն այն է, որ իրավական կանխավարկածների դեպքում պատճառահետևանքային մոտեցումը, ըստ էության արտարկվելով բնագիտական բացատրությունից, ուշադրությունից դուրս է թողնում նրա [կանխավարկածի] գոյության նպատակաբանությանն առնչվող հարցերը⁹⁰: Իհարկե, մենք չենք ժխտում այն իրողությունը, որ օբյեկտիվ որոշակիության ու պատճառականության գաղափարի վրա հիմնվում է նաև իրավական կանխավարկածը, և որում դիտարկվում է իրավունքի՝ որպես անխուսափելի օբյեկտիվ գործընթացի գործողությունը⁹¹:

Այս ամենի հետ մեկտեղ պետք է նկատի ունենալ, որ հասարակագիտության մեջ, ի տարբերություն բնագիտականի, երևույթները ոչ միայն բացատրվում, այլ ամենից առաջ ընկալվում են, այսինքն՝ երևույթների ու գործընթացների միջև առկա օրինաչափությունների բացատրության վերաբերյալ պատճառականությունը աստիճանաբար փոխարինվում է իմացաբանության վրա հիմնված դետերմինիզմով⁹²:

⁸⁹ Տե՛ս, օրինակ, **Пронина М. П.**, Презумпции в современном российском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Н. Новгород, 2010, с. 17:

⁹⁰ Էությունն այն է, որ իրավական կանխավարկածները նույնպես պետք է ուսումնասիրել հետևյալ գաղափարով՝ «ubi societas, ubi jus», որտեղ հասարակությունն է, այնտեղ օրենքն է (տե՛ս **Бержель Ж.-Л.**, Общая теория права, под. общ. ред. В. И. Даниленко, пер. с фр., М.: Изд. Издательский дом NOTA BENE, 2000, с. 18):

⁹¹ Տե՛ս, օրինակ, **Гойман В. И.**, Действие права (Методологический анализ), М.: Изд. Академия МБД РФ, 1992, с. 180:

⁹² Տե՛ս **Вригт фон Г. Х.**, Логико-философское исследование. Избранные труды, М.: Изд. «Прогресс», 1986, с. 188, Ringen J. D.,

Այսինքն՝ իրավական կանխավարկածի էության վերհանումը պահանջում է նպատակաբանական ընկալում՝ որպես դրա գոյության գիտական բացատրության հիմք: Ընդ որում՝ իրավունքում իրավական կանխավարկածների էության բացահայտման այս մոդելի գաղափարն այն է, որ վերջինս ներառում է ինչպես նպատակը, այնպես էլ նախադրյալը՝ հանգելով հետևյալին. 1) նախադրյալ, որում ձևավորվում է իրավական կանխավարկածի գոյության նպատակի բովանդակությունը. կանխավարկածի էությունը վեր է հանվում նպատակի բովանդակության միջոցով, 2) նպատակին հասնելու միջոցը վկայակոչող պայմանը, 3) նպատակին հասնելու համար ընտրված միջոցի կիրառման արդյունքում կատարված դատողությունը⁹³:

Նշված մոդելի կիրառումը հնարավորություն կընձեռի հաղթահարելու իրավաբանական դոկտրինում կանխավարկածների շուրջ առկա հարցերը: Օրինակ՝ դրա շրջանակում հնարավոր կլինի բացահայտել կանխավարկածի էությունը, արդյունքում կունենանք միասնական հասկացություն՝ քննարկելու իրավական սկզբունքի ու իրավական կանխավարկածի հարաբերակցությունը, իրավունքում փաստացի կանխավարկածների գոյության հարցը, իրավական կանխավարկածի ու իրավանորմի հարաբերակցությունը, իրավական կանխավարկածի գործառույթները: Ավելին՝ նպա-

Adaptation, teleology, and selection by consequences. Journal of Applied Behavior Analysis, 1993, p. 3-15:

⁹³ Այս մոդելի փիլիսոփայական ասպեկտների մասին տե՛ս, օրինակ, **Кохановский В. П. и др.**, Философия науки в вопросах и ответах: учебное пособие для аспирантов и соискателей, Ростов: Изд. «Феникс», 2006, 342 с.:

տակաբանական բացատրությունն է, որն առավել ամբողջական կերպով հաշվի կառնի մարդու դերն իրավական կանխավարկածների ընկալման ու գոյության բացատրության մեջ⁹⁴:

Դժվար չէ նկատել, որ իրավական կանխավարկածների ճյուղային մոտեցումների միասնականացման ընդհանուր տեսության հայեցակարգի մշակման համար իրավունքի գործիքակազմային տեսությունը՝ որպես մեթոդաբանական հայեցակարգ, առավել քան հեռանկարային է: Ինչպես նշում է Բ. Ի. Պուգինսկին, գործիքակազմային ուսմունքը փիլիսոփայական ու մեթոդաբանական առումով հիմնավորված է ու արգասաբեր⁹⁵: Մասնավորապես, ընդհանուր տեսության մշակման հարցում գործիքակազմության արժեքաբանությունն այն է, որն ի վերջո կառաջարկի հրաժարվել իրավական կանխավարկածների շուրջ անհարկի վեճերից: Փոխարենը նպատակի շուրջ համաձայնության գալու նկատառումից ելնելով՝ հնարավորության կտա ավարտին հասցնելու փիլիսոփայական ու իրավաբանական մոտեցումների միջև մի քանի տասնամյակ շարունակվող գիտական վեճերը:

Եթե մի փոքր հեռուն նայենք, ապա կարող ենք արձանագրել, որ գործիքակազմային տեսությունը կապահովի

⁹⁴ Գործիքակազմային մոտեցումը կիրառվում է սոցիալական կյանքի տարատեսակ երևույթներ ուսումնասիրելիս: Օրինակ՝ Ն. Մաքիավելլին այն կիրառում էր քաղաքական կոնֆլիկտն ու իշխանությունն ուսումնասիրելիս՝ քաղաքականությունը դիտարկելով որպես միջոց, որպես իշխանությունը գրավելու ու պահելու տեխնոլոգիա (տե՛ս **Макиавелли Н.**, Государь, М.: Изд. «Планета», 1990, с. 53):

⁹⁵ Տե՛ս **Пугинский Б. И.**, Инструментальная теория правового регулирования // «Вестник Московского университета», Серия 11, Право, 2011, № 3, с. 24:

նաև նոր ստեղծվողի ճկունությունն այն առումով, որ ոչ միայն կառաջադրի նպատակների կենսագործման համար առկա խնդիրների լուծումներ, այլ նաև կարող է տարբեր իրավիճակներում տարբեր կերպ արժևորել ու գնահատել այդ լուծումներին ուղղված միջոցները: Խնդիրն այն է, որ այն ամենը, ինչն այսօր նպատակին հասնելու միջոց է, կարող է վաղն ամբողջությամբ դադարել այդպիսին լինելուց. նպատակի անհրաժեշտությունը վերացել է:

Իրավունքի գործիքակազմային տեսության հաջորդ դերակատարությունն այն կլինի, որ հնարավորություն կընձեռի իրավական կանխավարկածը դիտարկելու նպատակին հասնելու ճանապարհին սուբյեկտի կողմից դրսևորած վարքագծի ընկալման (մեկնաբանման) միջոց: Խոսքը վերաբերում է նրան, որ գործիքակազմային տեսությունն է այն մեթոդաբանությունը, որը թույլ է տալիս գնահատել տարբեր իրավիճակներում սուբյեկտի կողմից միջոցի կիրառման ժամանակ դրսևորած վարքագծի ինչպիսին լինելը՝ ելնելով այն նկատառումից, որ վերջինս հիմնված է մարդկային ընտրության, սեփական գործունեության մեջ լուծումների ներդրման գնահատականի վրա:

Խնդիրն այն է, որ կանխավարկածների դեպքում ևս պետք է առաջնորդվել այն գաղափարով, որ մարդու կամքից, գիտակցությունից ու վարքից է կախված կանխավարկածի ու իրավունքի իրացումը: Իսկ կանխավարկածն այդ առումով կոչված է որոշ դեպքերում պատասխանելու այն հարցին, թե որն է եղել մարդու կամքը, կամ ինչպիսին է եղել նրա գիտակցությունը տվյալ իրավիճակում: Օրինակ՝ անձը կարող է կատարել այն ամենը, ինչը չի խախտում մյուսների

իրավունքներն ու օրինական շահերը: Սա, անշուշտ, սկզբունք է: Այս սկզբունքի կենսագործումն ապահովվում է «մարդը բարեվարք է (բարեվարքության)» կանխավարկածի միջոցով: Այսինքն՝ ընդհանուր կանոնի համաձայն՝ յուրաքանչյուր կոնկրետ իրավիճակում մեկնարկն սկսում ենք այն կետից, որ անձի կատարած գործողությունը կամ անգործությունը չի հանգեցնում մյուսի իրավունքների ու օրինական շահերի խախտման: Այլ խոսքով, եթե նույնիսկ առաջնորդվում ենք նպատակի ու միջոցի պիտանի ու օգտակար լինելու գաղափարով, միևնույն է, ճանապարհի ուղեկիցն այն տեսլականն է, ըստ որի՝ իրավունքը գոյություն ունի հանուն մարդու, և միայն մարդն է բանականության կրողը, հետևաբար և իրավունքի ու իրավական կանխավարկածի կենսագործողը⁹⁶:

Իրավական կանխավարկածների շուրջ կատարվող հետազոտություններում մարդը, նրա պահանջմունքները, նպատակները շարունակվում են դուրս գտնվել հետազոտությունների շրջանակից, իսկ իրավունքը, հատկապես ճյուղային գիտական աշխատանքներում, ներկայացվում է որպես ինչ-որ հաստատուն մեծություն⁹⁷: Դա, ըստ էության, դոգմատիկ իրավագիտությունում հասկացություններով ուղղորդվելուն սովորած լինելու հետևանք է: Հետևաբար ու-

⁹⁶ Ֆ. Կ. Ֆոն Սավինիի կարծիքով իրավունքը գոյություն ունի հանուն բարոյականության, որը բնորոշ է ցանկացած անհատի (տե՛ս **Савиньи фон Ф. К.**, Система современного римского права, в 8 т., т. II, пер. с нем. Г. Жигулина, Под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря, М.: Изд. «Статут», 2012, с. 6):

⁹⁷ Տե՛ս, օրինակ, **Филиппова С. Ю.**, Инструментальный подход в науке частного права: дисс. ... докт. юрид. наук, Москва, 2014, с. 64:

զենք, թե ոչ, պետք է համակարծիք լինենք Մաքս Պլանկի այն մտքին, ըստ որի՝ նոր գիտական ճշմարտությունը հաղթության ճանապարհ է բացում՝ ոչ թե ընդդիմախոսներին համոզելով ու ստիպելով նրանց աշխարհը տեսնել նոր լույսի ներքո, այլ այն պատճառով, որ ընդդիմախոսները վաղ թե ուշ մահանում են, և նոր սերունդ է մեծանում, որն ընտելացել է նորին⁹⁸:

Եթե նպատակի ու միջոցի և մարդկային գործունեության միջև կապը կբացակայի, ապա իրավական կանխավարկածը կընկալվի միայն որպես օբյեկտիվորեն տրված համակարգ⁹⁹:

Իրավունքի գործիքակազմային տեսությունը հնարավորություն կընձեռի ազատվելու նաև վերացարկված արդյունավետությունների մասին խոսելուց: Խնդիրն այն է, որ առհասարակ հետազոտողները, մի կողմ թողնելով այն իրողությունը, որ անձից դուրս ու առանց անձի պահանջմունքներն ընկալելու չի կարող լինել նպատակահարմարություն, օգտակարություն ու պիտանիություն, այնուամենայնիվ առաջարկում են վերացարկումների այնպիսի տիպեր, ինչպիսիք են, օրինակ, իրավունքի, իրավանորմի կամ օրենքի

⁹⁸ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Планк М.**, Научная автобиография // Избранные труды, М.: Изд. «Наука», 1975, с. 649-663:

⁹⁹ Այստեղ ինքնաբերաբար բախվում ենք Է. Գ. Յուդինի կողմից նկարագրված այն հիմնախնդրին, ըստ որի՝ ցանկացած մեթոդաբանություն անգոր է, երբ երևույթի բովանդակությունը միայն արտաքինապես է ձևավորում, որն ավելի վաղ կառուցվել է մեկ այլ մեթոդաբանության հիման վրա (տե՛ս **Юдин Э. Г.**, Методология науки. Системность. Деятельность, М.: Изд. Эдиториал УРСС, 1997, с. 85):

արդյունավետությունը¹⁰⁰, որոնք ինքնին պատրանք են:

Այս պատկերը վերագրելի է նաև իրավական կանխավարկածներին: Հարկ է նշել, որ թերևս միայն Մ. Պ. Պրոնին է, որ, խոսելով իրավական կանխավարկածների արդյունավետության մասին, նշում, որ այն ընդհանրապես արդյունավետության ու մասնավորապես իրավանորմի արդյունավետության տարատեսակ է¹⁰¹, և որպես արդյունավետության որոշման չափանիշներ առաջարկում է նպատակը, միջոցն ու արդյունքը¹⁰²: Սակայն հեղինակը չի անդրադառնում այն խնդրին, որ մարդկային գործունեությունից կտրված նպատակն ու (կամ) միջոցը չեն կարող լինել արդյունավետ:

Ինչ խոսք, մենք նույնպես չենք կարող ամբողջովին անխոցելի լինել, այնուամենայնիվ նշված հարցի դիտարկման հետ կապված՝ անհրաժեշտ է մեջբերել Ջ. Դյուրիի պարզ ու

¹⁰⁰ Տե՛ս, օրինակ, **Шунди́ков К. В.**, Инструментальная теория права-перспективное направление научного исследования // «Правоведение», 2002, № 2, с. 23, **Жинкин С. А.**, Определение понятия эффективности норм права: некоторые аспекты проблемы // Научные труды РАЮН, 2004, № 4, т. 1, с. 48, **Жинкин С. А.**, Некоторые аспекты понятия эффективности норм права // Известия вузов. Правоведение, 2004, № 61, с. 191-196, **Фаткуллин Ф. И.**, Проблемы теории государства и права, Казань: Изд. Казанск. ун-та, 1987, с. 318, **Кудрявцев В. К., Никитинский В. И., Самогценко И. С., Глазырии В. В.**, Эффективность правовых норм, М.: Изд. Юридическая литература, 1980, с. 23-24, **Федосова В. А.**, Эффективность действия норм советского государственного права, Воронеж: Изд. Воронеж. ун-та, 1984, с. 19-20, **Козлов В. А.**, К вопросу о понятии эффективности права // «Вестник ЛГУ», 1972, № 5, с. 109:

¹⁰¹ Տե՛ս **Пронина М. П.**, Презумпции в современном российском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Н. Новгород, 2010, с. 8, 99-122:

¹⁰² Տե՛ս **Пронина М. П.**, նշվ. աշխ., էջ 8-9:

ականհայտ այն միտքը, ըստ որի՝ «[...] պետք է հիշել՝ նպատակ ունենում են մարդիկ, այլ ոչ թե վերացարկված հասկացությունները»¹⁰³: Հետևաբար իրավական կանխավարկածների ուսումնասիրության ժամանակ մարդկային գործունեությունից կտրված ցանկացած մեթոդաբանական մոտեցում կբախվի անհաջողության, այդ թվում՝ արդյունավետության հետ կապված հարցեր քննարկելիս:

Մեր պատկերացմամբ իրավական կանխավարկածների ուսումնասիրությունը պետք է իրականացնել նպատակաբանության, իրավական իրականության մեջ կիրառման գործառությանից օգտակարության, պիտանիության ու պրագմատիկության տեսանկյունից, որը կոչված կլինի ապահովելու իրավական նպատակի կենսագործումը: Իրավական կանխավարկածի գոյության չափորոշիչը նրա օգտակարությունը, պիտանիությունն ու պրագմատիկությունն է անձի համար¹⁰⁴:

Գործիքակազմային տեսությունը մեզ թույլ կտա նաև իրավական կանխավարկածների դեպքում, ելնելով իրավունքի օգտապաշտությունից, միավորել փիլիսոփայությունը, սոցիոլոգիան ու դոգմատիզմը՝ դրանով հաղթահարելով երկու, այն է՝ իրավաբանական ու փիլիսոփայական մոտեցումների միջև առկա հակասությունները: Օրինակ՝ իրավա-

¹⁰³ Տե՛ս **Дьюи Д.**, Демократия и образование, пер. с англ., М.: Изд. «Педагогика-Пресс», 2000, с. 104:

¹⁰⁴ Հարկ է նշել, որ օգտակարության չափանիշը, նախքան իրավագիտությունում գործիքակազմային տեսության ի հայտ գալը՝ դեռևս XIX դարում, ձևակերպվել է Մ. Մ. Սպերանսկիի կողմից հետևյալ բանաձևով. «Օրենքը պետք է օգտակար լինի անձին» (տե՛ս **Хабриева Т. Я.**, Экономико-правовой анализ: методологический подход // «Журнал российского права», 2010, № 12, с. 5-26):

բանական դոգմատիզմում իրավական կանխավարկածների համար գործիքակազմային տեսության անհրաժեշտությունն այն է, որ հնարավորություն կընձեռի որոշ դեպքերում իրավանորմի կամ իրավադրույթի նպատակաբանական հիմք դիտարկելու կանխավարկածը՝ որպես այդ նպատակի արդեն իսկ կրող: Այսինքն՝ իրավական նորմի իմաստի վերաբերյալ դատողություններում որոշ դեպքերում պետք է առաջին հերթին տեսնել ոչ թե տառացի տեքստը, այլ նրանում դրված խնդիրներն ու լուծման ճանապարհները¹⁰⁵: Այս առումով արդեն իրավական կանխավարկածի ուսումնասիրության դեպքում նպատակաբանական մեկնաբանումը կլինի առաջնայինը՝ որպես իրավական կանխավարկածի իմաստի վերհանման միջոց¹⁰⁶:

Այսպիսով, եթե պատասխանենք այն հարցին՝ ի՞նչ է իրավական կանխավարկածների ճյուղային մոտեցումների միասնականացման ընդհանուր տեսությունը, և ինչպե՞ս պետք է այն մշակել, կարող ենք արձանագրել, որ հիմնվելով իրավունքի գործիքակազմային տեսության վրա՝ անհրաժեշտ է այնպիսի հայեցակարգ, որը կլինի՝ նպատակների (փիլիսոփայական մաս) և միջոցների (իրավական մաս)

¹⁰⁵ Տե՛ս, օրինակ, **Карпетов А. Г.**, Борьба за признание судебного правотворчества в европейском и американском праве, М.: Изд. «Статут», 2011, с. 10-11:

¹⁰⁶ Այս առումով հատկանշական է, օրինակ, Ֆինլանդիայի փորձը: Գիտնականների համոզմամբ իրավաբանական դոգմատիկայում իրավական հարցերի լուծմանն ուղղված գործնական ասպեկտն իրավական մեկնաբանությունն է, որն առաջին հերթին պետք է ծառայի իրավական նպատակներին (տե՛ս **Орлов В. Г.**, Правовая догматика в скандинавском праве // «Российский ежегодник предпринимательского (коммерческого) права», 2011, № 5, с. 46):

ձևավորման ու կիրառման գործում սուբյեկտների գործունեության (սոցիոլոգիական մաս) առանձնահատկությունների վերաբերյալ գիտելիքների համադրություն, որի հիմնական որակական բնութագիրն իրավաստեղծ, իրավակիրառ ու իրավահրաջնող գործունեության մեջ սուբյեկտների կողմից իրավունքի հիմքում դրված նպատակներին հասնելու պիտանիությունը, օգտակարությունն ու պրագմատիկությունն է:

Գիտակցելով իրավական կանխավարկածների շուրջ իրավաբանական դոկտրինում առկա բազմակարծությունը, առավել ևս մեկ մոտեցման ձգտման շուրջ սկզբունքային տարբերությունները՝ մենք առաջնորդվում ենք այն տեսլականով, որ եթե կարողանանք միավորել փիլիսոփայական, իրավական և սոցիոլոգիական մասերը՝ առանցքում պահելով մարդու պահանջմունքը, արդյունքում ստանալու ենք գործիքակազմ, որը թույլ է տալու իրավական կանխավարկածների շուրջ աստիճանաբար ձևավորել միասնական մոտեցում: Հակառակ դեպքում, եթե միևնույն երևույթին մոտենանք այլ կամ միմյանց հակադրվող առումներով, արդյունքն այլ է լինելու:

Հարցն այն է, որ իրավական կանխավարկածի կիրառման կարիքը բոլոր դեպքերում առկա է, երբ վեր են խոյանում իրավական նպատակներ ու խնդիրներ: Իրավունքը, միևնույն է, նույնիսկ իր առանձնահատուկ ուժի հաշվին ի վիճակի չէ միայնակ գործել և լուծել առկա խնդիրները: Իրավունքի կողմից տրված հնարավորությունների կենսագործման համար անհրաժեշտ են միջոցներ: Այս առումով իր յուրօրինակ դերով առանձնանում է իրավական կանխավար-

կածը՝ որպես իրավական միջոց: Իրավական գործունեության շրջանակում իրավական միջոցի (կանխավարկածի) բովանդակությունն էլ կազմում է նրա իրավական գործիքակազմը. իրավական կանխավարկածի ընտրության անհրաժեշտությունն առաջանում է այն դեպքում, երբ առկա պահանջմունք: Հետևաբար աննպատակ միջոցը չի կարող գոյություն ունենալ պարզապես «իրավական միջոց» հասկացության հաշվին:

Այսպիսով, եթե իրավական կանխավարկածների շուրջ առկա իրարամերժ մեթոդաբանական ուղիների հաղթահարման ու ճյուղային մոտեցումների միասնականացման ընդհանուր տեսության հայեցակարգի մշակման հարցը քննարկում ենք իրավունքի գործիքակազմային տեսության շրջանակում, ապա այն, ի համեմատություն մյուսների, գոյաբանության, իմացաբանության ու տրամաբանության միասնությանը հնարավորություն է տալիս փիլիսոփայական-իմացաբանական գործընթացում հանդես գալու որպես մեթոդաբանական առանցք՝ գործելով որպես օբյեկտիվության՝ սուբյեկտիվ ընկալման միջոց՝ վերափոխվելով երկրորդ օբյեկտիվության:

1.3. Կանխավարկածը որպես փիլիսոփայական- իմացաբանական միջոց

Իրավական կանխավարկածների շուրջ առկա իրարամերժ մեթոդաբանական ուղիների հաղթահարման ու ճյուղային մոտեցումների միասնականացման ընդհանուր տեսության հայեցակարգի մշակման առանցքային հարցերից մեկի՝ կանխավարկածի էության վերաբերյալ, ինչպես արդեն նշվեց, առկա են միմյանցից էականորեն տարբերվող ընկալումներ¹⁰⁷ արձանագրելով դրանց պատճառներն ու լուծման ուղին:

Այս ամենով պայմանավորված՝ կարծում ենք, որ առաջադրված մեթոդաբանության համատեքստում կանխավարկածի էությանն անհրաժեշտ է հետազոտել գիտական ճանաչողության հիմնահարցերի ժամանակակից մեկնաբանման տեսանկյունից այն հարթությունում, թե ինչ է կանխավարկածը՝ որպես փիլիսոփայական-իմացաբանական միջոց՝ բացահայտելու համար նշված երևույթի էությունն արտահայտող օրինաչափությունները և այդ հենքի վրա կանխավարկածի վերաբերյալ ձեռք բերելու օբյեկտիվ առումով նոր գիտելիք, ինչը կլինի օգտակար, պիտանի ու պրագմատիկ: Ըստ այդմ՝ առաջարկում ենք կանխավարկածը դիտարկել երկու մակարդակում՝ գոյաբանական ու իմացաբանական, ինչն ունի կարևոր տեսագործական նշանակույթ:

¹⁰⁷ Տե՛ս **Баранов В. М., Першин В. Б., Першина И. В.**, Методологические предпосылки формирования теории правовых презумпций // «Методологические проблемы юридической техники. Юридическая техника», 2008, № 2, с. 23:

յուն: Այսպես, դեռևս հռոմեական իրավունքից հայտնի «կանխավարկած» եզրույթը կիրառվել է տարբեր առումներով: Մասնավորապես, Ֆ. Մ. Դիդինսկին, վերլուծելով հռոմեական իրավունքի աղբյուրները, արձանագրել է, որ կանխավարկած ասելով՝ հասկանում ենք նախապատվություն¹⁰⁸: Ժամանակի ընթացքում ի հայտ են եկել կանխավարկածի, այսպես կոչված, հատուկ հասկացություններ, ինչպիսիք են, օրինակ, կանխավարկածը հավանական նախադրյալների վրա հիմնված ենթադրություն է¹⁰⁹ կամ հավանականության վրա հիմնված ենթադրություն է¹¹⁰, ենթադրություն է, որը ճշմարիտ է այնքան ժամանակ, քանի դեռ դրա ճշմարտացիությունը չի հերքվել¹¹¹, ենթադրություն է, որն իրավաբանական փաստը համարում է արժանահավատ, քանի դեռ հակառակը չի ապացուցվել¹¹², ապացուցված փաստերի հիման վրա այլ փաստերի, դրույթների կամ իրավունքի սուբյեկտի առկայության մասին կատարվող հետևություն է¹¹³: Նաև նշենք, որ «կանխավարկած» եզրույթը կիրառվում է

¹⁰⁸ Տե՛ս **Дыдынский Ф. М.**, Латинско-русский словарь к источникам римского права, Варшава: Изд. тип. К. Ковалевского, 1896, с. 354, **Дворецкий И. Х., Корольков Д. Н.**, Латинско-русский словарь, М.: Изд. «Госиздат», 1949, с. 697:

¹⁰⁹ Տե՛ս Толковый словарь русского языка, под ред. Д. Н. Ушакова, т. III, М.: Изд. Гос. ин-т Сов. энцикл., 1939, с. 735:

¹¹⁰ Տե՛ս **Հայրապետյան Ա. Պ.**, Օտար բառերի բառարան, 2-րդ վերամշ. հրատ., Եր., հեղինակային հրատ., 2011, էջ 451:

¹¹¹ Տե՛ս **Борисов А. Б.**, Большой юридический словарь, М.: Изд. «Книжный мир», 2010, с. 576:

¹¹² Տե՛ս Словарь иностранных слов, 16-е изд., М.: Изд. «Русский язык», 1988, с. 406:

¹¹³ Տե՛ս Юридический словарь, 2-е изд., т. 2, под ред. П. И. Кудрявцева, М.: Изд. «Наука», 1956, с. 222:

նաև լեզվաբանության¹¹⁴, կենսաբանության¹¹⁵ մեջ և այլ գիտություններում¹¹⁶:

Մեզ համար մեկնակետն այն է, որ գոյաբանական առումով կանխավարկաձը ձևավորվում է շրջապատող աշխարհի երևույթների ու գործընթացների (այսուհետ միասին վերցրած՝ «**առարկաներ**»), նրանց միջև առկա օրինաչափությունների վերաբերյալ ելակետային գաղափարների հիման վրա և պայմանավորված է այդ առարկաներն ու նրանց միջև առկա օրինաչափությունները տեսնելու և դրանց մասին մտածելու անհրաժեշտությամբ, ինչը թույլ է տալիս պնդել, որ ճանաչողական գործունեության մեջ կանխավարկաձը կատարում է իմացաբանական դեր:

Մասնավորապես, եթե որպես հիմք վերցնենք այն, որ ավանդույթի առաջացման հիմքում ընկած փորձի կարծրատիպը մարդկային մտածողության համար ունեցել է վճռորոշ նշանակություն¹¹⁷, իսկ մարդկային գիտակցությանը բնորոշ աշխարհընկալման սիմվոլիզմը պայմանավորված է յուրա-

¹¹⁴ Տե՛ս, օրինակ, **Падучева А. С.**, Высказывание и его соотнесенность с действительностью: преференциальные аспекты семантики местоимений, 5-е изд., испр., М.: Изд. ЛКИ, 2010, с. 296, **Серопян А. С.**, Презумпция православной семантика в интерпретации текстов русской словесности // «Вестник Московского государственного областного университета, Сер. Русская филология», 2010, № 5, с. 81-84:

¹¹⁵ Տե՛ս, օրինակ, **Павлинов И. Я.**, О значении презумпций в филогенетике (по поводу статьи Ю. А. Песенко «Филогенетические презумпции...»), 2005 // «Журн. общ. биологии», т. 66, № 2, с. 436-511:

¹¹⁶ Տե՛ս, օրինակ, **Смирнова Н. М.**, Кантианские презумпции феноменологического конструктивизма// «Эпистемология & философия науки», 2008, т. XVI, № 2, с. 33-49:

¹¹⁷ Տե՛ս **Байбурин А. К.**, Ритуал в системе знаковых средств культуры // Этнознаковые функции культуры, М.: Изд. «Наука», 1991, с. 23:

քանչյուր կոնկրետ դեպքում առարկաների ու նրանց միջև առկա օրինաչափությունների դրսևորումը տեսնելու ցանկությամբ¹¹⁸, ապա կարող ենք արձանագրել, որ աշխարհընկալման հիմքում ընկած ելակետային գաղափարների համակարգը մի կողմից ձևավորում, իսկ մյուս կողմից արդեն արտացոլվում է ձևավորված իմացաբանական միջոցներով, որոնք ժամանակի ընթացքում ներկայացվում են նաև իրավական կատեգորիաների տեսքով և ծանրակշիռ նշանակություն են ունենում հասարակական հարաբերությունների կարգավորման համար: Իմացաբանական մակարդակում այդ համակարգի մարմնավորման ու արտացոլման միջոցներից է դրա հիման վրա ձևավորված կանխավարկածը՝ որպես կանխադրույթ, որի օգնությամբ հնարավոր է դառնում շրջապատող իրականության մեջ տեսնել ու մտածել առարկաների և նրանց միջև առկա օրինաչափությունների մասին: Այսինքն՝ իմացաբանական առումով կանխավարկածն աշխարհընկալման ձևավորման ու դրսևորման համար ունենում է կարևոր նշանակություն: Ի՞նչ է սա ենթադրում:

Աշխարհայացքն ամբողջություն է, որում ներառվում են մարդկանց հիմնական կենսական մոտեցումները, գործունեության ու ճանաչողության սկզբունքները, արժեքային կողմնորոշիչները¹¹⁹: Դրանք հոգևոր-պրակտիկ գործունեությո-

¹¹⁸ Մոդեռնիստական ուղղություն է XIX դարավերջի ու XX դարասկզբի արվեստի ու գրականության մեջ, որն իր գեղարվեստական սկզբունքն էր համարում խորհրդանիշների միջոցով առարկաների ու երևույթների անճանաչելի էության պատկերումը (տե՛ս **Հայրապետյան Ա. Պ.**, Օտար բառերի բառարան, 2-րդ վերամշ. հրատ., Եր., հեղ. հրատ., 2011, էջ 510):

¹¹⁹ См'у Большая советская энциклопедия, гл. ред. А. М. Прохоров, т. 16, М.: Изд. «Советская энциклопедия», 1974, с. 320:

յան ընթացքում ձևավորվում են սուբյեկտիվ փորձի ու օբյեկտիվ առումով սոցիալ-պատմական գործոնների ազդեցության ներքո: Աշխարհայացքի ձևավորումը ոչ թե պարզապես աշխարհի ինքնաբերական ընկալման արդյունք է, այլ այնպիսի ամբողջություն, որին իր բանականությամբ, կամքով, ունակություններով ու փորձով մասնակցում է մարդը: Փիլիսոփայական դիտանկյունից ելակետային գաղափարն աշխարհի ընկալումն է, ճշմարտության տեսանկյունից՝ աշխարհի վերափոխումը¹²⁰: Աշխարհայացքը չի կարող բխել աշխարհի ու մարդկության գոյության համակարգային արժեքների վերաբերյալ որոշակի հավանական դատողություններ արձանագրող պարզունակ գիտելիքների համադրումից. դրա ակունքներն ավելի խորն են: Աշխարհայացքի՝ որպես առօրյա-գործնական ու գիտական-ճանաչողական գործունեության ձևավորումը տեղի է ունենում անձի կողմից շրջապատող իրականության ընկալման միջոցով: Իսկ այդ ընկալումն ինքնին ենթադրում է ինչ-որ իմացաբանական միջոցի առկայության անհրաժեշտություն: Օրինակ՝ Օ. Ֆ. Սմագնովան նշում է, որ միջը կենսական է հենց այն պատճառով, որ այն հասցեագրված է անհատականությանը, նրա կամքին և զգացմունքին, կյանքի ձևին ու մտածողության ոճին (*մոդելին* – *ընդ. Գ. Վ.*)¹²¹: Էությունն այն է, որ գիտակցության կրողը մարդն է, ինչը բնորոշ է պատմական բոլոր ժամանակներին: Մարդու համար մեկնության տեսքով ճանաչումն անհնար է,

¹²⁰ Տե՛ս **Зонов В. Т.**, Знание и убеждение в структуре мировоззрения личности // Природа мировоззрения и практические аспекты его формирования, Томск: Изд. ТГУ, 1990, с. 19:

¹²¹ Տե՛ս **Смазнова О. Ф.**, Личность и миф (о субъекте мифической речи) // «Вопросы философии», 2008, № 6, с. 60:

երթե իրեն չի հակադրում շրջապատող աշխարհին¹²²: Ճանաչողությունը, ըստ էության, առօրյա գործունեությունից մեկուսացված լինել չի կարող. երևույթի վերաբերյալ գիտելիքը չի կարող անուղղակիորեն ձեռք բերվել: Երևույթի վերաբերյալ գիտելիքն իր ամբողջության մեջ հնարավոր է ձեռք բերել ոչ թե ուշադրությունն օբյեկտի (երևույթ), այլ նրա գործառույթների վրա սևեռելու միջոցով¹²³:

Վ. Տ. Զոնովը կարծում է, որ անձի աշխարհայացքի բովանդակությունը ոչ թե գիտելիքն է, այլ համոզմունքը՝ այն բնութագրելով որպես կանխադրույթ¹²⁴: «Համոզմունքը, – գրում է հեղինակը, – հոգեբանական կանխադրույթի հատուկ տեսակ է, որն արձանագրում է գիտակցության որոշակի առարկաներ, որոնք ունեն ներքին կարգավորիչ սկզբունքների ու անձի ինքնորոշման ու ինքնակենսագործման կողմնորոշիչների բնույթ»¹²⁵:

Անշուշտ, համոզմունքն աշխարհի էության, մարդկային գոյության իմաստի ու նպատակի վերաբերյալ ևս դրույթ է, աշխարհի վերաբերյալ իմացաբանական վերաբերմունք արտահայտող անհատի որոշակի կարգավիճակ: Այնուամենայնիվ, այն ձևավորվում է նպատակաուղղված ճանաչողական գործունեության միջոցով՝ վերածվելով գիտելիքի՝ ի հաշիվ անհատի կամքի ու գիտակցության, և մարդուն հնարավորություն է տալիս ձևավորելու աշխարհայացք ու ընկալելու շրջապատող իրականությունը: Այլ է հարցը, որ երբեմն

¹²² Տե՛ս **Лосева И. Н.**, Миф и религия в отношении к рациональному познанию // «Вопросы философии», 1992, № 7, с. 64:

¹²³ Տե՛ս **Лосева И. Н.**, նշվ. աշխ., էջ 69:

¹²⁴ Տե՛ս **Зонов В. Т.**, նշվ. աշխ., էջ 21:

¹²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 22:

շրջապատող իրականությունն անմիջականորեն տեսնելու ու ընկալելու անհնարինությունը, և միևնույն ժամանակ այդ իրականության մեջ գոյություն ունեցող առարկաներն ու դրանց միջև առկա օրինաչափությունները ճանաչելու անհրաժեշտությունը պայմանավորում են կանխադրույթի գոյությունը, որը ձևավորվում է այդ համակարգում առկա դրույթների հիման վրա: Եվ ահա այս հարթությունում պետք է նկատի ունենալ, որ կանխադրույթի հիմքում ընկած գիտական գիտելիքին նախորդում է առարկաների ու նրանց միջև առկա օրինաչափությունների վերաբերյալ մարդկանց համար առավել կարևոր ու անհրաժեշտ գիտելիքը¹²⁶, որն իր բնույթով ապրիորի է, սակայն դա հիմք չէ պնդելու, որ աշխարհայացքի բովանդակությունը ոչ թե գիտելիքն է, այլ հանդգնունքը:

Այստեղից կարող ենք հետևություն անել, որ աշխարհայացքը, որը հիմնված է ելակետային գաղափարների կամ ավելի ճիշտ՝ ելակետային դրույթների համակարգի վրա, դրսևորվում է նաև կանխադրույթների միջոցով: Ճանաչողությունը, որին բնութագրական է ճշմարտության բարդ ու ոչ միանշանակ ընկալումը, մի կողմից կարծես չի պահանջում վերջնական ճշմարտության սահմանում, սակայն մյուս կողմից էլ անհրաժեշտ են որոշակի կանխադրույթներ, որոնք արտահայտում և պայմանավորում են շրջապատող աշխարհի առարկաների նկատմամբ վերաբերմունքը: Այդ առարկաների նկատմամբ վերաբերմունքն իմացաբանական առումով արտահայտվում է կանխավարկածների՝ անհրա-

¹²⁶ См. **Аронов Р. А., Баксанский О. Е.**, Происхождение знания: истоки и основы // «Вопросы философии», 2008, № 4, с. 103:

ժեշտ ճշմարտության փոխարինիչների¹²⁷ կամ, որ նույնն է, կանխադրույթների միջոցով: Ընդ որում՝ հարկ է նշել, որ շրջապատող իրականության ընկալման այս միջոցի (կանխավարկածի) որակական հատկանիշներից են արդյունավետությունն ու կապը մարդկային գործունեության հետ:

Մտածողության պատմական տիպերի¹²⁸ վերլուծությունը թույլ է տալիս արձանագրել, որ կանխավարկածը ներառում է դեսկրիպտիվ ու պերֆորմատիվ տարրեր: Մասնավորապես կանխավարկածը նկարագրում է ինչ-որ իրականություն, որը կրում է պայմանական բնույթ և կիրառվում է որպես ճշմարտություն, քանի դեռ չի հերքվում: Ընդ որում՝ «պայմանական բնույթ» ձևակերպմանը պետք է մոտենալ այն առումով, թե առկա ելակետային գաղափարների հիման վրա ինչպես պետք է տեսնել աշխարհը, կամ, որ նույնն է, ինչին պետք է հակված լինել: Այսինքն՝ պերֆորմատիվ գիտելիքը վկայում է իրադրության պայմանական ճշմարիտ լինելու, որը կարող է հերքվել և միևնույն ժամանակ հայեցակարգային կարգավիճակ ունենալու մասին¹²⁹: Ճանաչողութ-

¹²⁷ Տե՛ս **Гусева С. В.**, Место и роль презумпций в структуре юридического знания: философский анализ: дисс. ... канд. филос. наук, Саратов, 2009, с. 58:

¹²⁸ Մտածողության փիլիսոփայական տիպերի մասին տե՛ս **Зыков Д. В.**, Виды юридического мышления: методологическое и теоретико-правовое обоснование: дисс. канд. юрид. наук, Волгоград, 2015, с. 14-64:

¹²⁹ Տե՛ս **Остин Дж. Л.**, Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике, вып. 17, Теория речевых актов, Сборник, общ. ред. Б. Ю. Городецкого, М.: Изд. «Прогресс», 1986, с. 22-129, **Остин Дж. Л.**, Перформативы-констативы // «Философия языка», ред. сост. Дж. Серл., М., 2004, с. 23-34, **Серль Дж. Р.**, Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике, вып. 17, Теория речевых актов.

յան համար կարևորը կանխադրույթի միջոցով առարկան տեսնելու անհրաժեշտությունն է:

Կանխավարկածը մարդուն տալիս է շրջապատող իրականության մեջ գոյություն ունեցող առարկաների հետ մարդկային գործողությունների համահարաբերակցության հնարավորություն: Դրանք մարդկությանն ուղեկցել են պատմության ողջ ընթացքում, որոնց ակունքները կարելի է տեսնել սովորույթներում ու ավանդույթներում: Մարդու գիտակցության մեջ որոշ առարկաներ անխուսափելիորեն համահարաբերակցվում են մյուսների, երբեմն նաև տարասեռ առարկաների հետ, որոնց միջև ձևավորվում է որոշակի կապ, և որը կրում է կա՛մ պատճառահետևանքային, կա՛մ համադրական բնույթ¹³⁰: Այս ամենով պայմանավորված՝ մարդկային գիտակցության մեջ առաջանում է երևույթների՝ որոշակի օրենքներին ստորադասելու կանխադրույթ: Մարդը շրջապատող իրականության մեջ գոյություն ունեցող առարկաների վերաբերյալ իր գաղափարներն արտահայտում է կանխավարկածների համակարգի միջոցով: Այս համակարգի օգնությամբ, ըստ էության, մարդը ձգտում է հասկանալ մատերիայի ու գաղափարի փոխհարաբերակցությունը¹³¹: Ընդ որում՝ հարկ է ընդգծել այն հանգամանքը, որ այդ համակարգի կարևորագույն հատկանիշը նաև պրագմատիկությունն է¹³²: Այլ կերպ ասած՝ մարդու ու աշխարհի միջև ա-

Сборник, общ. ред. Б. Ю. Городецкого. М.: Изд. «Прогресс», 1986, с. 151-169:

¹³⁰ Տե՛ս **Гусева С. В.**, նշվ. աշխ., էջ 60:

¹³¹ Տե՛ս **Кураев А. В.**, О вере и знании-без антиномий // «Вопросы философии», 1992, № 7, с. 45:

¹³² Օրինակ՝ Ա. Կ. Բայրութինը դիցաբանական աշխարհայացքի շրջանակում մոտավորապես նույնկերպ է մեկնաբանում ծեսերի առաջա-

ռաջացող տարատեսակ փոխհարաբերությունները դրսևորվում են օրյեկտ-սուբյեկտ-նպատակ-միջոց-արդյունք սխեմայի տեսքով¹³³:

Մարդկային գիտակցությունը ենթադրում է, որ իր գործողությունները կնպաստեն, որ իրականության մեջ ձեռքերվեն որոշակի արդյունքներ՝ ելնելով այն նպատակներից, որոնք մարդը դնում է իր առջև: Նույնիսկ այն պարագայում, երբ գաղափարի ու նպատակի միջև ենթադրվող տրամաբանական կապն ինչ-որ մի պահ անհետանում է, միևնույն է, գործողության անհրաժեշտությունը շարունակում է գոյություն ունենալ: Այդ դեպքում արդեն կանխավարկածը պայմանավորում է այդ գաղափարը կենսագործելու ու նպատակին հասնելու հնարավորությունը:

Ասվածի շրջանակում հարկ ենք համարում ուշադրություն դարձնել ևս մեկ կարևոր հանգամանքի վրա: Աշխարհայացքը, որը հանդես է գալիս ելակետային գաղափարների տեսքով, որոնք, միասին վերցրած, դրսևորվում են նաև

ցումը, որը հետագայում վերածվում է բացարձակ գիտելիքի (տե՛ս **Байбурин А. К.**, Ритуал в системе знаковых средств культуры // Этнознаковые функции культуры, М.: Изд. «Наука», 1991, с. 31):

¹³³ Հարկ է նշել, որ օրինակ՝ Վ. Զ. Պանֆիլովի կարծիքով այդ բանաձևը հետևյալն է՝ առարկա-հատկություն-հարաբերություն: Այս մոտեցման թերությունն այն է, որ բանաձևից դուրս են մնում մարդն ու միջոցը, որով մարդը կարող է ճանաչել ինչպես առարկան (օբյեկտը), այնպես էլ նրա հատկանիշները: Այլ կերպ ասած՝ մտածողության բացակայության դեպքում չի կարող խոսք գնալ առարկան ճանաչելու մասին: Բացի դրանից՝ բացակայում է առարկայից նրա հատկանիշն առանձնացնելու անհրաժեշտությունը, քանի որ մարդը «միջոցով» ճանաչում է ոչ թե առարկան որպես այդպիսին, այլ դրա հատկանիշը (տե՛ս **Панфилов В. З.**, Язык, мышление, культура // «Вопросы языкознания», 1975, № 1, с. 6):

կանխավարկածների միջոցով, ներառում է նաև արդարության ու ողջախոհության վերաբերյալ պատկերացումները: Եթե ժամանակային առումով հետ գնանք, ապա կարող ենք փաստել, որ, օրինակ, անտիկ գիտակցությանը բնութագրական էր այն սկզբունքների որոնումը, որոնց վրա հիմնվում էին գեղեցիկն ու պատշաճը¹³⁴: Այսինքն՝ որոնված սկզբունքի գոյությունն ստեղծում էր կանխադրույթ այս կամ այն իրավիճակում գեղեցիկի կամ պատշաճի առկայության մասին: Այստեղից կարող ենք եզրակացնել, որ իմացաբանական այս միջոցն արդիական է նաև ժամանակակից հասարակության համար, որն իր արտացոլումն է գտնում հասարակական տարբեր ինստիտուտներում (պետություն, իրավունք և այլն): Մարդն իր գործունեության մեջ նպատակաուղղված է ստեղծելու և զարգացնելու այնպիսի գաղափարներ, որոնք հնարավորություն կտան ղեկավարվելու տարբեր իրավիճակներում: Այլ խոսքով՝ ելակետային գաղափարները, որոնք դրսևորվում են նաև կանխավարկածի միջոցով, ըստ էության, մարդկային կենսագործունեության հիմքերն են, իսկ դրանց համատեքստում կանխավարկածն ընկալվում է որպես ճանաչողության միջոց: Իրո՞ք, մարդու կողմից շրջապատող իրականությունը ճանաչելու ձգտումը լավագույնս դրսևորվում է «կանխավարկած» կատեգորիայի միջոցով: Օրինակ՝ արդարը, բարեխիղճը կամ ողջախոհը տեսնելու ցանկության ձգտումն է, որ ստեղծում է այդպիսի կանխադրույթներ:

¹³⁴ Տե՛ս **Гвардини Р.**, Конец нового времени, Средние века: ощущение бытия и картина мира // «Вопросы философии», 1990, № 4, с. 128:

Իմացաբանական գործընթացում, այդ թվում՝ մտածողության մոդել ձևավորելիս, կանխավարկածի համընդհանուր նշանակությունը պայմանավորված է այն դերով, որը կատարել և կատարում է մարդու կյանքում. առարկայի ճանաչումը տեղի է ունենում իմացաբանական ու արժեքաբանական այն դրույթների ազդեցության ներքո, որոնք կապված են կանխատեսվող գիտելիքի հետ:

Ավելին, եթե առաջնորդվում ենք այն մոտեցմամբ, որ կանխավարկածի հիմքը օրինաչափությունների վերաբերյալ ելակետային գաղափարներն են, ապա ստացվում է, որ որևէ իրավիճակում օրինաչափությունը տեսնելու համար անհրաժեշտ է միջոց՝ կանխավարկած, որն իր հիմքում արդեն իսկ կրում է այդ օրինաչափությունը, այդ օրինաչափության վերաբերյալ մարդկային մտածողության մեջ ձևավորված արժանահավատ գիտելիքը:

Այսպիսով՝ փիլիսոփայական-իմացաբանական առումով կանխավարկածը շրջապատող առարկաների, նրանց միջև առկա օրինաչափությունների մասին ելակետային գաղափարների հիման վրա ձևավորված կանխադրույթ հանդիսացող միջոց է, որը թույլ է տալիս տեսնել ու մտածել առարկաների ու նրանց միջև առկա օրինաչափությունների գոյության մասին այնքան ժամանակ, քանի դեռ այդկերպ մտածելու հնարավորությունը չի հերքվել:

Խնդրին այսպերպ մոտենալու դեպքում արդեն մտորելու տեղիք է տալիս լայն տարածում գտած այն մոտեցումը, ըստ որի՝ «կանխավարկած» հասկացությունը տրամաբանական-փիլիսոփայական առումով ածանցվում է «հավանական են-

թաղրություն» հասկացությունից¹³⁵: Իհարկե, կանխավարկածի տրամաբանական բնույթին դեռ անդրադառնալու ենք: Այնուամենայնիվ, ասվածի հետ կապված հարկ ենք համարում կատարել մեկ դիտարկում:

Մասնավորապես, նշվում է, որ ընդհանուր տրամաբանական ենթադրությունն ինդուկտիվ մտահանգման ինքնուրույն տեսակ է (մասնավորից դեպի ընդհանուր), որը թույլ է տալիս առանց այլ ապացույցներին ապավինել, գոյություն ունեցող փաստի (կամ մի քանի փաստերի) հիման վրա կատարել հավանական ենթադրություն այլ փաստի գոյության կամ բացակայության մասին, որը հետևանք ու պատճառ է առաջինի, և որի (դատողության) հիմքը դիտարկումն է:

Ընդհանուր տրամաբանական ենթադրությունը չի բացառվում, որ, օրինակ, կազմում է հիպոթեզի կամ վարկածի հիմքն այն պատճառաբանությամբ, որ դրանք տրամաբանական առումով ենթադրության տարատեսակներ են և կիրառվում են ճանաչողության մեջ: Սակայն նույնը չենք կարող ասել կանխավարկածի դեպքում: Խնդիրն այն է, որ կանխավարկածն օբյեկտիվ իրականության մեջ առկա ու միջնորդավորված ձևով ընկալված օրինաչափության կրողն է, որն իրականության մեջ արտացոլվում է մարդկային մտածողության (դատողության) տեսքով: Սակայն սա ամենևին էլ

¹³⁵ Տե՛ս, օրինակ, **Пронина М. П.**, Презумпции в современном российском праве: дисс. ... канд. юрид. Наук, Нижний Новгород, 2010, с. 14, **Шахкелдов Ф. Г.**, Концептуальные аспекты презумпции невиновности в уголовном процессе: генезис и тенденции совершенствования: дисс. ... докт. юрид. наук, Майкоп, 2006, с. 24, **Горячев И. Н.**, Презумпция знания закона и принцип несущественности юридической ошибки в уголовном праве России: дисс. ... канд. юрид. наук, Ярославль, 2006, с. 32:

չի նշանակում, որ կանխավարկածը վերածվում է ենթադրության կամ դատողության: Այլ խոսքով՝ կանխավարկածի հիմքն օրինաչափության մասին աշխարհընկալման համակարգն է, որը թույլ է տալիս մեկ այլ իրավիճակում ևս մտածել (պնդել) օրինաչափության առկայության մասին այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի հերքվել: Հարկ է նաև նշել, որ հերքման մասին խոսելիս պետք է նկատի ունենալ, որ հերքվում է ոչ թե օրինաչափությունը, այլ տվյալ իրավիճակում այդպերպ մտածելու հնարավորությունը:

Հետևաբար կանխավարկածը, օրինակ, հիպոթեզից տարբերվում է իր իմացաբանական դերով, որի նպատակն է կանխորոշել սուբյեկտի վերաբերմունքը շրջապատող աշխարհի առարկաների նկատմամբ: Կանխավարկածի էությունն այն է, որ վերջինս ոչ թե հավանական ենթադրություն է, այլ օրինաչափության մասին արժանահավատ գիտելիքի փոխարինման միջոց, որը գործունեության մեջ արտահայտվում է մարդկային մտածողության միջոցով. օրինաչափության վերաբերյալ գիտելիքները մարդկային մտածողությանը թույլ են տալիս կառուցարկել դատողություն: Այսինքն՝ առանց օրինաչափությունը պատկերացնելու, որի կրողներից է կանխավարկածը, մարդկային մտածողությունը չի կարող կառուցարկել դատողություն: Պարզ է, որ եթե գիտելիքն առկա է, և այն կարող է կիրառվել որոշում կայացնելիս, ապա կանխավարկածի անհրաժեշտությունը բացակայում է¹³⁶: Հետևաբար գիտելիքի բացակայության դեպքում կան-

¹³⁶ Տե՛ս **Баранов В. М., Першин В. Б., Першина И. В.**, Методологические предпосылки формированию теории правовых презумпций // «Юридическая техника», 2008, № 2, с. 20:

խավարկածը որպես իմացաբանական միջոց կիրառելով՝ լրացնում ենք այն արժանահավատ գիտելիքը, որը տվյալ իրավիճակում բացակայում է:

Այսպիսով՝ ընդհանրացնելով վերոգրյալը՝ կարող ենք արձանագրել, որ կանխավարկածը՝ որպես փիլիսոփայական-իմացաբանական միջոց, գոյաբանական առումով ձևավորվում է շրջապատող աշխարհի առարկաների ու դրանց միջև առկա օրինաչափությունների վերաբերյալ ելակետային գաղափարների հիման վրա, իսկ իմացաբանական առումով աշխարհայացքի և աշխարհընկալման ձևավորման ու դրսևորման միջոցներից է: Կանխավարկածը ներառում է դեսկրիպտիվ ու պերֆորմատիվ տարրեր, և դրա ներքո պետք է հասկանալ կանխադրույթ հանդիսացող միջոց, որը թույլ է տալիս տեսնել ու մտածել առարկաների ու նրանց միջև առկա օրինաչափությունների գոյության մասին այնքան ժամանակ, քանի դեռ այդկերպ մտածելու հնարավորությունը չի հերքվել:

ԳԼՈՒԽ 2. ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՎԱՐԿԱԾԻ ԷՌԻԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ-ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԳՈՐԾԻՔԱԿԱԶՄԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

2.1. «Իրավական կանխավարկած» հասկացության կառուցման տեսամեթոդաբանական ուղին

Իրավունքում, անշուշտ, առանց տրամաբանական մտածողության ձևերը հաշվի առնելու¹³⁷ դժվար թե հնարավոր լինի խոսել իրավական կանխավարկածի՝ որպես իրավունքի ճանաչման ու կենսագործման միջոցներից մեկի, ընդհանուր հասկացություն մշակելու մասին: Նշենք, որ տրամաբանական մտածողության ձևեր ասելով՝ նկատի ունենք հասկացությունն ու դատողությունը, որոնց միջև կապն ակնհայտ է. մարդն իմացաբանական գործընթացում չի կարող գործել միայն հասկացություններով՝ առանց դատողությունների, և հակառակը¹³⁸: Միևնույն ժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ միայն տրամաբանական մտածողության ձևերն ի զորու չեն բացահայտելու իրավական կանխավարկածի էությունը:

Խոսելով կանխավարկածի՝ որպես փիլիսոփայական-

¹³⁷ Իրավական կարգավորման շրջանակում տրամաբանական մտածողության ձևերի առանձնահատկությունների մասին տե՛ս, օրինակ, **Бабаев В. К.**, Советское право как логическая система. Учебное пособие, М.: Изд. Академия МВД СССР, 1978, с. 105-117:

¹³⁸ Տե՛ս **Чупахин И. Я.**, Вопросы теории понятия, Л.: Изд. Ленинградского унив., 1961, с. 3:

իմացաբանական միջոցի մասին՝ արձանագրեցինք, որ հետազոտողների մեծամասնությունն այն կարծիքին է, որ տրամաբանական առումով կանխավարկածը փաստի առկայության կամ բացակայության մասին կա՛մ ենթադրություն, կա՛մ հավանական ենթադրություն, կա՛մ հավանական դատողություն (մտահանգում) է¹³⁹: Պատկերը նույնն է նաև իրավաբանական դոկտրինում: Առանձնահատկությունն այն է, որ իրավագետները «կանխավարկած» հասկացությունը սահմանելիս ավելացնում են որոշ իրավական եզրույթներ և ստանում հետևյալ պատկերը. իրավական կանխավարկածը որոշակի փաստերի առկայության դեպքում որոնվող իրավաբանական փաստի առկայության կամ բացակայության մասին իրավական նորմում ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն ամրագրված ենթադրություն է¹⁴⁰, ապացուցողական ենթադրություն¹⁴¹, օրինական ենթադրություն¹⁴², իրավական

¹³⁹ Տե՛ս, օրինակ, **Сериков Ю. А.**, Презумпции в гражданском судопроизводстве, М.: Изд. «Волтерс Клувер», 2008, с. 5:

¹⁴⁰ Տե՛ս, օրինակ, **Штейнберг А.**, Предположения как доказательства в гражданском процессе // Сов. Юстиция, 1940, № 13, с. 11, **Бабаев В. К.**, Теория современного советского права. Фрагменты лекций и схемы, Н. Новгород: Изд. Инжегор. ВШ РСФСР, 1991, с. 91, **Каранина Н. С.**, Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве: дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2006, с. 11, **Качур Н. Ф.**, Презумпции в советском семейном праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Свердловск, 1982, с. 6, **Булаевский Б. А.**, Презумпции как средства правовой охраны интересов участников гражданских правоотношений: монография, М.: Изд. «Инфра-М», 2014, с. 26:

¹⁴¹ Տե՛ս, օրինակ, **Клейнман А. Ф.**, Советский гражданский процесс, М.: Изд. Моск. ун-та, 1954, с. 186:

¹⁴² Տե՛ս, օրինակ, **Мейер Д. И.**, О юридических вымыслах и предположениях, о скрытных и притворных действиях. Избранные произведения по гражданскому праву, М.: Изд. АО Центр ЮрИнфоР, 2003, с.

ենթադրություն¹⁴³, իրավաբանական ենթադրություն¹⁴⁴ և այսպես շարունակ¹⁴⁵:

Այս սահմանումները, իհարկե, ձևական տրամաբանության տեսանկյունից իմաստազուրկ չեն: Սակայն մեթոդաբանական առումով խնդիրն այն է, որ հետազոտողները չեն պատասխանում այն հարցին, թե ինչպես կարող ենք իրավական կանխավարկածը դիտարկել որպես ենթադրություն: Ավելին՝ նույնացման հետևանքը լինում է այն, որ երբ արդեն խոսում են կանխավարկածի ձևավորման մասին, կատարում են եզրահանգում առ այն, որ դրա ձևավորման մեթոդը ոչ լրիվ ինդուկցիան է: Արդյունքում ձևական տրամաբանության տեսանկյունից իրավական կանխավարկածը վերածվում է **[հավանական]** դատողության/մտահանգման:

Հետազոտության իրականացման սկզբնական շրջանում այս մոտեցումը մեզ ևս հիմնավոր էր թվում: Սակայն հետագա ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ այսկերպ առաջնորդվելու դեպքում իրավական կանխավարկածի էությունը շարունակելու է մնալ չբացահայտված: Մաս-

108-121, **Васьковский Е. В.**, Учебник гражданского процесса, Под ред. В. А. Томсинова, М.: Изд. «Зерцало», 2003, с. 241:

¹⁴³ Տե՛ս, օրինակ, **Мохов А. А.**, Теория и практика использования медицинских знаний в гражданском судопроизводстве России, СПб.: Изд. Юридический центр - Пресс, 2003, с. 243:

¹⁴⁴ Տե՛ս, օրինակ, **Воложанин В. П.**, Юридические предположения в советском гражданском праве и процессе: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук, Свердловск, 1953, с. 15, **Тарбагаева Е. Б.**, Юридические предположения в гражданском процессе: исковое производство: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук, Ленинград, 1983, с. 14:

¹⁴⁵ Տե՛ս, օրինակ, **Հովհաննիսյան Գ.**, Ընդհանուր իրավագիտություն և իրավաբանական մեթոդաբանություն, Եր., «Հանրային դիվանագիտություն» քարեգործական ՀԿ, 2020, էջ 199:

նավորապես, հարց էր առաջանում, եթե կանխավարկածը փիլիսոփայական-իմացաբանական միջոց է, իսկ ձևական տրամաբանությունը ոչ թե թույլ է տալիս ճանաչելու երևույթի էությունը, այլ հասկանալու մտքի կանոնավորությունը, ապա ինչպե՞ս պետք է հիմնավորել, որ կանխավարկածը փաստի առկայության կամ բացակայության մասին հավանական դատողություն է: Եթե ավելի պարզ, ապա մեզ մտահոգում էր մի շարք կոնկրետ հարցերի պատասխաններ, որոնք առաջարկում ենք քննարկել կոնկրետ օրինակներով:

Առաջին՝ Սահմանադրության¹⁴⁶ 1-ին հոդվածում ամրագրված է, որ Հայաստանի Հանրապետությունն իրավական պետություն է: ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի¹⁴⁷ 7-րդ հոդվածով էլ նախատեսվում է, որ դատական ակտն օրինական է, եթե այն կայացվել է Սահմանադրության, սահմանադրական օրենքների, Հայաստանի Հանրապետության վավերացրած միջազգային պայմանագրերի, այլ օրենքների ու ենթաօրենսդրական նորմատիվ իրավական ակտերի պահանջների պահպանմամբ, որոնց նորմերը կիրառելի են տվյալ գործը քննելիս ու լուծելիս: Վկայակոչված իրավադրույթների հիման վրա գործում է դատական ակտի օրինական լինելու կանխավարկածը, քանի դեռ այն չի հերքվել: Հետևաբար այս տեսանկյունից հարց է առաջանում՝ ինչպե՞ս բացատրել, որ մենք հավանական ենթադրություն (դատողություն) ենք կատարում դատական ակտի օրինական լինելու մասին, կամ ինչպե՞ս բացատրել, որ այս

¹⁴⁶ Ընդունվել է 1995 թվականի հուլիսի 5-ին, փոփոխություններ են կատարվել 2005 թվականի նոյեմբերի 27-ին ու 2015 թվականի դեկտեմբերի 6-ին:

¹⁴⁷ ՀՕ-110-Ն, ընդունվել է 2018 թվականի փետրվարի 9-ին:

կանխավարկաձև ձևավորվել է ոչ լրիվ ինդուկցիոն մեթոդով: Եթե փորձենք հիմնավորել այս մոտեցումը, ապա կստացվի, որ ենթադրաբար ենք մոտենում ինչպես դատական ակտի օրինականությանը, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետության իրավական պետություն լինելուն՝ անտեսելով որդեգրված իրավական համակարգի էությունը (մոդելը):

Երկրորդ՝ Սահմանադրության 3-րդ հոդվածի 1-ին մասում նախատեսված է, որ Հայաստանի Հանրապետությունում մարդը բարձրագույն արժեք է: ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի¹⁴⁸ 17-րդ հոդվածի 1-ին մասով էլ սահմանվում է, որ հանցագործության համար մեղադրվողը համարվում է անմեղ, քանի դեռ նրա մեղավորությունն ապացուցված չէ սույն օրենսգրքով սահմանված կարգով՝ դատարանի՝ օրինական ուժի մեջ մտած դատավճռով: Քրեադատավարագետներին հայտնի է, թե ինչ ասել է ինկվիզիցիոն դատավարությունից անցումը դեպի անմեղության կանխավարկաձևի հայեցակարգի վրա հիմնված դատավարության: Ավելին՝ իրավաբանական միտքն այսօր անմեղության կանխավարկաձևը նույնիսկ դիտարկում է որպես իրավական սկզբունք¹⁴⁹: Մի կողմ թողնելով կանխավարկաձևի ու սկզբունքի հարաբերակցության հարցը՝ հարկ է արձանագրել, որ անմեղության կանխավարկաձևի ներկայիս տեսքով գոյությունը վառ ապացույցն է այն ամենի, որ նրա հիմքում ընկած է գաղափարաբանություն. մարդը բարձրագույն արժեք է: Հետևաբար դժվար է բերել հիմնավորումներ, որ ներ-

¹⁴⁸ ՀՕ-306-Ն, ընդունվել է 2021 թվականի հունիսի 30-ին:

¹⁴⁹ Տե՛ս, օրինակ, Բարբերան, Մեսեգեն և Ջաբարդոն ընդդեմ Իսպանիայի գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի 1988 թվականի դեկտեմբերի 6-ի վճիռը:

կայիս տեսքով անմեղության կանխավարկածը ձևավորվել է ոչ լրիվ ինդուկցիոն մեթոդով:

Երրորդ՝ ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի¹⁵⁰ 227-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ կարգապահական տույժը կարող է կիրառվել խախտումը հայտնաբերելուց հետո մեկ ամսվա ընթացքում: Սույն իրավադրույթի գոյությունը հարց է առաջ բերում՝ ե՞րբ է համարվում խախտումը հայտնաբերված, կամ, որ նույնն է, քանի քայլից հետո գործատուն կարող է համարել, որ աշխատողը կատարել է խախտում, և նրանից պահանջել բացատրագիր:

ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 37-րդ հոդվածի 1-ին մասում խոսվում է այն մասին, որ գործատուն իր իրավունքներն իրականացնելիս ու պարտականությունները կատարելիս պետք է պահպանի օրենքը, գործի բարեխիղճ և ողջամիտ (խոսքն օրինականության, բարեխղճության ու ողջամտության սկզբունքների մասին է¹⁵¹): Ավելին՝ ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 37-րդ հոդվածի 2-րդ մասում նշվում է, որ աշխատանքային իրավունքների իրականացմամբ չպետք է խախտվեն այլ անձանց՝ օրենքներով պաշտպանվող իրավունքներն ու շահերը: Այն փաստը, որ աշխատողին կարգապահական պատասխանատվության ենթարկելը գործատուի սուբյեկտիվ իրավունքն է, կասկած չի հարուցում: Սակայն գործատուն չի կարող աշխատողին ենթարկել կարգապահական պատասխանատվության, եթե չունի բավարար հիմքեր, որ նա կատարել է իրավախախտում:

¹⁵⁰ ՀՕ-124-Ն, ընդունվել է 2004 թվականի նոյեմբերի 9-ին:

¹⁵¹ Տե՛ս թիվ ԿԴ/0125/02/11 քաղաքացիական գործով Վճռաբեկ դատարանի 2012 թվականի դեկտեմբերի 25-ի որոշումը:

Խնդիրն այն է, որ երբ հարցը դիտարկում ենք Սահմանադրության 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի, ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 2-րդ հոդվածի 3-րդ կետի, 37-րդ հոդվածի 1-ին ու 2-րդ մասերի, 21-րդ գլխի համատեքստում, ստացվում է, որ աշխատողը բարեխիղճ է իր պարտականությունների կատարման մեջ այնքան ժամանակ, քանի դեռ գործատուն չունի ծանրակշիռ փաստեր աշխատողին «մեղադրելու» որևէ խախտում կատարած լինելու մեջ: Միևնույն ժամանակ գործատուն կարող է համարվել բարեխիղճ ու ողջամիտ այն դեպքում, երբ ձեռնարկում է միջոցներ՝ աշխատողի կողմից խախտում թույլ տրված լինելու մեջ համոզվելու նպատակով: Հակառակ դեպքում կստացվի, որ գործատուն, առանց համոզվելու աշխատողի կողմից որևէ խախտում թույլ տրված լինելու մեջ, նրան անհիմն ենթարկում է պատասխանատվության: Այլ կերպ ասած՝ պետք է գործի գործատուի կողմից խախտումը հայտնաբերած չլինելու կանխավարկածը, քանի դեռ գործատուն չի հիմնավորում աշխատողի կողմից խախտում կատարված լինելու փաստը: Ընդ որում՝ այս նույն գաղափարն իր արտացոլումն է գտել նաև Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵԿԴ/0313/02/09 և վերաքննիչ քաղաքացիական դատարանի թիվ ԼԴ2/0573/02/19 քաղաքացիական գործերով կայացված որոշումներում: Հետևաբար նորից հարց է առաջանում՝ ինչպե՞ս կարող ենք պնդել, որ այս կանխավարկածի հիմքը ոչ լրիվ ինդուկցիան է:

Չորրորդ՝ վերցնենք ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի¹⁵² 437-րդ հոդվածը, որը նվիրված է պայմանագրի ազատության սկզբունքին: Սույն հոդվածում տեղ են գտել պայ-

¹⁵² ՀՕ-239, ընդունվել է 1998 թվականի մայիսի 5-ին:

մանագրային հարաբերություններում ազատության սկզբունքի դրսևորման ձևերը¹⁵³, որոնց համատեքստում գործում են պայմանագիր կնքելու ազատության, ինչպես օրենքով նախատեսված, այնպես էլ չնախատեսված պայմանագիր կնքելու ազատության, խառը պայմանագիր կնքելու ազատության, պայմանագրի պայմանները որոշելու ազատության կանխավարկածները, քանի դեռ յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում չեն հերքվում¹⁵⁴:

ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 437-րդ հոդվածի 5-րդ մասում օրենսդիրը նաև սահմանել է, որ այն դեպքերում, երբ պայմանագրի պայմանը նախատեսված է նորմով, որը կիրառվում է, եթե այլ բան սահմանված չէ կողմերի համաձայնությամբ (դիսպոզիտիվ նորմ), կողմերը կարող են իրենց համաձայնությամբ բացառել այդ նորմի կիրառումը կամ սահմանել դրանում նախատեսվածից այլ պայման: ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 780-րդ հոդվածի 1-ին մասով նախատեսված է, որ պատվիրատուն իրավունք ունի հրաժարվելու ծառայությունների վճարովի մատուցման պայմանագիրը կատարելուց կատարողի փաստացի կատարած

¹⁵³ Տե՛ս պայմանագրի ազատության սկզբունքի մասին օրինակ, Российское гражданское право, учебник, в 2 т., т. II, Обязательственное право, отв. ред. Е. А., Суханов, 2-е изд., стереотип, М.: Изд. «Статут», 2011, с. 137-140, Гражданское право. Учебник, в 2 т., под ред. Б. М. Гонгало, т. 2, 2-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Статут», 2017, с. 155-156, **Քարսեղյան Տ. Կ.**, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական իրավունք, Եր., պետ. համալս., չորրորդ հրատ., Եր., «Տիգրան Մեծ» հրատ. 2014, առաջին մաս, էջ 436-437:

¹⁵⁴ Տե՛ս, օրինակ, Договорное и обязательственное право (общая часть): постатейный комментарий к статьям 307-453 Гражданского кодекса Российской Федерации, отв. ред. А. Г. Карапетов, М.: Изд. «М-Логос», 2017, с. 820:

ծախսերը վճարելու պայմանով: Սույն իրավադրույթում բացակայում է «եթե այլ բան նախատեսված չէ պայմանագրով» արտահայտությունը: Հետևաբար հարց է առաջանում՝ կողմերն իրավունք ունենա՞ն պայմանագրով նախատեսել այլ կարգավորում, քան ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 780-րդ հոդվածի 1-ին մասում տեղ գտած օրենսդրական կարգավորումն է:

ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասում ամրագրված պայմանագրի ազատության ու սուբյեկտիվ իրավունքների անարգել իրականացման սկզբունքների նպատակաբանական դիտարկումից՝ փոխկապակցված ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 11-րդ հոդվածի 1-ին մասով, 436-րդ հոդվածի 1-ին մասով ու 437-րդ հոդվածով նախատեսված իրավադրույթներով, հետևում է, որ եթե իրավանորմի բնույթից այլ բան չի բխում, ապա նորմը պետք է մեկնաբանել որպես դիսպոզիտիվ: Այսինքն՝ գործում է իրավանորմի դիսպոզիտիվության կանխավարկածը, քանի դեռ այն չի հերքվել¹⁵⁵:

Արդյունքում կրկին այն հարցադրումներն են առաջ գալիս, որ եթե վերը նշված կանխավարկածները բխում են քաղաքացիաիրավական սկզբունքներից, ապա ինչպե՞ս ենք պնդում, որ այդ կանխավարկածները հավանական ենթադրություններ կամ դատողություններ են, կամ ինչպե՞ս ենք պնդում, որ դրանք ձևավորվում են ոչ լրիվ ինդուկցիոն մեթոդով: Նույնը կարող ենք ասել նաև այլ կանխավարկածնե-

¹⁵⁵ Տե՛ս, օրինակ, Договорное право (общая часть): постатейный комментарий к статьям 420-453, Гражданского кодекса Российской Федерации, отв. ред. А. Г. Карапетов, М.: Изд. «М-Логос», 2020, с. 125:

րի վերաբերյալ, ինչպիսիք են, օրինակ, ծնողի՝ որպես օրինական ներկայացուցիչ հանդես գալու կանխավարկածը, որի խնամքի ներքո գտնվում է երեխան¹⁵⁶, դատական ծախսերի նվազագույն լինելու կանխավարկածը¹⁵⁷, շուկայական գնին պայմանագրային գնի համապատասխանության կանխավարկածը, պահանջի կանխավարկածը¹⁵⁸ և այլն¹⁵⁹: Ավելին՝ ենթադրության կամ ոչ լրիվ ինդուկցիոն մեթոդի տեսանկյունից ինչպե՞ս պետք է բացատրել այն իրողությունը, որ որոշ տեսաբաններ օրենքի իմացության կանխավարկածը դիտարկում են որպես բացարձակ ճշմարտություն¹⁶⁰, մյուսները՝ անհասանելի իրավական գաղափար¹⁶¹, երրորդները՝ գործոն, որով պայմանավորված է իրավունքի առաջացումը¹⁶²:

Այսպիսով՝ ընդհանրացնելով վերոգրյալը՝ առաջարկում

¹⁵⁶ Տե՛ս **Михеева Л. Ю.**, Развитие кодификации российского семейного права // Кодификация российского частного права, под ред. Д. А. Медведева, М.: Изд. «Статут», 2008, с. 100:

¹⁵⁷ Տե՛ս **Смирнов А. В., Калиновский К. Б.**, Презумпции в уголовном процессе // «Российское правосудие», 2008, № 4, с. 74:

¹⁵⁸ Տե՛ս **Старых Ю. В.**, Презумпции как средство ограничения усмотрения в налоговом праве // Правовая наука и реформа юридического образования. Сборник научных трудов Воронеж, вып. 19, Воронеж, 2006, с. 202:

¹⁵⁹ Տե՛ս **Садурский В.**, Разумность и плюрализм ценностей в праве и политике // «Сравнительное конституционное обозрение», 2008, № 4 (65), с. 23:

¹⁶⁰ Տե՛ս **Вавилова А. А.**, Презумпция законов // «Вестник Московского университета», Сер. 11, Право, 2006, № 1, с. 86:

¹⁶¹ Տե՛ս **Иванова А. А., Иванова В. П.**, Теория государства и права, М.: Изд. ЮНИТИ-ДАНА, 2007, с. 123:

¹⁶² Տե՛ս **Табарин И. В.**, Современная теория права, М.: Изд. «Феникс», 2008, с. 295-302:

ենք հետևյալ տեսամեթոդաբանական ուղին.

1) հրաժարվել «իրավական կանխավարկած» հասկացության վերաբերյալ իրավաբանական դոկտրինում առկա սահմանումները ցիտելուց¹⁶³,

2) հրաժարվել իրավական կանխավարկածը որպես ենթադրություն (դատողություն/մտահանգում), իսկ ձևավոր-

¹⁶³ Իրավագետների կողմից տրված «իրավական կանխավարկած» հասկացության սահմանումների մասին տե՛ս, օրինակ, **Левченко О. В.**, Общеизвестные, преюдициально установленные и законом презюмируемые факты и особенности их использования в уголовно-процессуальном доказывании: дисс. ... канд. юрид. наук, Казань, 1994, с. 13, **Васильев Л. М.**, К вопросу о содержании презумпции невиновности обвиняемого в советском уголовном процессе: Тезисы выступления // Научные и практические проблемы уголовного судопроизводства в свете судебно-правовой реформы, Ижевск, 1989, с. 130, **Витушко В. А.**, Курс гражданского права. Общая часть: Научно-практическое пособие, в 5 Т. Минск, 2002, т. 2, с. 212, **Годовалова М. Н.**, Понятие и значение презюмирования вины в гражданском праве // «Вестник Пермского университета: Юридические науки», 2013, Выпуск 4 (22), с. 139, **Дрягин М. А.**, Презумпция невиновности в российском уголовном судопроизводстве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Иркутск, 2004, с. 9, **Крашенинников С. В.**, Правовые презумпции на стадии предварительного расследования: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2009, с. 8, **Морквин В. А.**, Правовые презумпции в уголовном судопроизводстве России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2008, с. 7, **Старовойтова Е. И.**, Правовые презумпции в избирательном праве Российской Федерации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Владивосток, 2012, с. 6, **Самсонов А. П.**, Презумпции права в современной правовой политике России: теоретико-правовой аспект: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук, Тамбов, 2009, с. 9, **Чуфаров В. Ю.**, Нетипичные нормативные предписания в трудовом праве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2010, с. 7, **Лим А. А.**, Распределение обязанности доказывания в арбитражном процессе по российскому законодательству: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2008, с. 8:

ման մեթոդը՝ ոչ լրիվ ինդուկցիան դիտարկելուց ու իրավական կանխավարկածի էությունը քննարկման նյութ դարձնել իրավունքի գործիքակազմային տեսության համատեքստում,

3) առկա իրարամերժ հայեցակարգերի հաղթահարման և ճյուղային մոտեցումների միասնականացման խնդրից ելնելով՝ ձևական տրամաբանության տեսանկյունից քննարկման առարկա դարձնել հասկացության՝ որպես մտածողության ձևի, ծավալի ու բովանդակության հակադարձ հարաբերականության հարցերը:

2.2. Իրավական կանխավարկածի էությունը

Եթե առաջնորդվում ենք այն մոտեցմամբ, ըստ որի՝ կանխավարկածը փիլիսոփայական առումով կանխադրույթ հանդիսացող իմացաբանական միջոց է, որը դրսևորվում է մտածողության տեսքով, իսկ իրավագիտության մեջ իրավական կանխավարկածների շուրջ առկա խնդիրների լուծման մեթոդաբանությունն իրավունքի գործիքակազմային տեսությունն է, ուստի առաջարկում ենք իրավական կանխավարկածը դիտարկել որպես օժանդակ իրավական միջոց¹⁶⁴ և այդ դիտանկյունից քննարկման նյութ դարձնել նրա էությունը նախ որոշ իրավական կանխավարկածների դրսևորումների լույսի ներքո:

Առաջին՝ «Գնումների մասին» օրենքի¹⁶⁵ (սույն օրինակում այսուհետ՝ Օրենք) 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 2-րդ կետի համաձայն՝ օրենքի նպատակն է ապահովել գնումների գործընթացում հատուցման դիմաց արժեք, այն է՝ գնումների ու գնումների գործընթացի տնտեսող, արդյունավետ ու օգտավետ իրականացում: Օրենքի 6-րդ հոդվածի 3-րդ մասով նախատեսվում է, որ մասնակիցը պետք է բավարարի հրավերով սահմանված որակավորման չափանիշները:

Վկայակոչված իրավադրույթներից բխում է, որ պատվիրատուի կողմից, օրինակ, աշխատանքի ձեռքբերումը կհա-

¹⁶⁴ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Пугинский Б. И.**, Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях, М.: Изд. «Юридическая литература», 1984, с. 91, 155-158, **Васильева Н. В.**, Юридические и неюридические средства в системе правового регулирования: дисс. ... канд. юрид. наук, Омск, 2014, 204 с.:

¹⁶⁵ ՀՕ-21-Ն, ընդունվել է 2016 թվականի դեկտեմբերի 26-ին:

մարվի տնտեսող, արդյունավետ ու օգտավետ, եթե հաղթող է ճանաչվում այն սուբյեկտը, որը բավարարում է Օրենքի 6-րդ հոդվածի 3-րդ մասի պահանջին: Այսինքն՝ եթե հաղթող է ճանաչվում Օրենքի՝ վերը նշված պահանջին համապատասխանող սուբյեկտը, ապա Օրենքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի պահանջը համարվում է կենսագործված: Սակայն պետք է նշել, որ, օրինակ, Օրենքի 6-րդ հոդվածի 3-րդ մասի 2-րդ կետով նախատեսված համապատասխան փորձառությունը հիմնավորող փաստաթուղթ ներկայացնելն ընդամենը կանխավարկած է առ այն, որ տնտեսվարող սուբյեկտն ունի փորձ տվյալ բնագավառում, և կանխավարկած է առ այն, որ Օրենքի նպատակը կենսագործվել է: Սակայն չի բացառվում, որ պարտավորության կատարման ընթացքում, թեև առկա է փորձառությունը հիմնավորող փաստաթուղթ, ընտրված մասնակիցը ոչ պատշաճորեն կատարի ստանձնած պարտավորությունները:

Իսկ ինչպե՞ս պետք է վարվել այն դեպքում, երբ հաղթող է ճանաչվում միակ մասնակիցը, որը, սակայն, չի ունեցել փորձառությունը հավաստող փաստաթուղթ: Ելակետային կարող է լինել հետևյալը՝ ինչպե՞ս է իր պարտավորությունը կատարում նշված պահանջի խախտմամբ հաղթող ճանաչված մասնակիցը: Եթե հաղթող ճանաչված մասնակիցն իր պարտավորությունը կատարում է պատշաճ, այսինքն՝ ապահովում է ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 347-րդ հոդվածի պահանջը, ապա դարձյալ համարվում է, որ Օրենքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 1-ին ու 2-րդ կետերի պահանջները կենսագործված են: Այլ խոսքով՝ փորձառությունը հավաստող փաստաթղթի առկայությունը կանխավարկած է առ այն, որ

Օրենքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասով նախատեսված Օրենքի նպատակն ապահովված է: Որակավորումը հավաստող փաստաթղթի բացակայության, սակայն պարտավորության պատշաճ կատարման փաստը ևս թույլ է տալիս դատողություն կատարել Օրենքի նպատակի կենսագործված լինելու մասին. պետք է գործի օրենքի նպատակի կենսագործված լինելու կանխավարկածը, քանի դեռ այն չի հերքվել:

Երկրորդ՝ գործատուն, հիմք ընդունելով ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 226-րդ հոդվածը, խախտման վերաբերյալ գրավոր բացատրագիր է պահանջում աշխատողից: Աշխատողը բացատրագիր չի ներկայացնում: Գործատուն կիրառում է «նկատողություն» կարգապահական տույժը՝ որպես պատասխանատվության միջոց: Աշխատողը դատական կարգով վիճարկում է հրամանի իրավաչափությունը: Գործատուն ներկայացնում է խախտման փաստը հաստատող ապացույցներ: Դատարանը բարձրացնում է կիրառված «նկատողություն» կարգապահական տույժի համաչափության հարցը:

Իրավաբանական երևութաբանության¹⁶⁶ տեսանկյունից հարց է առաջ գալիս. աշխատողի կողմից բացատրություն չներկայացնելու փաստն արդյո՞ք ենթակա է արժևորման կարգապահական տույժի համաչափության հարցը քննարկելիս: Կարծում են՝ հիմք ընդունելով ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 37-րդ հոդվածի 1-ին ու 2-րդ մասերով նախա-

¹⁶⁶ Իրավաբանական երևութաբանության մասին տե՛ս, օրինակ, **Пантыкина М. И.**, Феноменологическая методология: опыт исследования права, Екатеринбург: Изд. Урал. ун-та, 2008, 242 с., **Малахов В. П.**, Методологические и мировоззренческие проблемы современной юридической теории: монография, М.: Изд. ЮНИТИ-ДАНА, 2012, с. 48-54:

տեսված իրավակարգավորումները՝ հարցին պետք է տալ դրական պատասխան, ըստ որի՝ աշխատողի կողմից բացատրագիր չներկայացվելու դեպքում պետք է գործի գործատուի կողմից ընտրված «նկատողություն» կարգապահական տույժի համաչափության կանխավարկաձը, քանի դեռ այն չի հերքվել:

Այս երկու օրինակները, ինչպես նախորդները, թույլ են տալիս պատկերացում կազմել այն հարցի շուրջ, որ իրավական կանխավարկաձը վրա է հասնում այնտեղ և այն ժամանակ, երբ անհրաժեշտ է որոշում կայացնել, դրսևորված վարքագիծը գնահատել, սուբյեկտիվ իրավունքը իրականացնել կամ պարտականությունը կատարել և այլն: Իրավական կանխավարկաձը՝ որպես օժանդակ իրավական միջոց, հնարավորություն է տալիս ճանաչելու օրինաչափությունները, ստեղծելու իրավական իրականության մոդել և կանխավ մտածելու (դատողություն կատարելու) իրականության տվյալ մոդելի շրջանակում, քանի դեռ այդպերպ մտածելու հնարավորությունը չի հերքվում: Մասնավորապես, վերոգրյալում իրավական կանխավարկաձը մի դեպքում թույլ տվեց մտածել (կառուցել դատողություն) օրենքի նպատակի կենսագործված լինելու մասին, մեկ այլ դեպքում էլ՝ արժևորել աշխատողի կողմից սուբյեկտիվ իրավունքի չիրականացված լինելու փաստը: Բնականաբար, հարց է առաջանում՝ ինչպե՞ս կամ ինչի՞ց ելնելով ենք այդպես մտածում: Այստեղից առաջ է գալիս նաև հաջորդ հարցը՝ «ենթադրություն» ու «դատողություն» կատեգորիաներից հրաժարվելու և միևնույն ժամանակ «դատողությունը» որպես մտածողության ձև կիրառելու դեպքում ինչպե՞ս ենք որոշում օրենքի

կենսագործված լինելու կանխավարկածի ճշմարտացիությունը:

Իրավունքի գործիքակազմային տեսությունը ճշմարտության չափանիշ է համարում այն ամենը, ինչն օգտակար և պիտանի է մարդկային գործունեության համար, ունի պրագմատիկություն: Այսինքն՝ իրավական մտածողության արժևորումը կախվածության մեջ է դրվում ընտրված միջոցի նշված հատկանիշներից: Այս մոտեցմամբ շարժվելու դեպքում կանխավարկածը հնարավորություն է տալիս կառուցելու դատողություն, որի պարագայում կարևորը ոչ թե բացարձակ ճշմարտությունն է, այլ նպատակի հիմքում ընկած հայեցակարգային գաղափարը, որի շուրջ իրավական համակարգի տեսանկյունից առկա է կոնսենսուս: Երբ ինչ-որ բանի նկատմամբ ունենում ենք այդպիսի գաղափար, ապա պիտանիությունը, օգտակարությունն ու պրագմատիկությունը դառնում են դրա ճշմարիտ լինելու գնահատման չափանիշները: Այսինքն, եթե չլինի իրավական կանխավարկածը՝ որպես միջոց, չի լինի նաև դատողությունը: Օրինակ, եթե ասում ենք, որ քաղաքացիաիրավական հարաբերություններում սուբյեկտների բարեխղճությունը ենթադրվում է, ըստ էության, ելնում ենք այն ելակետային գաղափարներից, որոնք ընկած են քաղաքացիաիրավական սկզբունքների հիմքում¹⁶⁷, և յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում իրավունքում մտածում ենք (դատողություն ենք կատարում) սուբյեկտների բարեխիղճ լինելու մասին:

¹⁶⁷ Տե՛ս, օրինակ, Гражданское право, учебник, в 4 т., т. I, Общая часть, отв. ред. Е. А. Суханов, 2-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Статут», 2019, с. 469:

Վերցնենք հայեցակարգային գաղափարի դրսևորման այլ օրինակ: Խոսքն իրավունքի անալոգիայի մասին է, որը, ելնելով ընդհանուր սկզբունքներից ու իրավունքից, կիրառվում է օրենսդրությամբ (պոզիտիվ իրավունքի շրջանակում) չկարգավորված հարաբերությունների նկատմամբ¹⁶⁸: Ստացվում է, որ իրավունքի անալոգիա կիրառելու հիմքն իրավական սկզբունքներն են՝ որպես իրավական համակարգի շարժիչ ուժ, որոնք կանխորոշում են պետության ու իրավունքի զարգացման ուղղությունները, չկարգավորված հարաբերությանը հաղորդում են իրավական իմաստ ու բովանդակություն¹⁶⁹: Առաջին հայացքից տպավորություն է ստեղծվում, որ հասարակական հարաբերության կանոնակարգման համար կիրառվող միջոցն անալոգիան է՝ որպես տրամաբանական հնարք: Մինչդեռ, երբ խնդրին մոտենում ենք գործիքակազմային առումով, ստացվում է՝ իրականում յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում, երբ իրավունքի անալոգիա կիրառելը թույլատրված է, մենք ելնում ենք իրավական այն կանխավարկածից, որ իրավունքի սկզբունքներն ի վիճակի են այդկերպ կարգավորելու պոզիտիվ իրավունքի կողմից չկարգավորված հարաբերությունները: Այլ կերպ ասած՝ ինչպես դատողության, այնպես էլ այս դեպքում կանխավարկածի (միջոցի) առկայությունն է մեզ հնարավորություն տալիս կիրառելու անալոգիան՝ որպես տրամաբանական հնարք:

Այսինքն, եթե առաջին օրինակի, այն է՝ բարեխղճության

¹⁶⁸ Տե՛ս, օրինակ, **Нерсисянц В. С.**, Общая теория права и государства, учебник, М.: Изд. «Норма», 2012, с. 494, **Хачатуров Р. Л.**, Аналогия в праве // «Вектор науки ТГУ», 2009, № 5(8), с. 129:

¹⁶⁹ Տե՛ս, օրինակ, **Ведяхин В. М.**, Принципы правового регулирования рыночных отношений // «Правоведение», 1995, № 4-5, с. 27:

կանխավարկածի միջոցով մտածում ենք պոզիտիվ իրավունքի շրջանակում և կատարում դատողություն, ապա երկրորդի՝ պոզիտիվ իրավունքի կողմից չկարգավորված հարաբերությունն իրավական սկզբունքով կարգավորելու իրավական կանխավարկածի միջոցով մտածում ենք իրավունքի մասին¹⁷⁰: Եթե ավելի պարզ, ապա առաջինը հանդես է գալիս որպես իրավունքում ճանաչողության միջոց, իսկ երկրորդը՝ որպես իրավունքը ճանաչելու միջոց: Իհարկե, երկու դեպքում էլ կատարում ենք դատողություն: Սակայն այդ դատողությունները կատարում ենք՝ ելնելով հայեցակարգային գաղափարներից: Այսկերպ մոտեցման էությունն այն է, որ հնարավոր չէ մտածել իրավունքում կամ իրավունքի մասին, եթե չունենք այդպիսի գաղափարներ արտահայտող ու կենսագործող իրավական միջոց՝ իրավական կանխավարկած:

Այսպիսով՝ կարող ենք արձանագրել, որ եթե իրավական կանխավարկածը դիտարկում ենք որպես օժանդակ իրավական միջոց, ապա այն մեզ հնարավորություն է տալիս պատասխանելու այն հարցին, թե ինչպես են միմյանց հետ հարաբերակցվում իրավական կանխավարկածն ու դատողությունը որպես տրամաբանական մտածողության ձև, այնպես էլ այն հարցին, թե ինչպես կամ ինչից ելնելով ենք մտածում կամ ինչպես ենք որոշում այդկերպ մտածելու ճշմարտա-

¹⁷⁰ Իրավունքում մտածողության ու իրավունքի մասին մտածողության ձևերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Овчинников А. И.**, Правовое мышление: дисс. ... докт. юрид. наук, Ростов-на-Дону, 2004, с. 124-138, **Овчинников А. И.**, Правовое мышление в герменевтической парадигме, Ростов-на-Дону: Изд. Рост. ун-та, 2002, с. 155-177, **Овчинников А. И.**, Правовое мышление: аксиологический и герменевтический аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук, Ростов-на-Дону, 2000, с. 119-136:

¹⁷¹ Այս թեզն առաջ քաշելու ժամանակ իրականացվել է նաև էմպիրիկ հետազոտություն: Մասնավորապես այն դիտարկվել է վարչական ակտի իրավաչափության, պետականության սեփականության, դատարանում հայցադիմում առկա չլինելու, օրենքով սահմանված կարգով և չափով պետական տուրքը վճարած լինելը հավաստող փաստաթղթի բնօրինակի, պարտավորությունները պատշաճորեն կատարած չլինելու, գույքը հանձնելու պարտավորությունը ծագելուց հետո՝ ողջամիտ ժամկետում կատարելու, գրպարտության վերաբերյալ գործերի քննության ընթացքում պատասխանողի կողմից փաստերի՝ իրականությանը համապատասխանելու ապացուցման և այլ կանխավարկածների տեսանկյունից (տե՛ս, օրինակ, թիվ ՎԴ/2068/05/08 վարչական գործով Վճռաբեկ դատարանի 2009 թվականի մայիսի 27-ի որոշումը, թիվ ՎԴ/2085/05/12 վարչական գործով Վճռաբեկ դատարանի 2015 թվականի ապրիլի 30-ի որոշումը, թիվ 3-1835(Ա) քաղաքացիական գործով Վճռաբեկ դատարանի 2007 թվականի դեկտեմբերի 12-ի որոշումը, թիվ ՎԴ/0009/05/08 վարչական գործով Վճռաբեկ դատարանի 2008 թվականի հոկտեմբերի 31-ի որոշումը, թիվ ԵԿԴ/2293/02/10 քաղաքացիական գործով Վճռաբեկ դատարանի 2012 թվականի ապրիլի 27-ի որոշումը, թիվ ԵԴ/0637/06/18 քրեական գործով Վճռաբեկ դատարանի 2019 թվականի նոյեմբերի 7-ի որոշումը, թիվ ԵԱԲԴ/0704/02/11 քաղաքացիական գործով Վճռաբեկ դատարանի 2014 թվականի մայիսի 8-ի որոշումը, թիվ ԿԴ3/0450/02/13 քաղաքացիական գործով Վճռաբեկ դատարանի 2014 թվականի նոյեմբերի 11-ի որոշումը, թիվ ԵԴ/26528/02/20 քաղաքացիական գործով հայցադիմումը վերադարձնելու մասին Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի հոկտեմբերի 12-ի որոշումը, թիվ ԵԴ/26229/02/20 քաղաքացիական գործով հայցադիմումը վերադարձնելու մասին Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի սեպտեմբերի 18-ի որոշումը, թիվ ՍԴ/0963/02/20 քաղաքացիական գործով Սյունիքի մարզի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի սեպտեմբերի 23-ի վճիռը, թիվ ԵԴ/42809/02/19 քաղաքացիական գործով Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի հոկտեմբերի 14-ի վճիռը, թիվ ՇԴ/5292/02/19 քաղաքացիական գործով Շիրակի մարզի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի հուլիսի 10-ի որոշումը, թիվ ԵԴ/31151/02/19 քա-

իրավական կանխավարկածների շուրջ առկա իրարամերձ մեթոդաբանական հայեցակարգերը հաղթահարելու և ճյուղային մոտեցումները միասնականացնելու ճանապարհին, ինչպես արդեն նշել ենք, իրավական կանխավարկածի տրամաբանական առումները հաշվի առնելու հանգամանքը երկմտանք չպետք է առաջացնի: Սակայն դա չպետք է հասնի այնչափ ծայրահեղության, որ իրավական կանխավարկածը մեկնաբանելիս տրամաբանական առումները դիտարկվեն որպես միակ կողմնորոշիչներ: Բոլոր դեպքերում փիլիսոփայական առումով կանխավարկածն իմացաբանական միջոց է, իսկ իրավաբանական առումով՝ գործիք (միջոց), որի նպատակն է լուծել իրավական խնդիրներ՝ ապահովելով իրավունքի հարաշարժ զարգացումը: Միևնույն ժամանակ, որպեսզի իրավական կանխավարկածի մեկնաբանման ժամանակ հնարավոր լինի խուսափել հակասություններից, պետք ընդունել, որ այն նաև պրակտեոլոգիական կատեգորիա է: Այսինքն, եթե պնդում ենք, որ իրավական կանխավարկածն իրականության ընդհանրացված արտացոլումն

ընթացիական գործով Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի սեպտեմբերի 25-ի որոշումը, թիվ ԵԴ/28943/02/19 քաղաքացիական գործով Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի մարտի 11-ի վճիռը, թիվ ՇԴ/0332/02/19 քաղաքացիական գործով Շիրակի մարզի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի օգոստոսի 3-ի վճիռը, թիվ ԵԴ/22454/02/18 քաղաքացիական գործով Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2019 թվականի նոյեմբերի 22-ի վճիռը, Սահմանադրական դատարանի՝ 2011 թվականի նոյեմբերի 29-ի թիվ ՍԴՈ-1000, 2009 թվականի սեպտեմբերի 22-ի թիվ ՍԴՈ-832, 2010 թվականի սեպտեմբերի 18-ի թիվ ՍԴՈ-917, 2011 թվականի հոկտեմբերի 18-ի թիվ ՍԴՈ-996, 2011 թվականի նոյեմբերի 15-ի թիվ ՍԴՈ-977 որոշումները:

է, ապա պետք է փաստենք, որ այդ ընդհանրացումը տեղի է ունենում մարդկային գործունեության արդյունքում ու հանուն այդ գործունեության: Ի՞նչ է այս ամենը նշանակում:

«Պրակտեոլոգիա» նշանակում է գործունեություն, որի՝ որպես գործունեության տեսության գաղափարը հիմնավորել է Տ. Կոտարբինսկին: Վերջինս իր «Тракт о хорошей работе» գրքում գրել է, որ պրակտեոլոգիայի գլխավոր խնդիրը ճշմարտության վերաբերյալ հիմնավորված նորմեր մշակելն է¹⁷²: Հետագայում պրակտեոլոգիայի ուղղությամբ կատարված հետազոտությունները հանգեցրին նրան, որ այն վերածվեց ընդհանուր մեթոդաբանության: Մասնավորապես, գործունեության տեսության ուղղությամբ իրականացված հետազոտությունները նպաստեցին պրակտեոլոգիայի տարածմանը, և այն սկսվեց դիտարկվել որպես մարդկային գործունեության մասին ուսմունք: «Դա և՛ հոգեբանական, և՛ գործնական, և՛ գնահատողական, մեթոդաբանական, զգայական, և՛ տրամաբանական, նախագծային, և՛ իրագործելի, վերարտադրողական, և՛ նորարարական գործունեություն է [...]»¹⁷³, – այսպես է, օրինակ, պրակտեոլոգիայի վերաբերյալ արտահայտել իր գիտական պատկերացումները Լ. Ա. Զելենովը: Ներկայումս պրակտեոլոգիան դիտարկվում է որպես գործունեության փիլիսոփայական հայեցակարգ¹⁷⁴:

Ի՞նչ կապ ունի այս ամենն իրավական կանխավարկածի

¹⁷² Տե՛ս **Котарбинский Т.**, Тракт о хорошей работе, М.: Изд. «Экономика», 1975, с. 20-21:

¹⁷³ Տե՛ս **Зеленов Л. А.**, Четыре лика философии: Учебное пособие, Н. Новгород: Изд. Нижегородский ком. ин.-ут, 1999, с. 39-40:

¹⁷⁴ Տե՛ս Социология: Энциклопедия, сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколо, О. В. Терещенко, Мн.: Изд. «Книжный Дом», 2003, с. 780:

հետ: Պրակտեոլոգիայի շրջանակում կատարված ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս կատարել հետևություն առ այն, որ, օրինակ, սոցիալական կանխավարկածը ոչ այլ ինչ է, քան մարդկային գործունեության տարբեր բնագավառներում գործող վարքագծի համընդհանուր կարգավորիչ: Սոցիալական կանխավարկածի գործողությունը չի կարող սահմանափակվել կենսագործունեության ինչ-որ մի մասով: Այն՝ որպես կարգավորիչ, իր ազդեցությունն է թողնում մարդու վարքագծի վրա ինչպես միջանձնային հարաբերություններում, այնպես էլ աշխատանքային, մշակութային, դաստիարակչական, գիտական, ճանաչողական և այլ ոլորտներում¹⁷⁵:

Պրակտեոլոգիայի տեսանկյունից կանխավարկածի համար կարևոր նշանակություն ունի Տ. Կոտարբինսկիի՝ ռացիոնալության վերաբերյալ մոտեցումը, որը կիրառվում է սուբյեկտի՝ առկա փաստական հանգամանքներին հարմարվելու կառուցակարգերը հատկորոշելու նպատակով¹⁷⁶: «Ռացիոնալության մեթոդաբանական գաղափարը նկատի ենք ունենում այն ժամանակ,– ընդգծում է հեղինակը,– երբ անհատի վարքագիծը համարում ենք խելամիտ ու ռացիոնալ, և եթե անհատը գործում է իր գիտելիքներին համապատասխան, իսկ այդ գիտելիքների ներքո նկատի ենք ունենում բոլոր այն տեղեկությունների հանրագումարը, որի շրջանակում, հաշվի առնելով վերջինիս հիմնավորվածությունը, այդ անհատը պետք է դրսևորի հնարավորինս իրականությամբ մոտ վարքագիծ կամ, որ նույնն է, իբրև թե իրական (համե-

¹⁷⁵ Տե՛ս **Чистякова Ю. А.**, Социальные презумпции как регулятор общественных отношений: дисс. ... канд. филос. наук, Н. Новгород, 2004, с. 17:

¹⁷⁶ Տե՛ս **Котарбинский Т.**, նշվ. աշխ., էջ 120:

նայն դեպս մինչև այն պահը, քանի դեռ հակառակը հիմնավորված չէ»¹⁷⁷:

Դժվար չէ նկատել, որ Տ. Կոտարբինսկին հիշյալ դատողության մեջ «կանխավարկած» եզրույթն ամենևին էլ չի կիրառել: Սակայն միանգամայն պարզ է, որ այդ դատողության մեջ մտածողը խոսել է կանխավարկածի՝ որպես գործունեության կազմակերպման ու իրականացման եղանակներից մեկի մասին: Այլ կերպ ասած՝ մարդկային գործունեության նպատակներն ու խնդիրները մշտապես ենթադրում են դրանց հասնելու ու լուծելու որոշակի միջոցներ: Հետևաբար իրավունքի գործիքակազմային տեսության համատեքստում կանխավարկածի՝ որպես օժանդակ իրավական միջոցի պրակտիկական առումով դիտարկումը դառնում է կարևոր: Այն խորացնում է մեր ընկալումները որոշակի նորմատիվ ամրագրում ստացած կամ չստացած գործոնների և իրավական այլ միջոցների ընտրության վերաբերյալ, թույլ է տալիս վեր հանել այդ միջոցների բովանդակության և բնույթի հետ կապված մարդկային գործունեության առանձնահատկությունները, քանի որ միջոցի իրական գործարկումն ու կիրառումը պարզապես չեն կարող գոյություն ունենալ այդ գործունեությունից դուրս: «Միջոցը,– գրում է Վ. Յ. Վալչինսկին,– այն ամենն է, որը ծառայում է հանուն նպատակի, հետևաբար հանուն կոնկրետ խնդրի լուծման: Որպես գործունեության միջոց կարող է հանդես գալ ցանկացած նյութական ու հոգևոր երևույթ, գործընթաց կամ հատկանիշ պայմանով, եթե առկա են դրանց՝ նպատակների իրագործ-

¹⁷⁷ Տե՛ս Котарбинский Т., նշվ. աշխ., էջ 120:

մանը ներգրավվելու հնարավոր պայմաններ»¹⁷⁸:

Այսպիսով, եթե խնդիրը դիտարկում ենք պրակտեոլոգիական առումով, ապա կարող ենք արձանագրել, որ իրավական կանխավարկածը վերաձվում է որոշակի նպատակներին հասնելու միջոցի¹⁷⁹: Մասնավորապես հաղորդակից լինելով օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ բնույթի փաստերին՝ մենք գաղափարական առումով կանխավ հակված ենք նրան, որին տվել ենք նախապատվություն: Ահա այսպիսին է իրավական կանխավարկածի՝ որպես միջոցի ու պրակտեոլոգիայի միջև առկա կապը:

Ասվածի համատեքստում առաջարկում ենք շարունակել իրավական կանխավարկածը որպես օժանդակ իրավական միջոց դիտարկելու թեզի հիմնավորվածությունը, երբ արդեն բավականին պատկերացում ունենք ինչպես գործիքակազմային տեսության, այնպես էլ պրակտեոլոգիայի վերաբերյալ:

Ինչպես արդեն նշվեց, իրավական կանխավարկածն իրավունքում զբաղեցնում է կենտրոնական տեղ: Մասնավորապես, այն մի դեպքում թույլ է տալիս մտածել իրավունքում, մեկ այլ դեպքում էլ՝ մտածել իրավունքի մասին: Կանխավարկածը երկու դեպքում էլ հնարավորություն է տալիս լուծելու բազմաբնույթ խնդիրներ՝ ապահովելով իրավունքի կողմից առաջադրված նպատակների կենսագործումը: Մեր խորին համոզմամբ այսպիսին է ժամանակակից իրավագիտությունում գործիքակազմային մեթոդաբանության ինչպես տեսական, այնպես էլ գործնական նշանակությունը (իմաս-

¹⁷⁸ Տե՛ս **Вильчинский В. Я.**, Познание и практика в структуре деятельности, Рига, 1988, с. 30-31:

¹⁷⁹ Տե՛ս օրինակ, **Баранов В. М.**, Истинность норм советского права, Саратов: Изд. Саратов. ун-та, 1988, с. 379:

տը), որն ունակ է երևան հանելու իրավական կանխավարկածի կիրառման առանձնահատկությունները, զանազան իրավական խնդիրների լուծմանը վերջինիս ներգրավվածությունը: Այս ամենով պայմանավորված՝ հարկ է նշել, որ իրավունքում կանխավարկածը վերլուծելիս անհրաժեշտ է դիտարկել նրա կապն ու փոխազդեցությունը գործունեության մյուս բաղադրատարրերի հետ: Այսինքն, եթե առաջնորդվում ենք այն մոտեցմամբ, որ կանխավարկածն իրավական իրականության մոդել ձևավորող միջոց է, և փաստում ենք այդ միջոցի ուղղակի կապը պրակտեոլոգիայի հետ, ապա հնարավորություն ենք ստանում տվյալ մոդելի շրջանակում առանձնացնելու նրա (մոդելի) երեք տարրերը, որոնք, նպատակների կենսագործման անհրաժեշտությունից ելնելով, հանդես են գալիս մեկ միասնության մեջ. նա, ով գործում է, գործունեության սուբյեկտն է, այն, որով ներգործությունն իրականացվում է, միջոց է, և այն, որի վրա իրականացվում է ներգործությունը, օբյեկտն է:

Ասվածը, անշուշտ, առավել առարկայական կարող է լինել, եթե այն քննարկենք թեկուզ ամենապարզ օրինակով: Դիցուք պատվիրատուն ու կատարողը կնքում են պայմանագիր: Պայմանագրով նախատեսվում է, որ պայմանագրի իմաստով ծառայություն է համարվում կատարողի կողմից բետոնախառնիչ մեքենայով բետոն պատրաստելը և այն պատվիրատուին հանձնելը: Միաժամանակ կողմերը նախատեսում են, որ պայմանագրով նախատեսված ծառայության մատուցման ժամկետները կարող են որոշվել նաև կողմերի բանավոր համաձայնությամբ: Հետևաբար հարց է առաջանում՝ պայմանագրի շրջանակում կողմերի իրավունքների

հավասարակշռության ապահովման նպատակից ելնելով, եթե կողմերը բոլոր դեպքերում կորոշեն առաջնորդվել ծառայության մատուցման ժամկետը բանավոր կարգով որոշելու պայմանով, ի՞նչ իրավական միջոց կարող է կիրառել իրավաբանը:

Լավագույն իրավական միջոցներից մեկը, որին իրավաբանը կարող է ապավինել նկարագրված իրավիճակում, իրավական կանխավարկածի օգնությանը դիմելն է: Մասնավորապես պայմանագրով կարող է նախատեսվել, որ ծառայության մատուցման ժամկետները կողմերի կողմից բանավոր համաձայնությամբ որոշելու դեպքում վեճի ժամանակ կգործի կատարողի կողմից ծառայությունը ողջամիտ ժամկետում կատարված լինելու կանխավարկածը, քանի դեռ պատվիրատուն չի ապացուցի ծառայությունը ողջամիտ ժամկետում կատարված չլինելու փաստը:

Ըստ այդմ՝ հիմնվելով մարդկային գործունեության կառուցվածքի ուսումնասիրության պրակտեոլոգիական մակարդակի վրա՝ կարող ենք առանձնացնել գործունեության հետևյալ հիմնական բաղադրիչները՝ սուբյեկտն իր նպատակներով ու խնդիրներով, գործունեության պայմանները, իրավական միջոցը (կանխավարկածը), իրավական կարգավորման օբյեկտը, գործունեության արդյունքը:

Ասվածի լույսի ներքո անդրադառնանք ևս մեկ կարևոր հարցի: Յուրաքանչյուր ոք, ով առնչվել է իրավական կանխավարկածին, համամիտ կլինի այն մոտեցմանը, որ լեզվական առումով կանխավարկածի կառուցվածքում «համարվում է» ու «ենթադրվում է» եզրույթների կարգավիճակը պարզաբանելն ունի կարևոր նշանակություն, քանի որ այդ

նույն եզրույթների միջոցով օրենսդիրը կարող է նաև արտահայտել իրավական ֆիկցիա: Ավելին՝ նույնիսկ որոշ հետազոտողների այս եզրույթների [**«համարվում է» և «ենթադրվում է»**] գոյությունը թույլ է տալիս պնդել, որ կանխավարկածը ենթադրություն է: Մեր տեսանկյունից խնդրահարույց է հատկապես փիլիսոփայական մոտեցման այն տեսակետը, ըստ որի՝ կանխավարկածն անհամատեղելի է «համարվում է» եզրույթի հետ: Որպես ասվածի հիմնավորում Վ.Կ. Բաբաևը, խոսելով մեղադրյալի անմեղության կանխավարկածի մասին, նշում է, որ այն քրեական իրավունքի ու քրեական դատավարության սկզբունքներից է, այլ ոչ թե կանխավարկած ընդհանրապես, և որ դրա օգտին է խոսում նաև այդ ինստիտուտի օրենսդրական ձևակերպումը, համաձայն որի՝ հանցագործության մեջ կասկածվողը կամ մեղադրվողը համարվում է անմեղ»¹⁸⁰: Այլ կերպ ասած՝ հեղինակը փորձում է խնդիրը լուծել՝ անմեղության կանխավարկածը որպես սկզբունք դիտարկելով: Իրականում, ինչպես արդեն նշվեց, իրավական կանխավարկածն ու իրավական սկզբունքը չեն կարող նույնանալ: Իսկ լուծումը, որն առաջարկում են փիլիսոփայական մոտեցման կողմնակիցները, խնդիրն ավելի է խորացնում: Մինչդեռ, եթե այս դեպքում ևս իրավական կանխավարկածին մոտենում ենք իրավական միջոցի տեսանկյունից, ապա ստանում ենք հետևյալ պատկերը: Կանխավարկածում «համարվում է» եզրույթի առաքելությունը հետևյալն է՝ ոչ թե ենթադրել, այլ արձանագրել փաստի գոյությունն այնքան ժամանակ, քանի դեռ հակառակը չի

¹⁸⁰ См. **Бабаев В. К.**, Презумпции в российском праве и юридической практике // «Проблемы юридической техники», под ред. В. М. Баранова, Н. Новгород, 2000, с. 327:

ապացուցվել՝ որպես ելակետ ընդունելով այն հանգամանքը, որ հայեցակարգային գաղափարը, որով իրավունքում առաջնորդվում ենք, ոչ թե հավանական է, այլ արժանահավատ:

Ինչ վերաբերում է այն իրողությանը, որ օրենսդիրը հնարավոր է համարել նորմատիվ իրավական ակտում «համարվում է» եզրույթի դերում որպես վերջինիս հավասարազորի կիրառել նաև «ենթադրվում է» ձևակերպումը, ապա պետք է ասել հետևյալը: Եթե ընտրում ենք այն ճանապարհը, համաձայն որի՝ իրավական կանխավարկածի հիմքը հայեցակարգային գաղափարն է, ապա օրենսդրի այդպիսի մոտեցումը լիովին ընդունելի է, և լեզվական առումով պայմանավորված՝ խնդիրներ չպետք է ի հայտ գան իրավական կանխավարկածն այլ իրավական երևույթներից տարանջատելու հարցում:

Այսպես, եթե, օրինակ, օրենսդիրը քաղաքացիաիրավական պայմանագրերի հատուցելիության տեսանկյունից ցանկացել է ընդգծել քաղաքացիական իրավունքի կարգավորման առարկայի առանձնահատկություններից մեկը և ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 439-րդ հոդվածի 3-րդ մասում նշել է, որ քաղաքացիական իրավունքի սուբյեկտների միջև կնքված պայմանագիրը ենթադրվում է հատուցելի, ապա մեկ այլ դեպքում, երբ փորձել է առավել արդյունավետ լուծում առաջարկել փաստացի տիրապետման եղանակով ժառանգություն ընդունելու հարցի վերաբերյալ, ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 1226-րդ հոդվածի 3-րդ մասում այս անգամ տեղ է գտել իրավադրույթ առ այն, որ եթե այլ բան ապացուցված չէ, ապա ժառանգությունը ժառանգի կողմից

ընդունված է համարվում: Այլ կերպ ասած՝ եթե քաղաքացիաիրավական պայմանագրի հատուցելի լինելու կանխավարկաձև արտահայտվել է «ենթադրվում է» եզրույթի միջոցով, ապա ժառանգությունն ընդունված լինելու կանխավարկաձև՝ «համարվում է» եզրույթի: Սակայն դա չի նշանակում, որ որևէ մեկը կարող է կասկածի տակ դնել այդ երկու կանխավարկաձևերի գոյությունը քաղաքացիական իրավունքում՝ անկախ նրանից, թե դրանք ինչպես են արտահայտված նորմատիվ իրավական ակտում:

Այսպիսով՝ ընդհանրացնելով վերոգրյալը՝ կարող ենք արձանագրել հետևյալը: Իրավական կանխավարկաձև օժանդակ իրավական միջոց է, որը կիրառվում է տարբեր նպատակներով: Հասկանալի է, որ իրավունքում կանխավարկաձև բացառապես տրամաբանական կատեգորիա դիտարկելը կնշանակեր հրաժարվել նրա՝ որպես իրավական միջոցի նպատակաբանական ընկալումից: Մինչդեռ կանխավարկաձև իրավունքի գործիքակազմային տեսության համատեքստում ուսումնասիրելու դեպքում նկատում ենք, որ փիլիսոփայական այն գաղափարները, որոնք ընկած են գործիքակազմային տեսության հիմքում, հնարավորություն են տալիս վեր հանելու իրավական կանխավարկաձի էությունը, այն դերն ու նշանակությունը, որին կոչված է կանխավարկաձև իրավունքում¹⁸¹:

Ավելին՝ գործիքակազմային տեսությունն է, որը թույլ է տալիս իրավունքում կանխավարկաձևերի շուրջ առկա խնդիրներին մոտենալ մեթոդաբանական ճիշտ դիրքերից:

¹⁸¹ См. **Кашанина Т. В.**, Юридическая техника, Учебник, М.: Изд. «Эксмо», 2007, с. 184:

Մասնավորապես, վերջինս [գործիքակազմային տեսությունը], ելնելով օբյեկտիվ անհրաժեշտությունից, կարող է կանխավարկածը մի դեպքում դիտարկել որպես իրավական կարգավորման եղանակի կենսագործումն ապահովող միջոց¹⁸², մեկ այլ դեպքում՝ որպես իրավաբանական տեխնիկայի կանոն¹⁸³, իսկ երրորդ դեպքում՝ որպես մեկնաբանման կանոն¹⁸⁴: Այլ խոսքով՝ չափազանց բազմազան են մեթոդաբանական այն հնարքները, որոնք առաջարկում է իրավունքի գործիքակազմային տեսությունը կանխավարկածների շուրջ տարածայնությունները հարթելու, ճյուղային մոտեցումները միասնականացնելու, ընդհանուր տեսություն ձևավորելու ու ամենակարևորը՝ իրավունքի ու նրա կենսագործման միջոցի՝ կանխավարկածի գիտական զարգացվածությունը նոր մակարդակի հասցնելու ուղղությամբ: Իրավական կանխավարկածի ուսումնասիրության վերաբերյալ այսպերպ մոտեցումը համապատասխանում է նաև այն որպես պրակտեւոգիական հասկացություն դիտարկելու գաղափարին, գաղափար, որի հենքի վրա կառուցված է իրավունքի գործիքակազմային տեսությունը:

¹⁸² Տե՛ս **Нашиц А.**, Правотворчество. Теория и законодательная техника: Перевод с румынского, под ред. Керимов Д.А. М.: Изд. «Прогресс», 1974, с. 216-217:

¹⁸³ Տե՛ս **Дедов Д. И.**, Юридический метод: Научное эссе, М.: Изд. «Волтерс Клувер», 2008, с. 10:

¹⁸⁴ Տե՛ս **Сандевуар П.**, Введение в право, пер. с франц., М.: Изд. «Интратэк-Р», 1994, с. 184-185:

2.3. «Իրավական կանխավարկած» հասկացությունը որպես մրաժողության ձև. հասկացության ծավալի ու բովանդակության հակադարձ հարաբերականությունը

Կանխավարկածը որպես օժանդակ իրավական միջոց դիտարկելիս արձանագրեցինք, որ առանց ձևական տրամաբանության անիմաստ կլինի խոսել «իրավական կանխավարկած» ընդհանուր հասկացություն մշակելու հնարավորության մասին: Անշուշտ, առաջինը չենք, որ բարձրացնում ենք դոկտրինալ մակարդակում «իրավական կանխավարկած» միասնական հասկացություն ունենալու հարցը: Օրինակ՝ Օ. Ա. Կուզնեցովան համոզված է, որ առկա խնդիրները հնարավոր է լուծել «իրավական կանխավարկած» ընդհանուր հասկացություն մշակելու միջոցով: Ընդ որում՝ հեղինակն իր այս մոտեցումը պաշտպանում է ինչպես թեկնածուական, այնպես էլ դոկտորական ատենախոսությունների շրջանակում¹⁸⁵: Սակայն Օ. Ա. Կուզնեցովան այդպես էլ չի գտնում ընդհանուր հասկացություն մշակելու բանալին, որը պետք է ծառայի մեկ նպատակի՝ հասնել փիլիսոփայական ու իրավաբանական մոտեցումների իրարամերժ դրույթների հաղթահարմանը, ինչը, բնականաբար, թույլ կտա առանց հակասությունների մեջ ընկնելու նկարագրել այն երևույթները

¹⁸⁵ См. Кузнецова О. А., Презумпции в российском гражданском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2001, с. 8, 28, Кузнецова О. А., Специализированные нормы российского гражданского права: теоретические проблемы: дисс. ... докт. юрид. наук, Екатеринбург, 2007, с. 12-13:

րի բազմազանությունը, որոնք դասվում են իրավական կանխավարկածների շարքին:

Կան տեսաբաններ, որոնք ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար առաջարկել են տրամաբանական ու իրավաբանական դրույթները զուգակցելու միջոցով ստեղծել մեկ ընդհանուր հասկացություն¹⁸⁶, սակայն առանց այդ գաղափարի կենսագործման ուղին հատկորոշելու: Այդ իսկ պատճառով էլ որոշ իրավագետներ նշում են, որ այդ մոտեցումը դեռևս շոշափելի հաջողություններ չի արձանագրել: Այն, որ ի վերջո պետք է գնալ այդ քայլին, անհրաժեշտություն է: Հետևաբար այդ անհրաժեշտությունից ելնելով՝ առաջարկում ենք ձևական տրամաբանության տեսանկյունից քննարկել «իրավական կանխավարկած» հասկացության ձևի, բովանդակության ու ծավալի հակադարձ հարաբերականության հարցը:

Ձևական տրամաբանության օբյեկտը մտածողությունն է, այսինքն՝ գիտություն է մտածողության մասին¹⁸⁷: Մտածողությունը մարդու ուղեղում իրականության միջնորդավորված և ընդհանրացված արտացոլումն է, որը տեղի է ունենում մարդկային գործունեության ընթացքում¹⁸⁸: Այս տեսանկյունից արդարացված է իրավական կանխավարկածը

¹⁸⁶ Տե՛ս **Давыдова М. Л.**, Теоретические и методологические проблемы понятия и состава юридической техники: дисс. ... докт. юрид. наук, Волгоград, 2010, с. 240:

¹⁸⁷ Տե՛ս, օրինակ, **Войшвилло Е. К., Дегтярев М. Г.**, Логика: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений, М.: Изд. ВЛАДОС-ПРЕСС, 2001, с. 8, **Лепская Н. Д.**, Логика в схемах и таблицах: учебно-метод. пособие. Минск: Изд. МГЭУ, 2012, с. 7:

¹⁸⁸ Տե՛ս **Иванов Е. А.**, Логика: учеб. для студентов юрид. вузов и фак. 3-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Волтерс Клувер», 2007, с. 3:

որպես պրակտեղոգիական հասկացություն դիտարկելը: Եթե շարունակում ենք առաջ շարժվել այսկերպ, ապա մտածողության հիշյալ սահմանումը թույլ է տալիս կատարել մի շարք եզրահանգումներ. 1) միտքը ծնվում է մարդու գլխում և ունի անհրաժեշտ նախադրյալ՝ իրականություն, 2) մտածողությունը գաղափարաբանության արտացոլումն է, 3) արտացոլման եղանակը հիմնվում է գոյություն ունեցող գիտելիքների վրա, 4) մտածողության անմիջական հիմքը մարդու կողմից հասարակական կյանքի իմաստավորումը կամ վերափմաստավորումն է:

Փիլիսոփայության տեսանկյունից ցանկացած երևույթ ունի իր բովանդակությունն ու ձևը: Բովանդակության ներքո ընդունված է հասկանալ գործընթացների ու տարրերի ամբողջություն, որոնք որոշակի առումով կապված են միմյանց հետ և ձևավորում են երևույթը: Ձևն առարկայի բովանդակությունը կազմող գործընթացներն ու տարրերը միմյանց կապող եղանակն է: Այս առումով մտածողությունը ևս բացառություն չէ և ունի բովանդակություն ու ձև, որոնք, սակայն, սկզբունքային առումով տարբեր են: Եթե երևույթի բովանդակությունն անմիջապես գտնվում է հենց այդ երևույթում, ապա մտածողության յուրահատկությունն այն է, որ այն չունի սեփական բովանդակություն¹⁸⁹: Լինելով արտահայտման համակարգ՝ իր բովանդակությունը վերցնում է արտաքին աշխարհից: Եթե փորձենք պատկերավոր ներկայացնել, ապա կարող ենք ասել, որ մտածողության բովանդակությունը հայելու մեջ արտացոլված իրականությունն է: Ասվածն ուղղակի առնչություն ունի նաև իրավական կան-

¹⁸⁹ Տե՛ս **Иванов Е. А.**, նշվ. աշխ., էջ 7:

խավարկածին այն առումով, որ վերջինս՝ որպես իրավական իրականության ճանաչողության միջոց, գաղափարաբանության արտացոլումն է մտածողության տեսքով:

Ինչ վերաբերում է մտածողության ձևին, ապա այն մտքի կառուցվածքն է, նրա տարրերը միմյանց կապող եղանակը, որի հիմնական ձևերից է հասկացությունը: Մի կողմ թողնելով ձևական տրամաբանության շրջանակում հասկացության սահմանման շուրջ առկա վիճահարույց հարցերը՝ արձանագրենք, որ հասկացություն ասելով՝ հասկանում ենք մտածողության ձև, որն արտահայտում է երևույթների, առարկաների ընդհանուր ու էական հատկանիշները, մտածողության գործընթացը: Այլ կերպ ասած՝ հասկացությունը մտքի պարզագույն կառուցվածքային միավորն է¹⁹⁰:

Հասկացությունը՝ որպես մտածողության ձև, ինքնաբուխ չէ: Այն արտացոլում է առարկաների ու երևույթների միջև առավել ընդհանուր կառուցվածքային կապերն ու հարաբերակցությունը¹⁹¹: Դիտարկենք «նյութաիրավական կանխավարկած» ու «դատավարական կանխավարկած» հասկացությունները: Ակնհայտ է, որ դրանք բովանդակային առումով միմյանցից տարբեր են: Միևնույն ժամանակ նրանց միջև առկա է որոշակի ընդհանրություն, որն էլ կազմում է կառուցվածքի առանձնահատկությունը կամ տրամաբանա-

¹⁹⁰ Տե՛ս, օրինակ, **Введенский А. И.**, Логика как часть теории познания. 3-е изд., перераб., Петроград: Изд. Тип. М. М. Стасюлевича, 1917, с. 65, **Гетманова А. Д.**, Логика, учебник для педагогических учебных заведений, 6-е изд., М.: Изд. «Высшая школа», 2002, с. 28:

¹⁹¹ Տե՛ս, օրինակ, **Сырых В. М.**, Подготовка диссертаций по юридическим наукам: настольная книга соискателя, М.: Изд. РАП, 2012, с. 296:

կան ձևը: Կամ, երբ ասում ենք իրավական կանխավարկած, մենք չենք հասկանում միայն քաղաքացիաիրավական ու վարչաիրավական կանխավարկածները: Իրավական կանխավարկած ասելով՝ հասկանում ենք ինչ-որ հատկանիշների ամբողջություն, որը վերաբերում է իրավունքում կիրառվող բոլոր կանխավարկածներին: Մտքի այսլերպ կառուցումը կամ մտածողության այս ձևը մենք անվանում ենք հասկացություն:

Մտածողության գործընթացում իրավական կանխավարկածի բովանդակությունն ու ձևը (հասկացությունը) օրգանապես կապված են միմյանց հետ: Այս կապի դրսևորումն այն է, որ չկա և չի կարող լինել ձևավորված միտք այնպես, ինչպես որ չի կարող լինել անբովանդակ տրամաբանական ձև: Ընդ որում՝ բովանդակությունը որոշում է ձևը, իսկ ձևը ոչ միայն կախված է բովանդակությունից, այլ նաև հակադարձ ազդեցություն է թողնում բովանդակության վրա: Մասնավորապես, որքան հարուստ է մտքի բովանդակությունը, այնքան բարդ է մտքի ձևը: Միևնույն ժամանակ մտքի ձևից է կախված այն հանգամանքը՝ արդյոք այն կարող է ճշտորեն արտահայտել բովանդակությունը, թե ոչ:

Որպես ասվածի տրամաբանական շարունակություն հարկ է ուշադրություն դարձնել հետևյալ հանգամանքի վրա: Ձևական տրամաբանությունն ուսումնասիրում է դեպի ճշմարտություն տանող մտածողության կանոնավորությունը: Իրավական կանխավարկածի դեպքում ճշմարտացիությունը կամ, որ նույնն է, այդլերպ մտածելու արժանահավատությունը վերաբերում է նրա բովանդակությանը, որի հիմքը հայեցակարգային գաղափարն է, իսկ կանոնավորությունն

առնչվում է մտքի ձևին՝ «իրավական կանխավարկած» հասկացությանը: Արժանահավատությունն իրավական կանխավարկածի հատկությունն է բովանդակային առումով, որը որոշում ենք՝ ելնելով գաղափարի կանխավ այդկերպ մտածելու (պնդելու) օգտակարությունից, պիտանիությունից ու պրագմատիկությունից: Օրինակ, երբ հիմք ընդունելով ՀՀ հողային օրենսգրքի¹⁹² 55-րդ հոդվածը՝ արձանագրում ենք, որ հողամասի՝ ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձին պատկանելու մասին ապացույցի բացակայության պայմաններում գործում է հողամասի՝ պետական սեփականություն լինելու կանխավարկածը, ըստ էության, ելնում ենք այն գաղափարից, որն ամրագրված է ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 166-րդ ու 168-րդ հոդվածներում: Այսինքն՝ այդկերպ որոշում ենք իրավական կանխավարկածի բովանդակությունը: Սակայն, երբ ասում ենք, որ բոլոր իրավական կանխավարկածներն իրավական միջոցներ են, իսկ բոլոր իրավական միջոցները չէ, որ իրավական կանխավարկածներ են, ապա «իրավական կանխավարկած» հասկացության՝ որպես մտածողության ձևի կանոնավորությունը մեզ թույլ է տալիս իրավունքում վերարտադրել այն երևույթները, որոնք դասվում են իրավական կանխավարկածների շարքին:

Այս հանգամանքը հաշվի առնելու կարևորությունն առավել վառ կերպով դրսևորվում է այն ժամանակ, երբ դիտարկում ենք հետազոտողների կողմից տրված «իրավական կանխավարկած» հասկացության սահմանումները: Օրինակ, Դ. Ի. Մեյերը, խոսելով իրավական կանխավարկածի մասին, գրել է, որ այն հավանականության վրա հիմնված են-

¹⁹² ՀՕ-185, ընդունվել է 2001 թվականի մայիսի 2-ին:

թաղրություն է, որի գործնական նշանակությունն այն է, որ ենթադրվող փաստն ապացուցման կարիք չունի¹⁹³: Համանման մոտեցում է ցուցաբերել նաև Ի. Գ. Օրշանսկին՝ նշելով, որ կանխավարկածը դրսևորվում է բոլոր այն դեպքերում, երբ օրենքը հրամայում է առկա մեկ փաստից դատողություն կատարել այլ փաստի առկայության մասին¹⁹⁴: Ն. Ֆ. Կաչուրի կարծիքով էլ կանխավարկածն իրավական նորմում ամրագրված ենթադրություն է, որը մեկ փաստի առկայության դեպքում հանդես է գալիս որպես մեկ այլ փաստի հաստատման նախադրյալ, իսկ որոշ դեպքերում էլ փոխարինում է իրավաբանական փաստին¹⁹⁵:

Նշված սահմանումներից ստացվում է, որ իրավական կանխավարկածն ապացուցողական տեսանկյունից փոխարինում է միայն իրավաբանական փաստերին¹⁹⁶: Եթե այդ տրամաբանությամբ առաջ շարժվենք, ապա կստացվի, որ իրավունքում ամեն ինչ փաստ է, այդ թվում՝ նաև սկզբունքն ու իրավանորմը: Մինչդեռ նախորդիվ բերված օրինակներից պարզ դարձավ, որ մի դեպքում մտածեցինք ընտրված կարգապահական տույժի համաչափ լինելու, մեկ այլ դեպքում էլ՝

¹⁹³ Տե՛ս **Мейер Д. И.**, Избранные произведения по гражданскому праву, М.: Изд. ЮриИнфоР, 2003, с. 98:

¹⁹⁴ Տե՛ս **Оршанский И. Г.**, О законных предположениях и их значении // «Журнал гражданского и уголовного права», 1874, Кн., 4, с. 10 (<https://www.prilib.ru/item/332673>, վերջին մուտքը՝ 30.06.2024):

¹⁹⁵ Տե՛ս **Качур Н. Ф.**, Презумпции в советском семейном праве: дисс. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1982, с. 6-7:

¹⁹⁶ Ապացուցողական կանխավարկածների մասին տե՛ս **Մեղրյան Ս. Գ.**, Ապացուցումը և ապացույցները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարությունում, Եր., Արդարադատության ակադեմիա, 2020, էջ 104-113:

օրենքի նպատակը կենսագործված լինելու, երրորդ դեպքում էլ՝ իրավանորմի դիսպոզիտիվ լինելու մասին: Խնդիրն այն է, որ հեղինակները հաշվի չեն առել (այսօր ևս իրավաբանական դոկտրինում այս խնդիրն առկա է) այն իրողությունը, որ իրավական կանխավարկածի բովանդակությունն ու ձևը (հասկացությունը) օրգանապես կապված են միմյանց հետ այն առումով, որ ձևը կախված է բովանդակությունից: Այսինքն՝ կանոնավոր է այն հասկացությունը, որը հաշվի է առնում ոչ միայն երևույթի հատկանիշները, այլ նաև բոլոր դրսևորումները: Մինչդեռ այս սահմանումներում իրավական կանխավարկածի դրսևորման բոլոր ձևերը բացակայում են: Իրավիճակը ևս մեկ աստիճանով բարդացնենք և այն դիտարկենք իրավանորմի կառուցվածքային տարրերի տեսանկյունից:

Մի կողմ թողնելով իրավաբանական դոկտրինում իրավանորմի կառուցվածքային տարրերի շուրջ առկա տարատեսակ մոտեցումները՝ առաջնորդվենք *հիպոթեզ*, *դիսպոզիցիա* և *սանկցիա* կառուցվածքային տարրերով, որոնցում հիպոթեզը մատնանշում է այն պայմանները կամ հանգամանքները, որոնց դեպքում իրացվում է նորմի դիսպոզիցիան, նախատեսում է վարքագծի կանոն, իրավական հաղորդակցման համար սուբյեկտների իրավունքներ ու պարտականություններ¹⁹⁷: Ըստ վերը նշված հեղինակների՝ իրավական

¹⁹⁷ Ст'у, օրինակ, Общетеоретический и отраслевой аспекты нормы права: монография, под общ. ред. Р. Л. Хачатурова, М.: Изд. Юрлитинформ, 2018, с. 176-177, **Голунский С. А., Строгович М. С.**, Теория государства и права, М.: Изд. НКЮ СССР, 1940, с. 251, **Жицинский Ю. С.**, Санкция нормы советского гражданского права, Воронеж: Изд. Воронеж. ун-та, 1968, с. 44, Нормы советского права.

կանխավարկածը փոխարինում է հիպոթեզում նշված փաստական հանգամանքներին կամ դրանցից մեկին՝ կախված հիպոթեզի ծավալից ու բովանդակությունից:

Բերենք մեկ օրինակ և համոզվենք, որ դա այդպես չէ: Դիցուք հարուցված քրեական գործի շրջանակում կապալառուն պատվիրատուի հաշվեհամարին փոխանցում է գումար՝ վճարման հանձնարարականի «նպատակ» դաշտում նշելով որպես «պատվիրատուին պատճառած վնասի հատուցում»: Հետագայում կայացվում է քրեական գործի վարույթը կարճելու և քրեական հետապնդում չիրականացնելու մասին որոշում՝ հանցակազմի բացակայության հիմքով: Այնուհետև ենթադրենք՝ կապալառուն հայց է ներկայացնում դատարան՝ նշելով, որ քրեական գործի վարույթը կարճելու ու քրեական հետապնդում չիրականացնելու մասին որոշում է կայացվել, և խնդրում է պատվիրատուից բռնագանձել նրան փոխանցված գումարը՝ որպես իրավական հիմք վկայակոչելով ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 1092-րդ հոդվածի 1-ին մասը: Պատվիրատուն առարկում է պահանջի դեմ և վկայակոչում է ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 1099-րդ հոդվածի 4-րդ կետը, համաձայն որի՝ որպես անհիմն հարստացում ենթակա չեն վերադարձման՝ ի կատարումն գոյություն չունեցող պարտավորության տրված դրամական գումարները, եթե ձեռք բերողն ապացուցում է, որ գույքը վերադարձնելու պահանջով դիմած անձը գիտեր պարտավորության բացակայության մասին: Այսպիսով, որպեսզի կարողանանք դատողություն կատարել այն փաստի գոյության մասին (հիպո-

թեզ), որ գումարը տրվել է գոյություն չունեցող պարտավորության հիման վրա, պատվիրատուն պետք է ապացուցի, որ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 1092-րդ հոդվածի 1-ին մասի դիսպոզիցիայում նկարագրված իր պարտականությունը բացակայում է, ինչն էլ իր հերթին կնշանակի, որ կապալառուն այդ գումարի նկատմամբ պահանջի իրավունք չունի (դիսպոզիցիա):

Սույն օրինակում պատվիրատուն գումարը վերադարձնելու պարտականության և պահանջի իրավունքի բացակայությունն ապացուցելու (ազատվելու) համար կարող է վկայակոչել օրենքի իմացության ու անմեղության կանխավարկածները և եզրահանգել. կապալառուն գիտեր, որ քանի դեռ չկար օրինական ուժի մեջ մտած դատական ակտ, չէր կարող հաստատված լինել այն փաստը, որ վնաս է պատճառել: Այլ կերպ ասած՝ այս երկու կանխարկածների գոյությունը թույլ է տալիս նախ կատարել դատողություն առ այն, որ բացակայում են իրավանորմի դիսպոզիցիայում նկարագրված գումարը վերադարձնելու սուբյեկտիվ պարտականությունն ու գումարը հետ պահանջելու սուբյեկտիվ իրավունքը, հետևաբար գումարն ի կատարումն գոյություն չունեցող պարտավորության տրված լինելու փաստը (հիպոթեզ), փաստ, որի մասին կապալառուն ի սկզբանե գիտեր:

Այսպիսով՝ ընդհանրացնելով վերոգրյալը՝ կարող ենք արձանագրել, որ «իրավական կանխավարկած» հասկացությունը՝ որպես մտածողության ձև, ածանցվում է իրավունքի գաղափարաբանությունից: Ուստի «իրավական կանխավարկած» ընդհանուր հասկացությունը մշակելիս պետք է հաշվի առնել իրավական կանխավարկածի՝ որպես իմացա-

բանական միջոցի բովանդակությունն ու նրա բոլոր հնարավոր դրսևորումները: «Իրավական կանխավարկած» հասկացության՝ որպես մտածողության ձևի կանոնավոր կառուցման համար անհրաժեշտ է նախադրյալ, ձև, որը, հիմնվելով առկա գիտական գիտելիքների վրա, պետք է արտացոլի իրավունքի գաղափարաբանությունն ու այդ գաղափարաբանության կրողի՝ իրավական կանխավարկածի բովանդակությունը:

Այժմ անդրադառնանք հասկացության ծավալի ու բովանդակության հակադարձ հարաբերականության հարցին:

Հասկացության բովանդակությունը հասկացության մեջ արտացոլված առարկայի հատկությունների ու հարաբերությունների ամբողջությունն է, իսկ հասկացության ծավալը՝ հասկացության մեջ արտացոլված առարկաների բազմազանությունը, որոնցից յուրաքանչյուրն օժտված է հասկացության բովանդակության մեջ ընդհանրացված հատկություններով ու հարաբերություններով¹⁹⁸: Հասկացության ծավալի ու բովանդակության հակադարձ հարաբերականության օրենքի համաձայն՝ մեկնաբանվող երևույթին համապատասխանում է առարկաների էական հատկանիշներն արձանագրող և այդ հատկանիշներով օժտված առարկաների բազմազանության հարաբերակցությունը¹⁹⁹: Ընդ որում՝ այդ հարաբե-

¹⁹⁸ Տե՛ս, օրինակ, **Виноградов С. Н., Кузьмин А. Ф.**, Логика, учебник, 8-е изд., М.: Изд. «Учпедгиз», 1954, с. 22-23, **Михайлов К. А.**, Логика, учебник для бакалавров. 2-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Юрайт», 2014, с. 415-421, **Смирнов А. А.**, Логика, учеб. пособие, Ярославль: Изд. ЯрГУ, 2009, с. 18-20:

¹⁹⁹ Տե՛ս, օրինակ, **Кириллов В. И., Старченко А. А.**, Логика, учебник для юридических вузов. 6-е изд., перераб. и доп., М.: Изд.

րակցության մեկ անդամի փոխարինումը, անշուշտ, առաջ է բերում նաև երկրորդի փոխարինում²⁰⁰: Այսպես, Օ. Ն. Սի-
չևան, խոսելով «դատավճռի ճշմարտացիության կանխա-
վարկած» հասկացության մասին²⁰¹, հանգում է այն մտքին,
որ կանխավարկածը՝ որպես երևույթ, բոլոր դեպքերում դաս-
վում է տրամաբանական երևույթների շարքին²⁰²: Այնուհետև
հեղինակը կանխավարկածը բնորոշում է որպես փաստի
առկայության վերաբերյալ ենթադրություն, որի դեպքում
օրենքն իրավակիրառ մարմիններին կարգադրում է այն կի-
րառել որպես հաստատված փաստ՝ այդ կարգադրությունից
բխող իրավական հետևանքներով հանդերձ²⁰³:

Պատկերը նույնն է նաև Օ. Ա. Կուզնեցովայի մոտ²⁰⁴:
Նոր մոտեցում է ցուցաբերում Մ. Ն. Բրոննիկովան: Մասնա-
վորապես, կանխավարկածի ընդհանուր հատկանիշները
թվարկելով՝ եզրահանգում է, որ քաղաքացիաիրավական
կանխավարկածի ներքո պետք է հասկանալ քաղաքացիա-
իրավական նորմում կամ պայմանագրի պայմանում ամրագր-
ված կանոն, որը պարունակում է քաղաքացիական իրավա-
հարաբերության սուբյեկտը, օբյեկտը կամ իրավաբանական

«Перспект», 2008, с. 36, **Михайлов К. А.**, Логика, учебник для акаде-
мического бакалавриата, 3-е изд., испр. и доп., М.: Изд. «Юрайт»,
2017, с. 306-310:

²⁰⁰ Տե՛ս **Курбатов В. И.**, Логика. Систематический курс, Ростов н/Д:
Изд. «Феникс», 2001, с. 121:

²⁰¹ Տե՛ս **Сычева О. Н.**, Презумпции истинности приговора в современ-
ном уголовном процессе: дисс. ... канд. юрид. наук, Н. Новгород,
2008, с. 23:

²⁰² Տե՛ս **Сычева О. Н.**, նշվ. աշխ., էջ 24:

²⁰³ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁰⁴ Տե՛ս **Кузнецова О. А.**, Презумпции в российском гражданском пра-
ве: дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2001, с. 8, 12-28:

փաստը բնութագրող ենթադրություն, որը կարող է հերքվել²⁰⁵:

Նշվածի բնորոշումների համատեքստում ամբողջ խնդիրն այն է, որ եթե առկա իրարամերժ հայեցակարգերի հաղթահարման ու մոտեցումների միասնականացման նպատակով անհրաժեշտ է տալ այնպիսի բարդ երևույթի՝ «իրավական կանխավարկած» ընդհանուր հասկացությունը, որը պետք է ներառի այդ երևույթի առանձին տարատեսակներ, հետևաբար դրանց համապատասխան հասկացություններ, ապա պետք է ընդունել, որ այդ հասկացությունները միմյանց հետ պետք է գտնվեն սեռի ու տեսակի փոխհարաբերության մեջ: Միևնույն հասկացությունը մի հասկացության նկատմամբ կարող է լինել սեռային, մեկ այլ հասկացության նկատմամբ՝ տեսակային: Ընդ որում՝ հասկացությունների բաժանումը սեռայինի ու տեսակայինի բացարձակ չէ, այլ խիստ հարաբերական²⁰⁶: Օրինակ՝ «կանխավարկած» հասկացությունը տեսակային հասկացություն է «միջոց» հասկացության ու սեռային է «իրավական կանխավարկած» հասկացության նկատմամբ: Միևնույն ժամանակ «քաղաքացիաիրավական կանխավարկած» հասկացությունը տեսակային հասկացություն է «իրավական կանխավարկած» հասկացության, սեռային հասկացություն՝ «բարեխղճության կանխավարկած» հասկացության նկատմամբ: Այլ խոսքով՝

²⁰⁵ Տե՛ս **Бронникова М. Н.**, Гражданско-правовая презумпция по российскому законодательству: содержание, правовые формы и применение: дисс. ... канд. юрид. наук, Казань, 2006, с. 9:

²⁰⁶ Տե՛ս, օրինակ, **Բրուտյան Գ. Ա.**, Տրամաբանության դասընթաց, դասագիրք բուհերի համար, ԵՊՀ, 4-րդ վերամշ. և լրաց. հրատ., Եր., 1987, էջ 59:

նշված հասկացությունների ծավալն ու բովանդակությունը գտնվում են հակադարձ հարաբերականության մեջ. որքան լայն է հասկացության բովանդակությունը, այնքան նեղ է հասկացության ծավալը, ընդհակառակը՝ որքան նեղ է հասկացության բովանդակությունը, այնքան լայն է հասկացության ծավալը:

«Բարեխղճության կանխավարկած» հասկացության բովանդակությունը, անշուշտ, շատ ավելի լայն պետք է լինի, քան «իրավական միջոց» հասկացության բովանդակությունը: «Բարեխղճության կանխավարկած» հասկացությունը պետք է պարունակի այն բոլոր հատկանիշները, որոնք հատուկ են և՛ իրավական միջոցին, և՛ իրավական կանխավարկածին, և՛ քաղաքացիաիրավական կանխավարկածին: Միևնույն ժամանակ «բարեխղճության կանխավարկած» հասկացության ծավալը շատ ավելի նեղ պետք է լինի, քան «իրավական միջոց» հասկացության ծավալը: «Բարեխղճության կանխավարկած» հասկացությունն անհամեմատ շատ ավելի քիչ թվով իրավական միջոցների վրա պետք է տարածվի, քան «իրավական միջոց» հասկացությունը: Այսինքն, եթե ճյուղային իրավագիտությունը ցանկանում է բոլոր դեպքերում իր ներսում մշակել «իրավական կանխավարկած» հասկացությունը, ապա «իրավական կանխավարկած» միասնական հասկացությունը պետք է կառուցվի աստիճանակարգության սկզբունքով և արտահայտվի հետևյալ տեսքով՝ «ընդհանուր իրավական կանխավարկած» հասկացություն, որից կաճանցվեն «ճյուղային իրավական կանխավարկածներ» հասկացությունները: Այդ դեպքում արդեն իրավունքի ճյուղի ներսում «կանխավարկած» հասկացությունը

կբխի նախորդից՝ միջնորդավորված ձևով ներառելով նրա բովանդակությունը²⁰⁷:

Ըստ այդմ՝ կարող ենք ասել, որ հասկացությունների ծավալների ու բովանդակության միջև հակադարձ հարաբերականության օրենքն ունի իմացաբանական արժեք և վերաբերում է սեռի ու տեսակի հարաբերության մեջ գտնվող հասկացություններին: Միևնույն ժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ այս օրենքի բացարձակայնացումը կարող է հանգեցնել իմացաբանական լուրջ սխալների: Բոլոր դեպքերում սա այն առանձնահատկություններից է, որն անհրաժեշտ է հաշվի առնել «իրավական կանխավարկած» ընդհանուր հասկացությունը մշակելիս: Իրականում «իրավական կանխավարկած» ընդհանուր հասկացություն սահմանելու գաղափարը պետք է հետապնդի մեկ նպատակ՝ հստակեցնել ուսումնասիրվող օբյեկտի ու առարկայի շրջանակը²⁰⁸:

Այսպիսով՝ ընդհանրացնելով վերոգրյալը՝ կարող ենք արձանագրել, որ իրավական կանխավարկածը կանխադրույթ հանդիսացող օժանդակ իրավական միջոց է: Այն հնարավորություն է տալիս ստեղծելու իրավական իրականության մոդել և մի դեպքում մտածելու իրավունքում, իսկ մեկ այլ դեպքում՝ իրավունքի մասին՝ կառուցելով դատողություն, որի պարագայում կարևորը ոչ թե բացարձակ ճշմարտությունն է, այլ նպատակի հիմքում ընկած հայեցակարգային գաղափարը. հնարավոր չէ մտածել իրավունքում կամ իրավունքի մա-

²⁰⁷ Տե՛ս, օրինակ, **Геворкян Г. А.**, О роли абстракции в познании, Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 1957, с. 89:

²⁰⁸ Տե՛ս, օրինակ, **Пугинский Б. И.**, Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях, М.: Изд. «Юридическая литература», 1984, с. 8-12:

սին, եթե չունենք այդպիսի գաղափարն արտահայտող ու կենսագործող իրավական միջոց: Ձևական տրամաբանության տեսանկյունից ճշմարտացիությունը կամ, որ նույնն է, այդպե՛րպ մտածելու արժանահավատությունն իրավական կանխավարկածի հատկությունն է բովանդակային առումով, որը որոշում ենք՝ ելնելով կանխավ այդպե՛րպ մտածելու (պնդելու) օգտակարությունից, պիտանիությունից ու պրագմատիկությունից, իսկ կանոնավորությունը՝ մտքի ձևերին՝ «իրավական կանխավարկած» հասկացությանը ու դրա հիման վրա կառուցարկվող դիտողությանը:

ԳԼՈՒԽ 3. ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՎԱՐԿԱԾՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ (ՆՈՐՄ, ՍԿԶԲՈՒՆՔ, ԱՐԺԵՔ, ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹ) ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

3.1. Իրավական կանխավարկածի ու իրավական սկզբունքի հարաբերակցությունը

Իրավական կանխավարկածների շուրջ առկա իրարամերժ մեթոդաբանական ուղիների հաղթահարման ու ճյուղային մոտեցումների միասնականացման ճանապարհին հաջորդ կարևոր հարցը, որը պետք է ստանա իր լուծումը, իրավական կանխավարկածի ու իրավական սկզբունքի հարաբերակցությունն է:

Փիլիսոփայական ու իրավաբանական մոտեցումներն այս հարցում չունեն միասնական դիրքորոշում: Ավելին, նույնիսկ նրանցից յուրաքանչյուրի ներսում են դրա վերաբերյալ ընկալումներն էականորեն տարբերվում միմյանցից: Եթե իրավիճակը ներկայացնենք ընդհանրացված կերպով, ապա կարող ենք ասել, որ իրավաբանական դոկտրինում իրավական կանխավարկածի ու իրավական սկզբունքի հարաբերակցության հարցը ձևավորել է միմյանց հետ «հակամարտող» իրավագետների երկու խումբ: Մասնավորապես, իրավագետների մի խմբի կարծիքով իրավական կանխավարկածն ու իրավական սկզբունքը նույնական են²⁰⁹, իսկ երկ-

²⁰⁹ Տե՛ս, օրինակ, **Кузнецова О. А.**, Презумпции в гражданском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2001, с. 58-62, **Бабаев В. К.**, Презумпции в российском праве и юридической практике, Проблемы

որորդ խումբն ընթանում է նշված կատեգորիաները միմյանցից տարանջատելու ուղղությամբ²¹⁰:

Իհարկե, խնդիրն այն չէ, որ նշված հարցի վերաբերյալ առկա են տարբեր ընկալումներ: Խնդիրն այն է, թե այս երկու իրավական երևույթներն ինչ չափանիշներով են նույնականացվում կամ տարբերակվում: Ավելին, կան հետազոտողներ, որոնք, խոսելով իրավական կանխավարկածի ու սկզբունքի հարաբերակցության մասին, վերջնարդյունքում, այնուամենայնիվ, խուսափում են իրավական կանխավարկածի ու սկզբունքի նույնական լինելու կամ չլինելու հարցին պատասխանելուց²¹¹:

Մենք կողմնակից ենք այն մոտեցմանը, որ իրավական կանխավարկածն ու իրավական սկզբունքը չեն կարող միմ-

юридической техники, под ред. В. М. Баранова, Н. Новгород, 2000, с. 328-329, **Пронина М. П.**, Презумпции и принципы в праве: вопросы соотношения // «Юридический мир», 2010, № 5, с. 32-36, **Давыдова М. Л.**, Юридическая техника: проблемы теории и методологии: монография, Волгоград: Изд. ВолГУ, 2009, с. 246-251:

²¹⁰ Տե՛ս, օրինակ, **Тарусина Н. Н.**, Семейное право, учеб. пособие, М.: Изд. Проспект, 2001, с. 123-125, **Бякова А. Н.**, Соотношение принципа и презумпции добросовестности // «Вестник научных конференций», 2016, № 2-3 (6), с. 21, **Зацепина О. Е.**, Соотношение правовых презумпций и иных средств юридической техники // «Вестник Томского государственного университета», 2017, № 424, с. 226-233, **Бондаренко Н. Л.**, Отграничение правовых принципов от иных правовых категорий (на примере гражданского права), Сборник научных статей, Гродно: Изд. ГрГУ, 2017, с. 21:

²¹¹ Տե՛ս, օրինակ, **Мосин С. А.**, Конституционные принципы и презумпции-принципы: монография, 2-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. Юстицинформ, 2018, с. 61-62, **Павлов В. Н.**, Презумпции и принципы в праве: вопросы соотношения, Принципы права: проблемы теории и практики, часть 1, Материалы конференции, М.: Изд. РГУП, 2017, с. 268-280:

յանց հետ նույնանալ: Սակայն տրամաբանական է, որ դա բավարար չէ. առկա խնդիրը պահանջում է դրա լուծման քայլերի հաջորդականություն: Ըստ այդմ՝ առաջարկում ենք՝ 1) ներկայացնել իրավական սկզբունքի՝ որպես ելակետային իրավական միջոցի ընդհանուր բնութագիրը, 2) իրավունքի գործիքակազմային տեսության համատեքստում քննարկել սկզբունքի ու կանխավարկածի հարաբերակցությունը:

Իրավական սկզբունքները, որոնք ուսումնասիրվում են իրավագետների կողմից, վկայակոչվում օրենքներում կամ հռչակվում որպես իրավունքի աղբյուրներ²¹², ինչպես նշում է Ռ. Դվորկինը, ունեն տարատեսակ նշանակություն իրավակիրառ պրակտիկայում ու իրավաբանական դոկտրինում²¹³: Ընտրված մեթոդաբանության շրջանակում իրավական սկզբունքը դիտարկելով որպես իրավական միջոցի առանձին տարատեսակ՝ փորձենք բարձրացված խնդրին մոտենալ այն տեսանկյունից, թե ինչ է իրավական սկզբունքը և ի՞նչ է մեզ տալիս:

Ցանկացած համակարգ, այդ թվում՝ նաև իրավականը, կարող է համարվել կայուն ու զարգացման ունակ այն դեպքում, երբ իր հիմքում ունի ելակետային դրույթներ, որոնք կանխորոշում են այդ համակարգի էությունը, կառուցվածքը, գործառնությունն ու նշանակությունը²¹⁴: Իրավական համա-

²¹² Տե՛ս **Дворкин Р.**, О правах всерьез, пер. с англ., ред. Л. Б. Макеева, М.: Изд. Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004, с. 53:

²¹³ Տե՛ս Dworkin R., Taking Rights Seriously, London, Harvard University Press, 1978, p. 22:

²¹⁴ Տե՛ս **Баранов А. В.**, Системоопределяющие специализированные нормы современного российского права: дисс. ... канд. юрид. наук. Омск, 2017, с. 86:

կարգի համար որպես այդպիսիք հանդես են գալիս իրավական սկզբունքները՝ կանոններ, որոնք ծառայում են որպես իրավունքի գաղափարական հիմքեր²¹⁵:

«Սկզբունք» եզրույթը, առաջանալով լատիներեն «principium» բառից, նշանակում է «սկիզբ», «նախասկիզբ», «առաջնային աղբյուր», «հիմնադրույթ»²¹⁶: Այն մեկնաբանվում է նաև որպես ներքին համոզմունք, վարքագծի նորմ, գործունեություն²¹⁷: Իրավաբանական դոկտրինում «սկզբունք» ասելով՝ ընդունված է հասկանալ որպես իրավունքի էական հատկանիշներն արտահայտող ղեկավար դրույթ²¹⁸, իրավունքի հիմքում ընկած ելակետային գաղափար²¹⁹, գիտական վերացարկումներ²²⁰, իրավունքում արտահայտված նորմատիվ-ղեկավար դրույթներ²²¹, ելակետա-

²¹⁵ Տե՛ս **Бержель Ж.-Л.**, Общая теория права, под. общ. ред. В. И. Даниленко, пер. с фр., М.: Изд. Издательский дом NOTA BENE, 2000, с. 171:

²¹⁶ Տե՛ս **Дворецкий И. Х.**, Латинско-русский словарь. 2-е, переработ. и доп., М.: Изд. «Русский язык», 1976, с. 810:

²¹⁷ Տե՛ս Современный толковый словарь, М.: Изд. «Большая Советская Энциклопедия», 1997, с. 1207, Большой толковый словарь русского языка, сост. и глав. ред. С. А. Кузнецов, СПб.: Изд. «Норинт», 2000, с. 984:

²¹⁸ Տե՛ս Основы теории государства и права, учебное пособие, отв. ред. Алексеев С. С. 2-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Юридическая литература», 1971, с. 226:

²¹⁹ Տե՛ս Общая теория государства и права: Теория права. Академический курс в 2 томах, под ред. Марченко М. Н., т. 2, М.: Изд. «Зерцало», 1998, с. 22:

²²⁰ Տե՛ս Теория государства и права, учебник, под ред. Денисов А. И. М.: Изд. «Юридическая литература», 1980, с. 146:

²²¹ Տե՛ս **Алексеев С. С.**, Общая теория права, т. 1, учебник, М.: Изд. «Юридическая литература», 1981, с. 98:

յին գաղափարներ²²²:

Ավելին, իրավական սկզբունքների հիմնահարցերով զբաղվող տեսաբաններն ընդգծում են, որ սկզբունքն իրավունքի առաջացման, զարգացման ու գործառման բարոյական և կազմակերպական հիմքն է, հանդես է գալիս որպես իրավունքն ու բարոյականությունը միմյանց կապող յուրօրինակ օղակ²²³: Օրինակ՝ իրավունքին ներկայացվող բարոյական նորմերի՝ մասնավորապես օրինականության սկզբունքի իրացման բարոյական չափանիշների մասին ժամանակին խոսել է ամերիկացի իրավագետ Լ. Լ. Ֆուլլերը²²⁴: Իրավաբանական գրականությունում նշվում է նաև, որ իրավական սկզբունքն արտահայտում է իրավունքի բովանդակությունը²²⁵, ուղղվածությունը²²⁶: Այլ կերպ ասած՝ իրավական սկզբունքներում իր դրսևորումն է գտնում իրավունքը²²⁷:

Իրավական սկզբունքները՝ որպես ելակետային դրույթներ, մի կողմից օրենսդրի ու իրավակիրառի համար հանդես

²²² Տե՛ս Теория государства и права: Курс лекций, под ред. Н.И. Матузова и А. В. Малько, 2-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Юрист», 2001, с. 83:

²²³ Տե՛ս, օրինակ, **Байтин М. И.**, О принципах и функциях права: новые моменты // «Известия вузов. Правоведение», 2000, № 3, с. 4, **Лившиц Р. З.**, Принципы советского трудового права // «Советское государство и право», 1974, № 8, с. 31:

²²⁴ Տե՛ս **Фуллер Л. Л.**, Мораль права, пер. с англ. Т. Даниловой, под ред. А. Куряева, М.: Изд. ИРИСЭН, 2007, с. 129:

²²⁵ Տե՛ս **Любашиц В. Я., Мордовцев А. Ю., Тимошенко И. В., Шапсугов Д. Ю.**, Теория государства и права, учебник, М.: «Изд. МарТ», 2003, с. 448:

²²⁶ Տե՛ս **Пашерстник А. Е.**, О сфере действия и принципах советского трудового права // «Советское государство и право», 1957, № 10, с. 99:

²²⁷ Տե՛ս **Григорьева Н.**, Принципы уголовного судопроизводства и доказательства // «Российская юстиция», 1995, № 8, с. 40:

են գալիս անմիջական կողմնորոշիչներ, մյուս կողմից էլ իրենց ազդեցությունն են թողնում իրավական կարգավորման ենթակա հասարակական հարաբերությունների վրա: Հարկ է նշել, որ հասարակական հարաբերությունների վրա իրավական սկզբունքների կարգավորիչ ազդեցությունը սովորաբար կրում է միջնորդավորված բնույթ. դրանք, երբեմն իրենց անուղղակի արտացոլումը գտնելով իրավանորմերում, հասարակական հարաբերությունները կարգավորում են այդ իրավանորմերի միջոցով²²⁸: Սակայն օրենսդրական բացի դեպքում իրավական սկզբունքները կարող են հանդես գալ նաև որպես հասարակական հարաբերությունների անմիջական կարգավորիչներ:

Ասվածի շրջանակում, բնականաբար, հարց է առաջանում՝ իրավական սկզբունքներն ունե՞ն միայն օբյեկտիվ բնույթ, թե՞ պարունակում են նաև սուբյեկտիվ տարրեր: Անշուշտ, ձևավորվելով պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում ու ընդհանուր առմամբ արտացոլելով տնտեսական, քաղաքական, գաղափարական հարաբերությունների զարգացման մակարդակներն ու օրինաչափությունները, ինչպես նաև հասարակության բարոյական վիճակը՝ իրավական սկզբունքները կրում են օբյեկտիվ բնույթ²²⁹: Միևնույն

²²⁸ Տե՛ս, օրինակ, **Баранов А. В.**, Системоопределяющие специализированные нормы современного российского права: дисс. ... канд. юрид. наук, Омск, 2017, с. 88:

²²⁹ Տե՛ս, օրինակ, **Шейндлин Б. В.**, Сущность советского права, Л.: Изд. Ленингр. ун-та, 1959, с. 67, **Спиридонов Л. И.**, Теория государства и права, учебник, М.: Изд. «Проспект», 1996, с. 173, Теория государства и права, учебник для юридических вузов и факультетов, под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова, М.: Изд. Группа Норматив-ИНФРА-М, 1998, с. 237, **Комиссарова Е. Г.**, Об основных началах

Ժամանակ պետք է ընդունել, որ իրավական սկզբունքները մարմնավորում են նաև հասարակության անդամների կողմից իրենց իրավագիտակցության մեջ ձևավորված իրավական իրականության սուբյեկտիվ ընկալումները, բարոյական ու իրավական հայացքները, զգացմունքները, պահանջները: Հետևաբար միանգամայն օրինաչափ է, որ իրավական սկզբունքները դիտարկվեն՝ հաշվի առնելով նրանց օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ բնույթի առանձնահատկությունները²³⁰: Օրինակ՝ սուբյեկտիվ գործոնը դրսևորվում է, երբ դատարանը իրավունքի անալոգիայի միջոցով վեճը լուծելիս իրավական դիրքորոշումը կառուցում է իր իրավագիտակցության մեջ ձևավորված ու գոյություն ունեցող իրավական սկզբունքների բովանդակության և նշանակության հիման վրա: Կամ հասարակության անդամներն իրենց գործունեության մեջ շատ հաճախ առաջնորդվում են ոչ թե իրավանորմերով, այլ իրենց իրավագիտակցության մեջ ձևավորված իրավական սկզբունքներով (մարդը կարող է կատարել այն ամենը, ինչն արգելված չէ օրենքով. բոլորը հավասար են օրենքի առջև և այլն):

Ինչ վերաբերում է իրավական սկզբունքի դերին, ապա կարող ենք ասել, որ հասարակական հարաբերությունների հարաշարժ կարգավորումը պահանջում է իրավական համակարգի ներսում այդպիսի կարգավորումը կանխորոշող

гражданского законодательства // «Журнал российского права», 2001, № 5 (<https://uristy.ucoz.ru/publ/2-1-0-463>, վերջին մուտքը՝ 28.06.2024):

²³⁰ См. **Недбайло П. Е.**, Объективное и субъективное в праве (к итогам дискуссии) // «Правоведение», Л.: Изд. Ленингр. ун-та, 1974, № 1, с. 14:

այնպիսի ղեկավար դրույթների (միջոցների) առկայությունը, որոնք համակարգի ողջ շառավիղով մեկ կստանձնեն հասարակական հարաբերությունների համակողմանի կարգավորման համակարգողի դերը: Համակարգողի այդպիսի դերը, ըստ էության, վերապահված է իրավական սկզբունքներին, որոնք ներթափանցում են ամբողջ համակարգ: Լինելով ղեկավար դրույթներ ու կրելով իրավական կարգավորման հիմնարար գաղափարներ՝ իրավական սկզբունքները կարևոր դեր են կատարում իրավունքի համակարգի միասնականության, համակարգվածության ու ներդաշնակության ապահովման գործում: Դրանք օրենսդրի համար այն կոորդինատներն են, որոնք կանխորոշում են գործունեության ջրջանակը՝ ստիպելով հավատարիմ մնալ դրանց²³¹:

Իրավական սկզբունքների կողմնորոշիչ դերը նաև այն է, որ որպես իրավական միջոցներ ընկած լինելով համակարգի հիմքում՝ մյուս իրավական միջոցների, այդ թվում իրավական կանխավարկածների գոյության համար հանդես են գալիս որպես նախահիմք, որպես իրավական կարգավորման խնդիրների վերհանման ու լուծման միջոցներ²³²: Օրինակ՝ հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորման ապահովման տեսանկյունից այս կամ այն իրավական սկզբունքը յուրաքանչյուր իրավանորմի գոյության հիմքն է՝ առանձին վերցրած: Հարկ է նշել, որ իրավական սկզբունքները, ունենալով չափազանց կարևոր նշանա-

²³¹ Տե՛ս **Рейф В. М.**, Специально-юридические принципы права: дисс. ... канд. юрид. наук, Самара, 2004, с. 59:

²³² Տե՛ս **Звечаровский И. Э.**, Современное уголовное право России: понятие, принципы, политика, С.-Пб.: Изд. «Юрид. центр-Пресс», 2001, с. 38:

կոթյուն իրավակիրառ գործունեության մեջ, ուղղված են նաև իրավակիրառի կամայականությունների սահմանափակմանը:

Ինչ վերաբերում է իրավական սկզբունքի՝ որպես իրավական միջոցի ամրագրման եղանակներին, ապա մի կողմ թողնելով նշված հարցի վերաբերյալ իրավաբանական դոկտրինում առկա տարբեր մոտեցումները՝ նշենք, որ այն կարող է իր ուղղակի ամրագրումը գտնել նորմատիվ իրավական ակտում կամ անուղղակիորեն բխեցվել հասարակական հարաբերությունները կարգավորող իրավանորմերից, որոնք կառուցվել են համապատասխան գաղափարը կրող իրավական միջոցի՝ իրավական սկզբունքի հաշվին:

Այսպիսով՝ ընդհանրացնելով վերոգրյալը՝ կարող ենք արձանագրել, որ հիմնարար գաղափարները կազմում են իրավական սկզբունքի՝ որպես ելակետային դրույթ հանդիսացող իրավական միջոցի բովանդակությունը, որի միջոցով մի կողմից արտահայտվում են իրավունքի էությունն ու բովանդակությունը, իսկ մյուս կողմից էլ իրավական ողջ համակարգն է համակվում այդ էությամբ ու բովանդակությամբ՝ ծառայելով որպես հասարակական հարաբերությունների կարգավորման ուղղություններ: Սկզբունքն իրավական համակարգի գործառնման սոցիալ-փիլիսոփայական հիմքն է:

Իհարկե, իրավական սկզբունքների մասին կարելի է խոսել տարբեր դիտանկյուններից: Սակայն առաջարկում ենք այսքանով սահմանափակվել և անդրադառնալ առաջադրված խնդրին՝ իրավական կանխավարկածի ու իրավական սկզբունքի հարաբերակցությանը:

Շարադրվածից դժվար չէր նկատել, որ իրավական

սկզբունքը ևս, ինչպես իրավական կանխավարկածը, դիտարկում ենք որպես իրավական միջոց, սակայն արձանագրելով, որ սկզբունքն է կանխորոշում կանխավարկածի գոյությունը: Այսինքն՝ երբեմն անհրաժեշտ է օժանդակ իրավական միջոց, որը միջնորդավորված ձևով կկրի ելակետային միջոցի բովանդակությունը կազմող գաղափարը և հնարավորություն կտա մտածելու իրավական իրականության մեջ: Այստեղից էլ հետևում է, որ գաղափարի կիրառման համար անհրաժեշտ է կանխադրույթ: Այդպիսի կանխադրույթ հանդիսացող իրավական միջոց է կանխավարկածը: Այսինքն՝ իրավական սկզբունքն ու իրավական կանխավարկածը սերտորեն կապված են միմյանց հետ: Սակայն այդ կապն ամենևին էլ հիմք չի տալիս՝ դրանք միմյանց նույնացնելու կամ ասելու համար՝ որոշ իրավական սկզբունքներ հանդես են գալիս իրավական կանխավարկածների տեսքով²³³: Օրինակ՝ գործերից մեկով Վճռաբեկ դատարանն արտահայտել է այն դիրքորոշումը, ըստ որի՝ բոլոր այն դեպքերում, երբ վիճարկվում է դատարանի որոշման հիման վրա կնքված առուվաճառքի պայմանագիր, դատարանները պարտավոր են ղեկավարվել օրինական ուժի մեջ մտած դատական ակտի իրավաչափության կանխավարկածով՝ բավարարվելով միայն պայմանագրում ու դատական շարադրված դրույթների՝ առուվաճառքի առարկայի ու գնի վերաբերյալ համապատասխանության ստուգմամբ²³⁴:

²³³ Տե՛ս, օրինակ, **Дербышева Е. А.**, Принцип правовой определенности: понятие, аспекты, место в системе принципов права: дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2020, с. 64:

²³⁴ Տե՛ս թիվ ԵԿԴ/1791/02/11 քաղաքացիական գործով Վճռաբեկ դատարանի 2015 թվականի ապրիլի 30-ի որոշումը:

Հետևաբար հարց է առաջ գալիս՝ ինչի՞ հաշվին ենք ի սկզբանե մտածում, որ դատական ակտն իրավաչափ է, այլ ոչ թե հակառակը: Կամ ինչի՞ց ելնելով է, օրինակ, օրենսդիրը «Գույքի նկատմամբ իրավունքների պետական գրանցման մասին» օրենքի²³⁵ 6-րդ հոդվածում նախատեսել պետական գրանցման իմացության ու գրանցված իրավունքների հավաստիության կանխավարկածը: Պատասխանը պարզ է՝ իրավական սկզբունքների: Այլ խոսքով՝ իրավական կանխավարկածը, որպես կանխադրույթ հանդիսացող օժանդակ իրավական միջոց, հնարավորություն է տալիս մտածելու ու արտահայտվելու ելակետային դրույթ հանդիսացող իրավական սկզբունքներում տեղ գտած գաղափարների մասին:

Մենք առաջարկում ենք ուշադրությունը սևեռել այն հանգամանքի վրա, որ երբ, օրինակ, սկսում ենք մտածել կամ վիճել խնդրահարույց իրավական հարցերի շուրջ, անխուսափելիորեն դիմում ենք այնպիսի իրավական միջոցների, ինչպիսիք են իրավական սկզբունքն ու իրավական կանխավարկածը, որոնք, սակայն, նույնը չեն: Իրավական կանխավարկածն անվանում ենք օժանդակ իրավական միջոց այն պատճառով, որ վերջինս ձևավորվում է՝ որոշակի նպատակների հասնելու անհրաժեշտությունից ելնելով, որը սովորաբար պայմանավորված է հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորման պարզեցմամբ: Իսկ սկզբունքն էլ անվանում ենք իրավական միջոց այն պատճառով, որ այն նպաստում է տնտեսական, քաղաքական կամ սոցիալական իրավիճակի փոփոխմանը կամ պահպանմանը, արտահայտում է օրինաչափությունները,

²³⁵ ՀՕ-295, ընդունվել է 1999 թվականի ապրիլի 14-ին:

պահանջմունքները, բարոյական բարքերը (արդարությանը, բարեխղճությունը, ողջամտությունը) և այլն: Օրինակ, երբ պայմանագրային հարաբերություններում օգտագործում ենք իրավանորմերի մեկնաբանման դիսպոզիտիվության միջոցը, ապա այն կիրառում ենք որպես կանխավարկած, իսկ երբ խոսում ենք այն մասին, որ անձը կարող է կնքել ինչպես օրենքով նախատեսված, այնպես էլ չնախատեսված պայմանագրեր, ապա նկատի ենք ունենում պայմանագրի ազատության սկզբունքը: Սակայն հատկանշականն այն է, որ իրավանորմերի մեկնաբանման դիսպոզիտիվության կանխավարկածի կիրառումը պայմանավորված է պայմանագրի ազատության սկզբունքի գոյությամբ: Երկուսն էլ, անշուշտ, հետապնդում են նպատակներ: Սակայն, եթե այս տարբերությունները հաշվի չառնենք, ապա որոշ դեպքերում, որոնց շրջանակում դրանք պետք է կիրառվեն, կկորցնեն իրենց իմաստը: Այո՛, պայմանագրի ազատության սկզբունքը հետապնդում է, օրինակ, սոցիալական նպատակ: Իսկ իրավական կանխավարկածը հետապնդում է սոցիալական նպատակի կենսագործման նպատակ:

Դիտարկենք մեկ այլ օրինակ: ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 1191-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ անարժան ժառանգներին ժառանգությունից մեկուսացնելու համար հիմք են դատարանի՝ օրինական ուժի մեջ մտած դատավճիռն ու (կամ) վճիռը: Սույն իրավադրույթից բխում է, որ գործում է կտակարարի կողմից իր կամքով ժառանգին գույքը կտակած լինելու կանխավարկածը, քանի դեռ այն չի հերքվել: Այս կանխավարկածը չէր կարող ինքնին գոյություն

ունենալ, եթե չլիներ կտակի ազատության սկզբունքը²³⁶:

Իրավական սկզբունքի ու իրավական կանխավարկածի միջև տարբերությունը տրամաբանական է: Որպես իրավական միջոցներ՝ գործնական առումով ճիշտ են. թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը խոսում են որոշակի իրավիճակներում որոշակի խնդիրների լուծման մասին, սակայն դրանց իրավական ազդեցության ուղղություններն իրենց բնույթով տարբեր են: Իրավական կանխավարկածը կիրառվում է «ամեն ինչ ճիշտ է, քանի դեռ հակառակն ապացուցված չէ» սկզբունքով: Այս հանգամանքն առավել վառ կերպով դրսևորվում է, երբ խնդիրը մի պահ դիտարկում ենք իրավունքից դուրս: Օրինակ, երբ ասում ենք, որ չոր փայտն այս պահին այրվում է, ինչն օրինաչափ է, այն մեր գիտակցության մեջ ձևավորում է գիտելիք, որ վաղը նույնպես այրվելու է: Սակայն չի բացառվում, որը վաղը կլինեն եղանակային վատ պայմաններ, և փայտը չի այրվի: Այսինքն՝ գիտելիքը մշտապես պարունակում է յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում օրինաչափության մասին այդկերպ մտածելու հնարավորություն, որը, սակայն, կարող է հերքվել:

Եթե չոր փայտի օրինակը վերագրենք իրավական կանխավարկածին ու սկզբունքին, ապա կստանանք հետևյալ պատկերը: Մասնավորապես, երբ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 437-րդ հոդվածի 1-ին մասի երկրորդ պարբերությամբ նախատեսվում է, որ պայմանագիր կնքելուն հար-

²³⁶ Կտակի ազատության սկզբունքի մասին տե՛ս **Солдатенко С. А.**, Наследственное право: курс лекций, Новосибирск, Изд. СибАГС, 2015, с. 50, **Кириллова Е. А.**, Значение и роль принципов наследственного права // «Вестник пермского университета. Юридические науки», Выпуск 3 (17), 2012, с. 120:

կադրել չի թույլատրվում՝ բացառությամբ այն դեպքերի, երբ պայմանագիր կնքելու պարտականությունը նախատեսված է օրենսգրքով, օրենքով կամ կամովին ստանձնած պարտավորությամբ, ապա օրենսդիրը խոսում է ոչ թե ազատության սկզբունքի հերքման, այլ պարզապես բացառություն նախատեսելու մասին: Մինչդեռ, երբ ասում ենք անձն անմեղ է, քանի դեռ առկա չէ դատական ակտ, մենք ոչ թե բացառություն ենք նախատեսում ընդհանուր կանոնից, այլ մտածում ենք, որ անձը բարեվարք է այնքան ժամանակ, քանի դեռ հակառակն ապացուցված չէ: Այսինքն՝ իրավական սկզբունքի հաշվին օրենսդրությամբ նախատեսված բացառությունն ու կանխավարկածի հերքման հնարավորությունը նույնական չեն: Եթե ընդհանուր կանոնից նախատեսում ենք բացառություն, ապա հատուկ կանոնի շրջանակում նախատեսում ենք մեկ այլ օրինաչափություն: Իսկ կանխավարկածի հերքման դեպքում բացառում ենք ոչ թե օրինաչափությունը, այլ տվյալ պահին այդկերպ մտածելու հնարավորությունը: Հետևաբար հիմնավոր չէ քաղաքացիական իրավունքի մասնագետների այն մոտեցումը, ըստ որի՝ պայմանագրի ազատության սկզբունքն ունի հերքվող կանխավարկածի կարգավիճակ²³⁷:

Հնարավոր են նաև այնպիսի իրավիճակներ, երբ իրավական սկզբունքն ու կանխավարկածն արտահայտվեն նույն եզրութաբանությամբ: Օրինակ՝ «բարեխղճության սկզբունք» ու «բարեխղճության կանխավարկած»: Դիտարկենք ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 37-րդ հոդվածի 1-ին մասը, որում

²³⁷ Տե՛ս, օրինակ, **Кузнецова О. А.**, Презумпции в российском гражданском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2001, с. 62:

նշվում է, որ գործատուն ու աշխատողն իրենց իրավունքներն իրականացնելիս և պարտականությունները կատարելիս պարտավոր են պահպանել օրենքը, գործել բարեխիղճ ու ողջամիտ: ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի 213-րդ հոդվածի 1-ին մասում էլ սահմանվում է, որ վիճարկվող անհատական իրավական ակտի հիմքում ընկած փաստերն ապացուցելու պարտականությունը կրում է պատասխանողը: Օրինակ, եթե գործատուն աշխատողին ենթարկում է կարգապահական պատասխանատվության, ապա գործատուն դատարանում պարտավոր է ապացուցել աշխատողի կողմից խախտում կատարված լինելու փաստը: Այսինքն՝ գործում է աշխատողի բարեխիղճ լինելու կանխավարկածը, քանի դեռ հակառակը չի ապացուցվում: Ինչպես բարեխղճության սկզբունքը, այնպես էլ բարեխղճության կանխավարկածն իրավական միջոցներ են: Սակայն նրանց միջև տարբերությունն ակնհայտ է: Մասնավորապես, բարեխղճության սկզբունքն աշխատանքային իրավահարաբերության մասնակիցներին պարտավորեցնում է իրենց իրավունքներն իրականացնելիս ու պարտականությունները կատարելիս լինել բարեխիղճ, իսկ կանխավարկածն այս կամ այն իրավիճակում թույլ է տալիս դատողություն կատարել նրանցից մեկի այդպիսին լինելու մասին, քանի դեռ հակառակն ապացուցված չէ: Նշված սկզբունքն ելակետային է, որն ընկած է աշխատանքային օրենսդրության հիմքում, մինչդեռ կանխավարկածը գործում է՝ որևէ իրավիճակում որևէ խնդրի լուծման անհրաժեշտությունից ելնելով. աշխատողի բարեխղճության կանխավարկածը վրա է հասնում այնտեղ, որտեղ պետք է, իսկ սկզբունքն առկա է ցանկացած

ყარაყაიონ:

ირაქական კანქსაქარქაძრ, ი ჰამდნათოქოინ ირაქ-
ქական სქკრუნქი, მათნანქონდ ზ მქაქნ` ი`ნქ აქთქ ზ
ანქ, აქლ ზან` ინქაქ`ან ანქ: ორქნაქ` ანმქლოქან კან-
ქსაქარქაძრ ოქ მქაქნ ანქინ ჰამარონ ზ ქარქქარქ [ან-
მქ], აქლ ზან ზრა მქქაქორ ქინქლო ქაასოქ ააქაგოქმან
ქქორ ოქონდ ზ აქთოქან ქრა: ზნქქად კანქსაქარქაძრ
ქარქორ მქქოქაქანაქან ოქ ზ ირაქანაგქონდ << ქრქა-
ქან ოქათაქაროქან ოქნსაქრქოქ ზაქსათქაქად ჰამა-
ქათაქსან ირაქական სქკრუნქნქრქ კქნსაქოქდმან ოქ
ირაქական აროქონქნქრქ ᰁაანქლო ᰁოქოქაქმ: ᰁქინქნ`
ირაქական კანქსაქარქაძნქრქ სქკრუნქნქრქ ᰁქთ მქა-
ქინ მქდ ᰁქრ ზნ ქაოქონ ირაქական ქარქაქოქმან ქამა-
ნაქ ᰁ ᰁოქქად ზნ ირაქական ᰁამაქარქი ქაქონოქან
ააქაოქქმან: ᰁაანაქოქაქს, ინქაქ`ან აქთქ ზ ქარო-
ქანაქინ ირაქական სქკრუნქნქრქ ირაქოქქლ ირქნგ ᰁა-
მაქარქოქი ᰁქრქ, ზქქ, ᰁრქნაქ, ქქინქრ ᰁრქნქი ᰁმაგოქან
კანქსაქარქაძრ: ᰁაგქ ᰁრანქგ` კანქსაქარქაძნქრქ
ᰁნარაქოქოქონ ზნ თაქქა ართაᰁაქთქლო ზან ირაქა-
ქან სქკრუნქნქრქონდ მარმნაქოქქად აროქაროქან ᰁაოქა-
ქარქ²³⁸: ᰁთოქრ ქქრაქქონდ ზ ᰁრან, ᰁრ ირაქական ირა-
ქანოქან მქქ ᰁოქანოქაქინ აოქონოქ ირაქական კან-
ქსაქარქაძრ ქაროქ ზ მქ ᰁქაქონ ᰁანოქს ᰁაქ ᰁრაქს ირა-
ქական სქკრუნქნქრქონდ ართაგოქქად ირაქական ᰁრქოქ-
ნქრქ ᰁნქაქქმან, ᰁსქ ᰁქოქ ᰁქაქონდ` აარქაქს ირაქა-

²³⁸ ᰁ`ან, ᰁრქნაქ, ᰁრასოქანი ქაოქაქაგქაქან ᰁრქნსაქრქი 325-ოქ
ᰁოქქადი 1-ᰁნ ᰁაოქ (<https://matsne.gov.ge/ru/document/view/31702?-publication=111>, ქქრქინ ᰁოქრქ` 28.06.2024):

կան խնդիրների լուծման ու նպատակների կենսագործման միջոց:

Այսպիսով՝ ընդհանրացնելով վերոգրյալը՝ կարող ենք արձանագրել, որ հիմնարար գաղափարները կազմում են իրավական սկզբունքի՝ որպես ելակետային դրույթ հանդիսացող իրավական միջոցի բովանդակությունը, որի միջոցով մի կողմից արտահայտվում են իրավունքի էությունն ու բովանդակությունը, իսկ մյուս կողմից էլ իրավական ողջ համակարգն է համակվում այդ էությամբ ու բովանդակությամբ՝ ծառայելով որպես հասարակական հարաբերությունների կարգավորման վեկտորներ: Իրավական կանխավարկածն իրավական սկզբունքի հետ միասին իր ուրույն տեղն է զբաղեցնում իրավական համակարգում: Մասնավորապես, համակարգի աշխատանքի համար երբեմն անհրաժեշտ է կանխադրույթ հանդիսացող օժանդակ իրավական միջոց (կանխավարկած), որը, ածանցվելով հիմնարար գաղափարներն անմիջականորեն կրող ելակետային միջոցից (սկզբունքից) ու միևնույն ժամանակ միջնորդավորված ձևով կրելով այդ գաղափարները, հնարավորություն է տալիս այդ գաղափարի և այն անմիջականորեն կրող ելակետային միջոցի հաշվին մտածելու ու արտահայտվելու իրավական իրականության մեջ առկա օրինաչափությունների մասին այնքան ժամանակ, քանի դեռ այդկերպ մտածելու հնարավորությունը չի հերքվել:

3.2. Իրավական կանխավարկածի ու իրավանորմի հարաբերակցությունը

Իրավաբանական դոկտրինում իրավական կանխավարկածի ու իրավանորմի հարաբերակցության հարցն ամենևին էլ նոր չէ: Մասնավորապես, գիտական վեճի առարկան, որն իրավաբանական ու փիլիսոփայական ուղիների համատեքստում ձևավորել է երկու տեսակետ, հետևյալն է. արդյո՞ք իրավական կանխավարկածն իրավանորմ է, թե ոչ: Այս ուղիներից յուրաքանչյուրին հարող իրավագետների մի խումբը հակված է իրավական կանխավարկածն իրավանորմին նույնացնելու, իսկ մյուս խումբը՝ դրանք միմյանցից տարբերակելու: Քանի որ այս խնդրի հանգուցալուծումն իրավական կանխավարկածների ճյուղային մոտեցումների միասնականացման ընդհանուր տեսության մշակման կարևոր հարցերից է, ուստի որպես տեսամեթոդաբանական ուղի առաջարկում ենք հետևյալը՝ անդրադառնալ առկա մոտեցումներին, իսկ այնուհետև նրան՝ արդյո՞ք իրավունքի գործիքակազմային տեսությունն ունակ է առկա խնդիրը հանգուցալուծելու: Ի սկզբանե նշենք, որ մենք հարում ենք այն մոտեցմանը, ըստ որի՝ իրավական կանխավարկածն ու իրավանորմը չեն կարող նույնանալ. դրանք տարբեր իրավական կատեգորիաներ են:

Այսպես, Օ. Ա. Կուզնեցովան այն կարծիքին է, որ իրավական կանխավարկածն օժանդակ իրավանորմ է, որին բնորոշ են նորմ-կարգադրության բոլոր հատկանիշները²³⁹:

²³⁹ Տե՛ս **Кузнецова О. А.**, Презумпции в российском гражданском праве. дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2001, с. 48:

Այս տեսակետը պաշտպանում է նաև Մ.Վ. Կարասևան²⁴⁰: Խնդիրն այն է, որ երբ ուսումնասիրում ենք Օ. Ա. Կուզնեցովայի աշխատանքը, նկատում ենք որոշ հակասություններ: Մասնավորապես, երբ նա խոսում է «իրավական կանխավարկած» հասկացության մասին, նշում է, որ այն քաղաքացիաիրավական նորմում ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն ամրագրված ինդուկտիվ հավանական ենթադրություն է²⁴¹: Աշխատանքի երկրորդ պարագրաֆում («Կանխավարկածը որպես իրավաբանական տեխնիկայի հնարք և իրավունքի նորմ») արդեն կանխավարկածը համարում է որպես օժանդակ իրավանորմ: Եթե առաջնորդվենք հեղինակի տրամաբանությամբ, ապա կստացվի, որ սկզբում կանխավարկածը հավանական ենթադրություն է, իսկ այնուհետև իրավանորմ է իրավանորմում կամ իրավանորմի մասին:

Դ.Մ. Շեկինը, խոսելով իրավական կանխավարկածի և իրավաբանական նորմի մասին, նշում է, որ այն մի կողմից պարտադիր դատողություն է, մյուս կողմից էլ՝ իրավունքի նորմ, որում այդ դատողությունն ամրագրված է²⁴²: Այնուհետև քննարկելով իրավական կանխավարկածի հատկանիշները՝ եզրահանգում է, որ այն վարքագծի պարտադիր կանոնի մասին իրավունքի նորմ է²⁴³: Այս դեպքում հարց է առաջանում՝ ի՞նչ ենք հասկանում վարքագծի պարտադիր կանոնն ասելով: Կարելի է ենթադրել, որ հեղինակը խոսում է

²⁴⁰ Տե՛ս **Карасева М. В.**, Презумпции и фикции в части первой Налогового кодекса РФ // «Журнал российского права», 2002, № 9, с. 71:

²⁴¹ Տե՛ս **Кузнецова О. А.**, նշվ. աշխ., էջ 28:

²⁴² Տե՛ս **Щекин Д. М.**, Юридические презумпции в налоговом праве, учебное пособие, М.: Изд. «МЗ Пресс», 2002, с. 40:

²⁴³ Տե՛ս **Щекин Д. М.**, նշվ. աշխ., էջ 41:

այն մասին, որ կանխավարկածն օժտված է համապարտադիրության հատկանիշով և պարտադիր է իրավունքի սուբյեկտների համար: Սակայն անպատասխան է մնում այն հարցը, թե ինչպես է մի դեպքում կանխավարկածը համարում որպես իրավանորմ, մյուս դեպքում՝ դատողություն:

Այնուհետև Դ. Մ. Շեկինը նշում է, որ կանխավարկածը ենթադրվող փաստի մասին պարտադիր դատողություն սահմանող հատուկ նորմատիվ կարգադրություն է²⁴⁴: Փաստորեն՝ այս դեպքում էլ այն վերափոխվում է նորմատիվ կարգադրության: Եթե համարենք, որ «հատուկ նորմատիվ կարգադրության» ներքո նկատի է ունեցել իրավանորմը, ապա այս դեպքում հարց է առաջ գալիս՝ ինչպե՞ս է ստացվում, որ կանխավարկածը միայն ենթադրվող փաստի մասին դատողություն սահմանող իրավանորմ է: Եթե իրավանորմ է, ապա «ենթադրման» առարկա կարող են լինել նաև սուբյեկտիվ իրավունքներն ու պարտականությունները:

Համանման մոտեցում է ցուցաբերում նաև Վ. Կ. Բաբաևը՝ իրավական կանխավարկածը դիտարկելով որպես վարքագծի կանոն²⁴⁵: Եթե այդպես է, ապա ինչու է հեղինակն իրավական կանխավարկածը բնորոշել որպես իրավաբանական փաստի առկայության կամ բացակայության մասին իրավանորմում ամրագրված ենթադրություն²⁴⁶: Այսինքն՝ մի կողմից ասել, որ ենթադրություն է փաստի մասին, այնուհետև պնդել նրա վարքագծի կանոն լինելը նշանակում է՝ անհրաժեշտ էր պատասխանել նաև այն հարցին,

²⁴⁴ Տե՛ս **Шекин Д. М.**, նշվ. աշխ., էջ 41:

²⁴⁵ Տե՛ս **Бабаев В. К.**, Презумпции в советском праве, Горький: Изд. ГВШ МВД СССР, 1974, с. 62:

²⁴⁶ Տե՛ս **Бабаев В. К.**, նշվ. աշխ., էջ 14:

թե որ դեպքում է ենթադրություն, որ դեպքում՝ վարքագծի կանոն:

Մ. Ն. Բրոննիկովան, անդրադառնալով իրավական կանխավարկածի ու իրավանորմի հարաբերակցության հարցին, նախ նշում է, որ իրավանորմի հիպոթեզը քաղաքացիաիրավական կանխավարկածի հիմքն է, դիսպոզիցիան՝ քաղաքացիաիրավական կանխավարկածը²⁴⁷: Պատասխանելով այն հարցին՝ ի վերջո կանխավարկածն իրավանորմ է, թե ոչ, արձանագրում է, որ այն որպես այդպիսին քաղաքացիաիրավական նորմ չէ: Այնուհետև նշում է, որ կանխավարկած պարունակող քաղաքացիաիրավական նորմը կարելի է անվանել ենթադրյալ քաղաքացիաիրավական նորմ²⁴⁸: Ստացվում է՝ հեղինակը, ինչպես Օ. Ա. Կուզնեցովան, կանխավարկածը համարում է իրավանորմ իրավանորմում: Տարբերությունը ընտրված եզրույթների մեջ է: Եթե Օ. Ա. Կուզնեցովան կանխավարկածն անվանում է օժանդակ նորմ, Մ. Ն. Բրոննիկովան՝ ենթադրյալ քաղաքացիաիրավական նորմ և բնորոշում որպես քաղաքացիաիրավական նորմում ամրագրված ենթադրություն պարունակող կանոն²⁴⁹:

Եթե ընդունենք, որ այդպես է, միևնույն է, հարց է առաջանում՝ ինչպես է որոշվում, որ քաղաքացիաիրավական կանխավարկածի հիմքը հիպոթեզն է: Եթե առաջնորդվում ենք Մ. Ն. Բրոննիկովայի տրամաբանությամբ, ստացվում է,

²⁴⁷ Տե՛ս **Бронникова М. Н.**, Гражданско-правовая презумпция по российскому законодательству: содержание, правовые формы и применение: дисс. ... канд. юрид. наук, Казань, 2006, с. 83:

²⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 9:

որ կանխավարկածը թույլ է տալիս ենթադրություն կատարել միայն իրավանորմի դիսպոզիցիայում նկարագրված իրավունքների ու պարտականությունների մասին: Որպես հիմնավորում՝ Մ. Ն. Բրոննիկովան վկայակոչում է ՌԴ քաղաքացիական օրենսգրքի 743-րդ հոդվածի 1-ին կետը՝ նշելով՝ եթե պայմանագրով այլ բան նախատեսված չէ, ապա կապալառուն պարտավոր է կատարել տեխնիկական փաստաթղթերում և նախահաշվում նշված բոլոր աշխատանքները: «Տվյալ դեպքում,– գրում է հեղինակը,– կանխավարկածի հիմքը կապալի պայմանագիրն է, քաղաքացիաիրավական կանխավարկածն այն է, որ կապալառուն պարտավոր է կատարել տեխնիկական փաստաթղթերում ու նախահաշվում նշված բոլոր աշխատանքները»²⁵⁰:

Եթե կանխավարկածի հիմքը հիպոթեզն է, ապա ինչու է սահմանման մեջ նշում, որ կանխավարկածը քաղաքացիաիրավական նորմում ամրագրված իրավաբանական փաստը բնութագրող հատկանիշի մասին ենթադրություն պարունակող կանոն է, որը կարող է հերքվել: Եթե այդպես է, ապա «ենթադրման» առարկա կարող են լինել նաև հիպոթեզում նկարագրված իրավաբանական փաստերը: Օրինակ՝ նույն ՌԴ քաղաքացիական օրենսգրքի 423-րդ հոդվածի 3-րդ կետով նախատեսվում է, որ քաղաքացիաիրավական պայմանագիրն հատուցելի է, եթե այլ բան չի բխում օրենքից, այլ իրավական ակտերից, պայմանագրի բովանդակությունից կամ էությունից: Հետևաբար, եթե հայցվորը դատարանում վիճարկում է այն փաստը, որ պայմանագիրն անհատույց է, ապա գործում է պայմանագրի հատուցելի լինելու փաստի

²⁵⁰ Տե՛ս **Бронникова М. Н.**, նշվ. աշխ., էջ 81-82:

կանխավարկածը, քանի դեռ այն չի հերքվում: Այսպիսով, Մ. Ն. Բրոննիկովան, որը հակված է կանխավարկածն իրավանորմի հետ չնույնացնելուն, այնուամենայնիվ արտահայտում է դատողություններ, որոնք, կարծում ենք, լրամշակման կարիք ունեն:

Քննարկվող հարցի վերաբերյալ ինքնատիպ մոտեցում է ցուցաբերել Ե. Բ. Տարբագաևը՝ նշելով, որ իրավաբանական կանխավարկածն օրենսդրի կողմից իրավանորմի հիպոթեզի շարադրման հնարք է: Այնուհետև գրում է, որ իրավաբանական կանխավարկածը կիրառելով՝ օրենսդիրն իրավանորմի հիպոթեզում սահմանում է իրավահարաբերության փաստակազմը և կանոնակարգում է սուբյեկտի կողմից վերջինիս ճանաչման գործընթացը²⁵¹:

Համանման մոտեցում ունի նաև Կ. Բ. Կալինովսկին՝ նշելով, որ իրավական կանխավարկածն իրավաբանական փաստի հաստատման եղանակ է, որի դեպքում օբյեկտիվ իրականության մեջ առկա որևէ երևույթի հիման վրա իրավաբանական փաստը ենթադրվում է գոյություն ունեցող²⁵²:

Եթե գտնվենք հակիրճ, ապա կարող ենք ասել, որ այս դեպքում էլ նշված հեղինակները բացառում են իրավանորմի դիսպոզիցիայում նկարագրված սուբյեկտիվ իրավունքների ու պարտականությունների առկայության կամ բացակայությամբ:

²⁵¹ См'у **Тарбагаева Е. Б.**, Юридические предположения в гражданском процессе (исковое производство): дисс. ... канд. юрид. наук, Л., 1983, с. 42-43:

²⁵² См'у **Калиновский К. Б.**, Ограничение правовых презумпций от обоснования юридических норм // «Философия и право: Материалы Международной научно-практической конференции», 28 февраля 2006 года, СПб.: Изд. СПбГУП, 2006, с. 62:

յան մասին իրավական կանխավարկածի միջոցով դատողություն կատարելու հնարավորությունը: Հարկ է նշել, որ իրավական կանխավարկածն իրավանորմից տարանջատելու կողմնակիցների շարքում են նաև Ն. Ֆ. Կաչուրն ու Ս. Ա. Մոսինը: Առաջինը, կանխավարկածը տարանջատելով իրավանորմից, նշում է՝ այն իրավական կարգավորման միջոց չէ²⁵³: Սակայն Ն. Ֆ. Կաչուրը միևնույն ժամանակ չի տալիս այն հարցի պատասխանը, որ եթե իրավական կանխավարկածն իրավական միջոց չէ, այդ դեպքում ի՞նչ է այն: Իսկ Ս. Ա. Մոսինն էլ, իրավական կանխավարկածը բնորոշելով որպես իրավական կարգավորման համար անհրաժեշտ ենթադրություն, որն ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն ամրագրված է իրավանորմում²⁵⁴, նշում է, որ այն իրավահարաբերությունների կարգավորման գործիք է, որը չի նույնանում իրավանորմի հետ²⁵⁵: Որքան էլ իրավահարաբերությունների կարգավորման գործիքի մասով հեղինակի մոտեցումը մեզ համար ընդունելի է, այնուամենայնիվ այն չի անդրադառնում այն հարցին, թե ինչպես է իրավական կանխավարկածը տարանջատում իրավանորմից:

Այսպիսով՝ ընդհանրացնելով վերոգրյալը՝ կարող ենք արձանագրել, որ իրավաբանական դոկտրինում առկա վերը նշված մոտեցումների համատեքստում իրավական կանխավարկածի ու իրավանորմի հարաբերակցության հարցը

²⁵³ Տե՛ս **Качур Н. Ф.**, Презумпции в советском семейном праве. дисс. ... канд. юрид. наук, Свердловск, 1982, с. 18:

²⁵⁴ Տե՛ս **Мосин С. А.**, Конституционные принципы и презумпции-принципы: монография, 2-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Юстицинформ», 2018, с. 33:

²⁵⁵ Տե՛ս **Мосин С. А.**, նշվ. աշխ., էջ 37:

դեռևս ամբողջական կտրվածքով իր հանգուցալուծումը չի գտնում: Հետևաբար որպես վերոգրյալում առաջադրված տեսամեթոդաբանական ուղի առաջարկում ենք իրավունքի գործիքակազմային տեսության համատեքստում քննարկել իրավանորմի՝ որպես իրավական միջոցի ընդհանուր բնութագիրը, ներկայացնել իրավանորմի ու իրավական կանխավարկածի տարբերությունները՝ նկարագրելով դրանց հարաբերակցությունը:

Իրավունքը՝ որպես սոցիալական երևույթ, կոչված է ներթափանցելու այնտեղ, որտեղ առկա է մարդկային գործունեություն, այնտեղ, որտեղ կարող են առաջանալ վեճեր²⁵⁶: Մարդկային գործունեության շրջանակում, որի ընթացքում ծագում են տարատեսակ հարաբերություններ, անշուշտ, առաջանում է նաև դրանց արդարացի ու օբյեկտիվ կարգավորման անհրաժեշտություն: Այսինքն՝ իրավունքը, լինելով սոցիալական ազդեցության կարգավորիչ, կոչված է ապահովելու հասարակական հարաբերությունների բնականոն ու հարաշարժ զարգացումը: Հետևաբար միանգամայն օրինաչափ է, երբ հասարակական հարաբերությունների կանոնակարգումը դիտարկվում է այնպիսի կատեգորիաների շրջանակում, ինչպիսիք են նպատակը, միջոցն ու արդյունքը:

Բնական է, որ նպատակների կենսագործման ու արդյունքների արձանագրման համար անհրաժեշտ են իրավական միջոցներ: Մի կողմ թողնելով այն հարցը, թե իրավունքն առանձին վերցրած ինչ նպատակներ է հետապնդում

²⁵⁶ См. **Ренненкампф Н. К.**, Юридическая энциклопедия, 4-е изд. Киев: Изд. Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев, 1913, с. 7:

և առաջնորդվելով հավաքական առումով հասարակական հարաբերությունները կարգավորելու իրավունքի նպատակով՝ կարող ենք արձանագրել, որ այն առաջ է բերում իրավանորմերի ձևավորման անհրաժեշտությունը²⁵⁷: Հետևաբար իրավանորմն իրավունքի գործիքակազմային տեսության համատեքստում հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորման միջոցներից է, որն այլ միջոցների հետ միասին հնարավորություն է տալիս հասնելու նպատակին ու արդյունքին:

Ստորև ներկայացնենք իրավանորմի ընդհանուր բնութագիրը: Նշենք, որ իրավաբանական դոկտրինում իրավանորմերի շուրջ առկա հիմնահարցերը քննարկման նյութ չենք դարձնելու:

«Նորմ» եզրույթը, որն առաջացել է լատիներեն «norma» բառից, նշանակում է կանոն, նմուշ²⁵⁸: Երբեմն այն մեկնաբանվում է որպես պարտադիր միջոց, հաստատված կարգ²⁵⁹, որոշ դեպքերում՝ որպես օրինականացված միջոց²⁶⁰ կամ օրինականացված որոշում²⁶¹: Փիլիսոփայության մեջ

²⁵⁷ Տե՛ս **Васильева Н. В.**, Юридические и неюридические средства в системе правового регулирования: дисс. ... канд. юрид. наук, Омск, 2014, с. 50:

²⁵⁸ Տե՛ս Новый энциклопедический словарь, М.: Изд. «Большая российская энциклопедия»: РИПОЛ классик, 2004, с. 819:

²⁵⁹ Տե՛ս **Черных П. Я.**, Историко-этимологический словарь современного русского языка, в 2 т., 3-е изд., стереотип, т. 1, М.: Изд. «Русский язык», 1999, с. 578:

²⁶⁰ Տե՛ս **Ожегов С. И., Шведова Н. Ю.**, Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений. 4-е изд., доп., М.: Изд. А ТЕМП, 2006, с. 421:

²⁶¹ Տե՛ս **Աղայան Է. Գ.**, Արդի հայերեն բացատրական բառարան, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1976, էջ 1083:

նորմը հասկացություն է, որը որոշում է այն սահմանները, որոնց շրջանակում երևույթները, համակարգերը, մարդկային գործունեությունը, վարքն ու հաղորդակցությունը պահպանում են իրենց որակներն ու գործառույթները՝ հաղորդելով դրանց համաչափություն²⁶²: Այս առումով որպես նորմի խնդիր հանդես է գալիս փոփոխելիության սահմանները սահմանելու միջոցով անփոփոխելիության պահպանումը²⁶³: Նորմերը, ըստ էության, ի հայտ են գալիս որպես շրջապատող իրականության ընկալման հոգևոր-գործնական միջոցներ, ճանաչողության եղանակներ ու սուբյեկտների միջև փոխհարաբերություններ հաստատելու համար անհրաժեշտ պայմաններ²⁶⁴: Այստեղից էլ բխում է, որ յուրաքանչյուր նորմի՝ որպես յուրահատուկ կարգավորիչի համար նվազագույնը բնութագրական է կարգուկանոն հաստատելու կամ որոշակի կանոններ սահմանելու միջոցով որոշակի կարգ պահպանելու կամ այնպիսի ցուցիչներ սահմանելու ձգտումը, որը կապահովի առօրյա կարգը:

Իրավանորմը հասարակական հարաբերությունների կարգավորիչ է, գիտակցված մարդկային գործունեության արգասիք ու իրավական միջնորդավորման գիտակցված պահանջմունքների արդյունք, իրավունքի միջոցով հասարակական հարաբերությունների կարգավորման անհրաժեշտ

²⁶² Տե՛ս Всемирная энциклопедия: Философия, главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов, М.: Изд. АСТ, 2001, с. 711:

²⁶³ Տե՛ս **Илалутдинов А. И.**, Структура нормы права: монография, Казань: Изд. Центр инновационных технологий, 2013, с. 7:

²⁶⁴ Տե՛ս Всемирная энциклопедия: Философия [...], с. 712:

տություն²⁶⁵: Ինչպես նշում է Կ. Մարքսը, օրենսդիրն իրեն պետք է տեսնի որպես բնագետ: Վերջինս ոչ թե ստեղծում կամ հայտնագործում է օրենքներ, այլ հոգևոր հարաբերությունների ներքին օրենքները ձևակերպում ու արտահայտում է գիտակցված դրական օրենքներում²⁶⁶:

Իրավական սկզբունքից հետո իրավանորմն իրավական համակարգի հաջորդ կարևոր տարրն է: Կան հեղինակներ, որոնք իրավանորմը ներկայացնում են որպես իրավունքի առաջնային բջիջ, նրա բովանդակության մաս, իրավունքի համակարգի ելակետային կառուցվածքային տարր²⁶⁷: Բնական է, որ իրավանորմին բնորոշ են իրավունքի՝ որպես սոցիալական երևույթի հիմնական հատկանիշները, որը, սակայն, չի հանգեցնում դրանց նույնականացմանը: Իրավանորմերն արտահայտում և կարգավորում են հասարակական հարաբերությունները, որոնցում իր անմիջական մասնակցությունն է ցուցաբերում պետությունը:

Եթե խնդրին մոտենում ենք իրավական համակարգի տեսանկյունից, ստացվում է, որ պետությունը ձևավորում է հասարակական (սոցիալական) հարաբերությունների մոդել, որն արտացոլվում է իրավանորմում ու իրավանորմի տեսքով օրենքում. իրավանորմը վերածվում է այդ մոդելի անմիջական կենսագործումն ապահովող իրավական միջոցի,

²⁶⁵ St'u Нормы советского права. Проблемы теории, под ред. М. И. Байтина, З. К. Бабаева. Саратов: Изд. Саратов. ун-та, 1987, с. 67:

²⁶⁶ St'u **Маркс К.**, Проект закона о разводе // Карл Маркс и Фридрих Энгельс, Сочинения, 2-е изд., т. 1. М.: Изд. «Государственное издательство политической литературы», 1955, с. 162:

²⁶⁷ St'u, օրինակ, **Байтин М. И.**, Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков), Саратов: Изд. СГАП, 2001, с. 178:

որոնք, ներառվելով իրավական համակարգում, ցույց են տալիս դրա ինչպիսին լինելը: Իրավանորմերը նաև հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմելու իրավունքի, նրա էության, բովանդակության, հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորման ազդեցության կառուցակարգերի մասին: Միևնույն ժամանակ իրավանորմը՝ որպես հարաբերականորեն ինքնուրույն իրավական միջոց, ունի ինչպես իրեն բնորոշ հատկանիշներ՝ իրավանորմի ընդհանուր բնույթը, համակարգվածությունը, ձևական որոշակիությունը, պաշտոնական-պարտադիր բնույթն ու հարկադրականությունը²⁶⁸, այնպես էլ կառուցվածքային տարրեր՝ հիպոթեզ, դիսպոզիցիա և սանկցիա, որոնք հնարավորություն են տալիս այն տարանջատելու իրավական այլ միջոցներից:

Այսպիսով՝ ընդհանրացնելով վերոգրյալը՝ կարող ենք արձանագրել, որ իրավանորմը հասարակական հարաբերությունների անմիջական կարգավորման իրավական միջոց է, որում սահմանվում են իրավունքի նպատակների կենսագործման ու արդյունքների արձանագրման համար անհրաժեշտ պայմաններն ու հնարավորությունները, ինչ-

²⁶⁸ Իրավանորմի հատկանիշների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Байтин М. И.**, նշվ. աշխ., с. 180-184, **Нерсисянц В. С.**, Общая теория права и государства, учебник, М.: Изд. «Норма», 2012, с. 394-396, **Рассолов М. М.**, Теория государства и права, учебник для академ. Бакалавр., М.: Изд. «Юрайт», 2014, с. 284-391, **Поляков А. В., Тимошина Е. В.**, Общая теория права, учебник, 2-е изд., СПб.: Изд. С.-Петербург. гос. ун-та, 2015, с. 331-336, **Վաղարշյան Ա. Գ.**, Պետության և իրավունքի տեսություն-2, Դասախոսություններ, ԵՊՀ, Եր., հեղ. հրատ., 2017, էջ 132-137, **Ներսեսյանց Վ. Ս.**, Իրավունքի և պետության տեսություն, թարգ. ռուս. հայերեն Վ. Նազարյան, Ս. Սիմոնյան, Վ. Էլոյան, Եր., «Նաիրի» հրատ., 2001, էջ 149-151:

պես նաև այդ պայմանների (հիպոթեզ) ու հնարավորությունների (դիսպոզիցիա) խախտման հետևանքները (սանկցիա):

Առաջարկում ենք այսքանով սահմանափակվել և անդրադառնալ իրավանորմի ու իրավական կանխավարկածի հարաբերակցության հարցին:

Իրավական կանխավարկածին՝ որպես օժանդակ իրավական միջոցին, ևս հատկանշական են իրավանորմին բնորոշ որոշ հատկանիշներ: Ե՛վ առաջինը, և՛ երկրորդն իրավական համակարգի, նրա բովանդակության բաղկացուցիչ մասն են կազմում: Սակայն միևնույն ժամանակ որպես առանձին իրավական միջոցներ նրանց միջև առկա են տարբերություններ, որոնք հանգում են հետևյալին. առաջին՝ իրավական կանխավարկածը չունի այն կառուցվածքը, որը բնորոշ է իրավանորմին (հիպոթեզ, դիսպոզիցիա և սանկցիա): Իրավական կանխավարկածը՝ որպես օժանդակ իրավական միջոց, հնարավորություն է տալիս ձևավորելու իրավանորմի կառուցվածքը, որը հատկապես կարևոր է իրավաստեղծ գործունեության ժամանակ:

Իրավական կանխավարկածը կարող է արտահայտվել ինչպես նախադասության տեսքով, այնպես էլ մեկ բառով, արտահայտության տեսքով կամ առանց բառերի ու արտահայտությունների կամ նախադասության (խոսքը փաստացի կանխավարկածների մասին է): Հարկ է նկատի ունենալ, որ խոսքը ոչ թե այն մասին է, որ իրավական կանխավարկածը շարադրվում է իրավանորմի կառուցվածքային տարրերում, այլ այն, որ այս կամ այն բառի, արտահայտության առկայությունը հնարավորություն է տալիս մտածելու իրավանորմի կառուցվածքային տարրերում նկարագրված պայմանների,

հնարավորությունների ու հետևանքների առկայության կամ բացակայության մասին:

Երկրորդ՝ իրավական կանխավարկածները հասարակական հարաբերությունները կարգավորում են ոչ ավանդական ձևով: Մասնավորապես, եթե իրավանորմերը հասարակական հարաբերությունների վրա ազդեցությունը գործում են անմիջականորեն, սուբյեկտներին օժտում են իրավունքներով ու պարտականություններով, թույլ են տալիս կատարելու որոշակի գործողություններ կամ պարտավորեցնում են ձեռնպահ մնալ որոշակի գործողություններ կատարելուց, ամրագրում են հարաբերությունների առաջացման, փոփոխման ու դադարման պայմանները, ապա իրավական կանխավարկածներն այդ ազդեցությունը գործում են միջնորդավորված ձևով: Իրավական կանխավարկածը ոչ թե նախատեսում է, օրինակ, իրավունքներ կամ պարտականություններ, այլ հնարավորություն է տալիս մտածելու իրավունքների ու պարտականությունների առկայության կամ բացակայության մասին:

Երրորդ՝ իրավանորմը, ինչպես իրավական սկզբունքը, չի կարող հերքվել, մինչդեռ կանխավարկածը, կրելով պերֆորմատիվ բնույթ, կարող է հերքվել: Օրինակ, երբ ասում ենք, որ գործում է օրենքի կամ նրանում շարադրված իրավանորմի սահմանադրության համապատասխանության կանխավարկածը, իսկ այնուհետև սահմանված իրավական կառուցակարգերի միջոցով պարզվում է, որ օրենքը կամ նրանում տեղ գտած իրավանորմը հակասում է սահմանադրությանը, այդ դեպքում հերքում ենք ոչ թե օրենքը, այլ այդ օրենքի մասին այդպես մտածելու հնարավորությունը:

Ասվածը, անշուշտ, չենք կարող համարել ամբողջական ու հիմնավոր, քանի դեռ այն քննարկման առարկա չի դարձել կոնկրետ օրինակներով: Հարկ է նշել, որ ինչպես իրավունքի ընդհանուր տեսության, այնպես էլ ճյուղային իրավագիտության մեջ իրավական կանխավարկածների շուրջ իրականացված հետազոտությունների հիմնական մասը կատարված է խիստ վերացարկված մակարդակում, ինչը, բնականաբար, չի կարող նպաստել կանխավարկածի էության ամբողջական բացահայտմանը:

Ըստ այդմ՝ առաջարկում ենք ընտրել Ե.Վ. Բուլիգինի մարտավարությունը, որի շրջանակում հեղինակը փորձել է հակադրվել իրավագետներ Հանս Կելզենին, Ջոզեֆ Ռագին, Ջուլզ Բոլմանին, Ֆերնանդո Ատրիային ու Ռոլանդ Դվորկին²⁶⁹: Մարտավարության էությունն այն է, որ Ե. Վ. Բուլիգինն իր առջև դրված խնդիրները փորձել է քննարկել սկզբում պարզ, իսկ հետո՝ բարդ օրինակների շրջանակում:

Ինչպես արդեն նշվեց, իրավանորմերը կիրառվում են ինչ-որ բան պարտավորեցնելու, արգելելու կամ թույլատրելու համար: Միննույն ժամանակ իրավական կանխավարկածները կարող են կիրառվել որևէ առարկայի առկայության կամ բացակայության, ներառյալ իրավանորմի այսկերպ կամ այնկերպ մեկնաբանման մասին մտածելու նպատակով, որը, սակայն, կարող է հերքվել: Եթե մի պահ դուրս գանք տեսական վերացարկումների տիրույթից և խնդիրը դիտարկենք առօրյա կյանքում՝ նորմն օգտագործելով որպես կանոն,

²⁶⁹ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Булыгин Е. В.**, Избранные работы по теории и философии права. Пер. с английского, немецкого, испанского, под науч. ред. М. В. Антонова, Е. Н. Лисанюк, С. И. Максимова, СПб.: Изд. «Алеф-Пресс», 2016, с. 80-89:

ապա չի բացառվում, որ իրավանորմն ու կանխավարկածը կարող են շարադրված լինել միևնույն կերպ, որը, անշուշտ, դրանք միմյանցից տարանջատելու հարցում կարող է որոշ դժվարություններ հարուցել:

Դիցուք պատկերացնենք ուսումնական հաստատության ներսում՝ պատին, փակցված է ցուցանակ, որի վրա գրված է. «Շենքի ներսում ծխելն արգելվում է, եթե այլ տեղ փակցված չէ, որ այդտեղ ծխելը թույլատրվում է»: «Ծխելն արգելվում է» արտահայտությունը մեկնաբանվում է որպես նորմ՝ «շենքի ներսում արգելվում է ծխել»: Միևնույն ժամանակ այն կարող է մեկնաբանվել որպես կանխավարկած. «գործում է շենքի ներսում ծխելն արգելվում է» կանխավարկածը: Իրականում, երբ հարցին մոտենում ենք այն տեսանկյունից, թե երբ է թույլատրվում շենքի ներսում ծխելը, ակնհայտ է դառնում, որ գործ ունենք ոչ թե կանխավարկածի, այլ նորմի հետ: Մասնավորապես, նորմն ուղղակի կարգադրում է, թե ինչպիսի վարքագիծ պետք է դրսևորել շենքի ներսում: Այդ վարքագծից շեղում թույլատրվում է միայն այն դեպքում, երբ առկա կլինի մեկ այլ նորմ, ըստ որի՝ կթույլատրվի ծխելը: Կանխավարկածն այն է, որ երբ պատին փակցված նորմը կարդում ենք, ապա այն մեզ թույլ է տալիս մտածել շենքում ծխելու արգելքի մասին: Կանխավարկածը կարող է հերքվել, եթե շենքի ներսում հանդիպենք մեկ այլ ցուցանակի, որի վրա գրված կլինի, որ այդտեղ ծխելը թույլատրվում է: Իսկ ինչ վերաբերում է «ծխելու արգելքի» նորմին, ապա այն շարունակում է գործել մյուս բոլոր տեղերում: Հետևաբար երկրորդ ցուցանակի առկայությունը ոչ թե հերքում է առաջինի (նորմի) գոյությունը, այլ տվյալ վայրում

նշված նորմից նախատեսում է բացառություն (մեկ այլ նորմ): Հարկ է նկատել, որ կարող է լինել նաև հակառակ կանոնը՝ «Շենքի ներսում ծխելը թույլատրվում է, եթե այլ տեղ փակցված չէ, որ այդտեղ ծխելն արգելվում է»: Այս դեպքում արդեն սկսելու ենք մտածել շենքի ներսում ծխելը թույլատրվում է կանխավարկածով:

Այժմ վերադառնանք իրավանորմին և իրավական կանխավարկածին: Վերցնենք Սահմանադրության 39-րդ հոդվածը, որտեղ ասվում է, որ մարդն ազատ է անելու այն ամենը, ինչը չի խախտում ուրիշների իրավունքները և չի հակասում Սահմանադրությանն ու օրենքներին: Ոչ ոք չի կարող կրել պարտականություններ, որոնք սահմանված չեն օրենքով:

Վկայակոչված իրավադրույթից բխում է, որ ՀՀ իրավական համակարգում գործում է թույլատրվում է անել այն ամենը, ինչն արգելված չէ օրենքով իրավական կանխավարկածը: Դիտարկենք նաև ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 227-րդ հոդվածի 2-րդ մասը, ըստ որի՝ եթե խախտումը հայտնաբերվում է աուդիտի, ֆինանսատնտեսական գործունեության, գումարային կամ այլ արժեքների ստուգման (գույքագրման) ընթացքում, ապա կարգապահական տույժը կարող է կիրառվել, եթե խախտումը կատարելու օրվանից անցել է ոչ ավելի, քան մեկ տարի: Օրինակ՝ հարց է առաջանում՝ ընկերության ներսում մի կողմից աուդիտի ու մյուս կողմից ֆինանսատնտեսական գործունեության, գումարային կամ այլ արժեքների ստուգմանը ձևի ու բովանդակության տեսանկյունից կարո՞ղ են նույն պահանջները ներկայացվել, թե ոչ:

«Աուդիտորական գործունեության մասին» ՀՀ օրենքի²⁷⁰ 3-րդ, 7-րդ, 10-րդ հոդվածների դիտարկումը ցույց է տալիս, թե ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 227-րդ հոդվածի 2-րդ մասում, ամրագրված «աուդիտ» բառ ասելով, ինչ պետք է հասկանալ: Մասնավորապես, գործատուի՝ Սահմանադրության 39-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքը հստակորեն սահմանափակված է «Աուդիտորական գործունեության մասին» օրենքով նախատեսված որոշակի պայմաններ կատարելու պարտականությամբ: Ակնհայտ է, որ, օրինակ, ընկերության ֆինանսական տնօրենը երբևէ չի կարող կատարել գումարային արժեքների աուդիտ և հայտնաբերել խախտում: Հետևաբար աուդիտի ստուգման դեպքում Սահմանադրության 39-րդ հոդվածով նախատեսված սկզբունքից նախատեսվում է բացառություն ու միևնույն ժամանակ «Աուդիտորական գործունեության մասին» օրենքով նախատեսված իրավանորմի ուժով հերքվում է վերը նշված կանխավարկածի հաշվին այդպիսի մտածելու հնարավորությունը:

«Աուդիտ» բառից հետո ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 227-րդ հոդվածի 2-րդ մասում կիրառվում է «ֆինանսատնտեսական գործունեության, գումարային կամ այլ արժեքների ստուգման (գույքագրման) ընթացքում» ձևակերպումը: Այսինքն՝ խախտումը կարող է հայտնաբերվել նաև ֆինանսատնտեսական գործունեության, գումարային կամ այլ արժեքների ստուգման ընթացքում, որոնց իրականացման համար ՀՀ օրենսդրությամբ որևէ սահմանափակում չի նախատեսվում՝ ի տարբերություն աուդիտի: Ստացվում է, որ գործատուի՝ Սահմանադրության 39-րդ հոդվածով նախատես-

²⁷⁰ ՀՕ-283-Ն, ընդունվել է 2019 թվականի դեկտեմբերի 4-ին:

ված իրավունքն այս դեպքում արդեն սահմանափակված չէ, և գործում է «կարող է կատարել այն ամենը, ինչն արգելված չէ օրենքով» կանխավարկածը, քանի դեռ այն չի հերքվել: Խոսքը վերաբերում է նրան, որ համապատասխան հրամանի առկայության դեպքում ընկերության ֆինանսական տնօրենը կարող է իրականացնել գումարային արժեքների ստուգում: Գործատուի իրավունքը ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համատեքստում կարող է սահմանափակվել, եթե այդ սահմանափակումը նախատեսված է օրենքով:

Եթե ամփոփելու լինենք, ապա կստանանք հետևյալ պատկերը: Մասնավորապես, ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 227-րդ հոդվածի 2-րդ մասը նախատեսում է երկու իրավական կանխավարկած: Եթե խոսքը վերաբերում է աուդիտին, ապա «Աուդիտորական գործունեության մասին» օրենքը հստակ նախատեսում է աուդիտի իրականացման կարգն ու պայմանները: Հետևաբար գործում է այդ կարգով ու պայմաններով աուդիտ անցկացնելու կանխավարկածը, քանի դեռ այլ կանոն նախատեսված չէ: Ինչ վերաբերում է ֆինանսատնտեսական գործունեության, գումարային կամ այլ արժեքների ստուգմանը, ապա այս դեպքում ՀՀ օրենսդրությունը սահմանափակում չի նախատեսում, և գործում է թույլատրվում է անել այն ամենը, ինչն արգելված չէ օրենքով իրավական կանխավարկածը:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով վերոգրյալը՝ կարող ենք արձանագրել, որ իրավանորմը հասարակական հարաբերությունների անմիջական կարգավորման իրավական միջոց է, որում սահմանվում են իրավունքի նպատակների կեն-

սագործման և արդյունքների արձանագրման համար անհրաժեշտ պայմաններն ու հնարավորությունները, ինչպես նաև այդ պայմանների (հիպոթեզ) ու հնարավորությունների (դիսպոզիցիա) խախտման հետևանքները (սանկցիա):

Իրավունքի գործիքակազմային տեսության համատեքստում քննարկելով իրավանորմի ու իրավական կանխավարկածի հարաբերակցությունը՝ արձանագրեցինք, որ նրանց միջև առկա են տարբերություններ և հանգում են հետևյալին.

- իրավական կանխավարկածը չունի այն կառուցվածքը, որը բնորոշ է իրավանորմին (հիպոթեզ, դիսպոզիցիա ու սանկցիա),

- իրավական կանխավարկածը կարող է արտահայտվել ինչպես նախադասության տեսքով, այնպես էլ մեկ բառով, արտահայտության տեսքով կամ առանց բառերի ու արտահայտությունների կամ նախադասության,

- իրավանորմը հասարակական հարաբերության վրա ազդեցությունը գործում է անմիջականորեն, իրավական կանխավարկածը՝ միջնորդավորված ձևով,

- իրավանորմը չի կարող հերքվել, մինչդեռ կանխավարկածը կարող է:

3.3. Իրավական կանխավարկածի արժեքը

Որևէ երևույթի շուրջ համապարփակ հետազոտություն կատարելիս գիտական ճանաչողության տրամաբանությունը պահանջում է այդ երևույթի այնպիսի կարևոր բնութագրիչի դիտարկման անհրաժեշտությունը, ինչպիսին արժեքն է: Իրավական կանխավարկածը ևս բացառություն չէ: Այդ իսկ պատճառով էլ նախքան նրա գործառույթներին անդրադառնալը, միանգամայն օրինաչափ է քննարկման առարկա դարձնել իրավական կանխավարկածի արժեքի հարցը:

Եթե փորձենք լայն առումով պատասխանել այն հարցին, թե ինչ է արժեքը, ապա կարող ենք ասել՝ այն ամենը, ինչն ունի դրական ազդեցություն կամ դիտարկվում է որպես շահ, բարիք է, օգուտ²⁷¹: Իրավաբանական դոկտրինում արժեք ասելով՝ ընդունված է հասկանալ երևույթի՝ որպես նպատակին ծառայելու և մարդկանց շահերն ու պահանջմունքները բավարարելու, սոցիալական առաջընթացին ու զարգացմանը ծառայելու ունակություն²⁷²: Հետևաբար իրավական կանխավարկածի արժեքը որոշելու համար պետք է պարզել

²⁷¹ Տե՛ս, օրինակ, **Неновски Н.**, Право и ценности, пер. с болг. вступ. ст. и пер. В. М. Сафронова, под ред. В. Д. Зорькина, М.: Изд. «Прогресс», 1987, с. 25, 29:

²⁷² Տե՛ս, օրինակ, **Алексеев С. С.**, Общая теория права, в двух томах, т. I., М.: Изд. «Юридическая литература», 1981, с. 99-102, **Баранов В. М.**, Истинность норм советского права, монография, Саратов: Изд. Саратов. ун-та, 1989, с. 263-282, **Карташов В. Н.**, Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность, под ред. Матузов Н. И. Саратов: Изд. Саратов. ун-та, 1989, с. 141-142, **Лазарев В. В.**, Социально-психологические аспекты применения права, науч. ред. Волков Б. С., Казань: Изд. Казан. ун-та, 1988, с. 110-137:

այն հարցը, թե հանուն ինչի է իրավունքում կանխավարկաձն արժանանում ուշադրության, ընկալվում որպես բարիք, պայմանավորում նրա ճանաչումն իրավագետների կողմից:

Այս հարցի վերաբերյալ ամբողջական պատկերացում կազմելու նկատառումից ելնելով՝ առաջարկում ենք պատասխանին մոտենալ իրավական արժեքների աստիճանակարգության մեջ իրավական կանխավարկաձի տեղի ու արժեքային համակարգում նրա դերի տեսանկյունից: Օրինակ՝ Օ. Վ. Մարտիշինն առանձնացնում է իրավական արժեքների երեք մակարդակ՝ 1) աշխարհընկալման ու էթիկական բնույթի համընդհանուր արժեքներ, որոնք կիրառվում են հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտներում, 2) պետություն և իրավունք, 3) մասնավոր իրավական արժեքներ²⁷³:

Իրավական կանխավարկաձի ողջ առանձնահատկությունն այն է, որ վերջինս՝ որպես արժեք, վերը նշված իմաստներով երեք մակարդակներում էլ կարծես առկա է: Ուստի հենց այս դասակարգման շրջանակում էլ դիտարկենք իրավական կանխավարկաձի արժեքաբանական ներուժը հետևյալ ասպեկտներով. իրավական կանխավարկաձը համընդհանուր բարիք է, իրավունքում արժեք է, նրա անբաժան մասն է, և որպես մասնավոր իրավական արժեք՝ այն ունի հարաբերական ինքնուրույնություն:

Բարձրացված հարցին նշված ասպեկտներով պատասխանելու դեպքում կարող ենք արձանագրել, որ իրավական կանխավարկաձներում, ըստ էության, մարմնավորվում է

²⁷³ Տե՛ս **Мартышин О. В.**, Проблема ценностей в теории государства и права // «Государство и право», 2004, № 10, с. 7-8:

խնդրահարույց իրավիճակներն առավել արդյունավետ ճանապարհով լուծելու փնտրտուքով պայմանավորված իրավունքի ընկալման պատմական փորձը: Իրավական կանխավարկածներն արտահայտում են պատմական մեկ փուլից դեպի մյուսն ընկած ժամանակահատվածում իրավական մտքի զարգացման շարունակականությունը՝ հանդես գալով որպես իրավական կարգավորման շրջանակում համամարդկային նվաճումները հավաքականորեն արտահայտող իրավական սկզբունքների, իրավանորմերի ձևավորման և դրանց կենսագործման խառնարան: Այս առումով իրավական կանխավարկածի արժեքայնությունը պայմանավորվում է սոցիալ-իրավական մշակույթը պահպանելու, վերարտադրելու ու տարածելու դերով, որը կոչված է ապահովելու իրավական համակարգի կայունությունն ու հարաշարժությունը:

Հազարամյա իրավաբանական փորձն իր մեջ կրելով, արդյունքում հեղինակություն, ակնհայտություն ձեռք բերելով և իրավունքում իր գոյության ճշմարտացիությունն ապահովելով՝ իրավական կանխավարկածը վերածվում է իրավական կարգավորման տնտեսման միջոցի: Այն պարզեցնում է հասարակական հարաբերությունների կարգավորումը՝ դարձնելով առավել արդյունավետ ու արագ: Նորմատիվ իրավական ակտերում ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն իրավական կանխավարկածների ամրագրումը թույլ է տալիս կենսագործել իրավական սկզբունքը, բացահայտել իրավական նորմերի էությունը, էապես կրճատել պաշտոնական տեքստերի ծավալը՝ վերջնարդյունքում ապահովելով հասարակությունում սոցիալականություն մոդելավորող իրավա-

նորմի կայացմանը²⁷⁴:

Ասվածի առումով բերենք իրավական կանխավարկածի դրսևորումներ ու արժեքաբանական հարցը դիտարկենք նաև դրանց համատեքստում: Այսպես, ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 201-րդ հոդվածի 1-ին մասով ամրագրված է, որ ամուսնության ընթացքում ամուսինների ձեռք բերած գույքը նրանց համատեղ սեփականությունն է, եթե այլ բան նախատեսված չէ օրենքով կամ նրանց միջև կնքված պայմանագրով: Այսինքն՝ գործում է ամուսնության ընթացքում ձեռքբերված գույքի համատեղ սեփականության կանխավարկածը, քանի դեռ այն չի հերքվել²⁷⁵:

Եթե այս համատեքստում բացահայտենք ամուսնության ընթացքում ձեռքբերված գույքի համատեղ սեփականության կանխավարկածի արժեքը, ապա կարող ենք արձանագրել, որ դրա ուժով ճանաչվում են ամուսինների աշխատանքի սոցիալական համարժեքությունը, ընտանիքում կնոջ կատարած աշխատանքի բարձր սոցիալական օգտակարությունը: Այս հարցին ժամանակին անդրադարձել է նաև խորհրդային իրավագետ Յա. Բ. Լևենտալը՝ նշելով. «Մենք չունենք և

²⁷⁴ Սոցիալական նորմերի ու պաշտոնական տեքստերի հարաբերակցության մասին տե՛ս, օրինակ, **Четвернин В. А., Яковлев А. В.**, Институциональная теория права, М., 2009, с. 3-4 (ներբեռնվել է <https://www.twirpx.com/file/229056/> էլեկտրոնային կայքից):

²⁷⁵ Համեմատաիրավական տեսանկյունից հարկ ենք համարում նշել, որ այդպիսի իրավական նորմեր նախատեսված են նաև ՌԴ քաղաքացիական օրենսգրքի 256-րդ հոդվածի 1-ին մասով, Ուկրաինայի քաղաքացիական օրենսգրքի 368-րդ հոդվածի 3-րդ մասով, Վրաստանի քաղաքացիական օրենսգրքի 1130-րդ հոդվածի 1-ին մասով, Ղազախստանի Հանրապետության քաղաքացիական օրենսգրքի 223-րդ հոդվածի 1-ին մասով, Գերմանիայի քաղաքացիական օրենսգրքի 1363-րդ պարագրաֆի (1) կետով:

չենք կարող ունենալ ամուսնու ու կնոջ կատարած աշխատանքի արժեքային համեմատության չափանիշներ. ամուսիններից յուրաքանչյուրի կողմից համատեղ կենսագործունեության ընթացքում ստեղծվող նյութական և ոչ նյութական բարիքի ամբողջ համալիրի գնահատման ու կշռման փորձն անխուսափելիորեն կհանգեցնի ոչ նյութական բարիքները նյութական գնահատման սկզբունքով որոշելուն, որը խորթ է մեր իրավունքին»²⁷⁶: Այլ խոսքով՝ իրավունքի տարբեր համակարգերում դրսևորվող այս կանխավարկածն արտահայտում է պաշտոնական տեքստերի մակարդակով սոցիալականություն արտահայտող իրավանորմի ողջ բովանդակությունը՝ նպաստելով ընտանիքում կնոջ աշխատանքի սոցիալական օգտակարության ու հավասարության ճանաչման սկզբունքի կենսագործմանը:

Դիտարկենք մեկ այլ օրինակ: ՀՀ հարկային օրենսգրքի²⁷⁷ 10-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ հարկման օբյեկտ է ցանկացած գործարք, եկամուտ, գույք, գործունեության տեսակ (այդ թվում՝ գործողություն կամ գործառույթ) կամ ցանկացած այլ օբյեկտ, որի առկայությունը կամ որի նկատմամբ սեփականության իրավունքի առկայությունը, որի կատարումը, օրենսգրքին համապատասխան, հարկ վճարողի մոտ առաջացնում են հարկի հաշվարկման կամ վճարման պարտավորություն: Ինչպես նկատում ենք, վերոնշյալ հոդվածում օրենսդիրը հստակ նշել է, որ թվարկվածները հարկման օբյեկտ են միայն այն դեպքում, երբ ՀՀ

²⁷⁶ Տե՛ս **Левенталь Я. Б.**, К вопросу о презумпциях в советском гражданском процессе // «Советское государство и право», М., 1949, № 6, с. 56:

²⁷⁷ ՀՕ-165-Ն, ընդունվել է 2016 թվականի հոկտեմբերի 4-ին:

հարկային օրենսգրքով սահմանված են իրավական կառուցակարգեր, որոնք հարկ վճարողի մոտ կառաջացնեն հարկի հաշվարկման և վճարման պարտականություն: Այս մոտեցումը միանգամայն տրամաբանական է և բխում է Սահմանադրության 79-րդ հոդվածով նախատեսված իրավական որոշակիության սկզբունքից. պարտականությունը, որը պետք է կրի հարկ վճարողը, պետք է լինի կանխատեսելի ու հստակ²⁷⁸: Եվ ահա ամեն անգամ այս խնդրից խուսափելու (խոսքը յուրաքանչյուր դեպքում կառուցակարգ նախատեսելու մասին է) և միևնույն ժամանակ Սահմանադրության 79-րդ հոդվածի պահանջը կենսագործելու նպատակով²⁷⁹ ի լրումն ՀՀ հարկային օրենսգրքի 10-րդ հոդվածի 1-ին մասի՝

²⁷⁸ Տե՛ս, օրինակ, Սահմանադրական դատարանի 2014 թվականի դեկտեմբերի 2-ի ՍԴՈ-1176 և 2015 թվականի հունիսի 9-ի ՍԴՈ-1213 որոշումները:

²⁷⁹ Օրինակ՝ Սահմանադրական դատարանը 2019 թվականի նոյեմբերի 15-ի ՍԴՈ-1488 որոշման շրջանակում եզրահանգել է. «[...] Իրավական պետությունում բացառապես որոշակի՝ կանխատեսելի, հստակ և բոլորի համար մատչելի օրենսդրական կարգավորումների միջոցով պետք է երաշխավորվի առկա իրավակարգի հետագա գոյության նկատմամբ վստահության պաշտպանությունը», «[...] հանրային իշխանության կողմից որոշակիության սկզբունքի խախտումն ուղղակիորեն ազդում է օրենքի գերակայության սկզբունքի վրա և էականորեն նվազեցնում է իրավական պետության կայացվածության աստիճանը», «[...] հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները սահմանափակող օրենքների հստակությունը, կանխատեսելիությունը և մատչելիությունն ուղիղ համեմատական են հիմնական իրավունքի սահմանափակման աստիճանին. որքան ավելի ինտենսիվ է այդ սահմանափակումը, այնքան ավելի հստակ, կանխատեսելի և մատչելի պետք է լինեն հիշյալ օրենքի ձևակերպումները, որպեսզի երկիմաստություն չառաջացնեն մասնավոր անձանց համար արգելքների, այլ սահմանափակումների կամ նրանց վրա դրված պարտականությունների և բովանդակության հարցում»:

օրենսդիրը համապատասխան կառուցակարգ նախատեսել է օրենսգրքի 15-րդ հոդվածով, որը վերաբերում է հարկի հաշվարկման մեթոդներին ու եղանակներին՝ ամրագրելով, որ հարկային հարաբերություններում գործում է հաշվեգրման մեթոդի կանխավարկածը, քանի դեռ ՀՀ հարկային օրենսգիրքն ուղղակիորեն չի ասում, որ հաշվարկը կատարվում է դրամարկղային մեթոդով:

Այսպիսով՝ ընդհանրացնելով վերոգրյալը՝ կարող ենք արձանագրել, որ իրավական կանխավարկածները, արտահայտելով հասարակության ներսում ձևավորված հիմնական իրավական արժեքներն ու գաղափարները, հանդես են գալիս որպես հասարակական կյանքում առկա երևույթների ճանաչողության աղբյուրներ՝ լույս սփռելով հասարակական կյանքի բնույթի, պետության, տարբեր ժամանակաշրջանում իրավունքի զարգացման փուլերի վրա: Իրավական կանխավարկածները թույլ են տալիս բնութագրել իրավական գաղափարաբանության փոփոխությունները, որոնց օրենսդրական մակարդակով ամրագրումը թելադրվում է իրավագիտակցության մեջ առկա որոշակի կարևոր շահեր պաշտպանելու անհրաժեշտությամբ. պատմական տարբեր ժամանակներում ի հայտ են գալիս որոշ կանխավարկածներ, որոշներն անհետանում են, իսկ որոշ տեսակետներն էլ իրենց տեղը զիջում են հաջորդներին:

3.4. *Իրավական կանխավարկածի գործառույթները*

Ի տարբերություն իրավական կանխավարկածի արժեքայնությանը՝ գործառույթների հարցը հետազոտվել է տարբեր հեղինակների կողմից (օրինակ՝ Օ. Ա. Կուզնեցովա, Յու. Ա. Չեստյակովա, Յ. Ա. Նախովա, Յու. Ա. Սերիկով, Մ. Պ. Պրոնինա, Բ. Ա. Բուլանսկի, Ս. Պ. Գրուբցովա): Այդպիսի հետազոտություններն ու դրանց արդյունքները, անշուշտ, չեն կարող թերագնահատվել: Այլ է հարցը՝ արդյոք դրանք բավարար են առկա հայեցակարգային հակասությունների հաղթահարման ու ընդհանուր տեսության մշակման տեսանկյունից:

Այսպես, Օ. Ա. Կուզնեցովան, դեռևս 2001 թվականին թեկնածուական ատենախոսության մեջ խոսելով իրավական կանխավարկածի գործառույթների մասին, կարծում է, որ այն պետք է դիտարկել երեք մակարդակում՝ իրավական, սոցիալական ու քաղաքական²⁸⁰: Այնուհետև ասվածի համատեքստում անդրադառնալով իրավական կանխավարկածի նշանակության հարցին՝ նշում է, որ այն ունի իրավաբանական-տեսական ու իրավաբանական-կիրառական նշանակություն²⁸¹: Առաջինի դեպքում արձանագրում է, որ իրավական կանխավարկածն օժանդակ նորմ է²⁸², իսկ երկրորդի դեպքում իրավահարաբերության մասնակիցներին ազատում է ապացուցման բեռից²⁸³ կամ կատարում է ապացուց-

²⁸⁰ Տե՛ս **Кузнецова О. А.**, Презумпции в российском гражданском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2001, с. 65-66:

²⁸¹ Տե՛ս **Кузнецова О.А.**, նշվ. աշխ., էջ 66:

²⁸² Տե՛ս նույն տեղում:

²⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 66-67:

ման բեռի բաշխում²⁸⁴: Հեղինակը վեց տարի իր այս մոտեցումը պնդում է նաև դոկտորական ատենախոսության մեջ²⁸⁵: Խնդիրն այն է, որ Օ. Ա. Կուզնեցովան, ըստ էության հիմնվելով Վ.Ն. Սինյուկովի մոտեցման վրա²⁸⁶, կարծես միտված է իրավական կանխավարկածի գործառույթի ու իրավական կանխավարկածի դերի ու նշանակության նույնացմանը: Մինչդեռ իրավական կանխավարկածի դերը խոսում է իրավունքում կանխավարկածի նշանակության մասին, որի (դերի) կենսագործումն ապահովվում է գործառույթների միջոցով²⁸⁷: Մասնավորապես, հեղինակի կողմից այդպիսի մեկնաբանությունը նախևառաջ ենթադրում է գործառույթների իրականացում որոշակի սուբյեկտի կողմից, որն օժտված է բանականությամբ ու կամքով, որը կարող է գործունեություն իրականացնել որոշակի ուղղություններով: Երկրորդ՝ եթե իրավական կանխավարկածի գործառույթների հարցը դիտարկում ենք՝ հիմնվելով միայն սուբյեկտի վրա, ստացվում է, որ գործառույթը նկարագրում ենք՝ ելնելով սուբյեկտի ինչպիսին լինելուց: Սակայն այս դեպքում ուշադրությունից դուրս են մնում մարդկային գործունեությանը նախորդող այն փուլերը, որոնք հաճախ հանդես են գալիս

²⁸⁴ Տե՛ս **Кузнецова О. А.**, Презумпции в российском гражданском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2001, էջ 67:

²⁸⁵ Տե՛ս **Кузнецова О. А.**, Специализированные нормы российского гражданского права: теоретические проблемы: дисс. ... докт. юрид. наук, Екатеринбург, 2007, с. 249-251:

²⁸⁶ Տե՛ս **Синюков В. Н.**, О функциях права // «Вопросы теории государства и права. Саратов», 1991, Вып. 9, с. 76-77:

²⁸⁷ Տե՛ս, օրինակ, **Радько Т. Н., Толстик В. А.**, Функции права. Монография, Н. Новгород: Изд. Нижегородская высшая школа МВД РФ, 1995, с. 32:

որպես իրավական կարգավորման իրական կողմնորոշիչներ²⁸⁸:

Հաջորդ հետազոտողը, որն անդրադարձել է իրավական կանխավարկածի գործառույթներին, Մ. Պ. Պրոնինան է: Նա առաջարկում է կանխավարկածի գործառույթները դասակարգել իրավաբանական-տեխնիկականի ու իրավաբանական-կիրառականի²⁸⁹: Սակայն աշխատանքի հետագա շարադրանքում, ըստ էության, պաշտպանում է Օ. Ա. Կուզնեցովայի մոտեցումը²⁹⁰:

Կանխավարկածի գործառույթների հարցին առանձին պարագրաֆ նվիրել է Յու. Ա. Չիստյակովան՝ այն դիտարկելով սոցիալական կանխավարկածների համատեքստում: Մասնավորապես՝ քննարկելով սոցիալական նորմերի գործառույթները՝ վերջնարդյունքում թվարկել է սոցիալական կանխավարկածի թվով ինը գործառույթներ²⁹¹: Խնդիրն այն է, որ նախևառաջ հետազոտողը հարցին անդրադարձել է միայն փիլիսոփայական մակարդակում: Երկրորդ՝ այդ դիտարկումը հանգեցրել է սոցիալական կանխավարկածի արժեքի ու գործառույթի նույնականացմանը, կամ այդ նույն գործառույթների մասին խոսելիս անդրադարձել է սոցիալական կանխավարկածի հատկանիշներին, և դա այն դեպքում, երբ աշխատանքի առաջին պարագրաֆը նվիրված է

²⁸⁸ Տե՛ս, օրինակ, **Казакова Р. А.**, Идеологическая функция права в современной России: дисс. ... канд. юрид. наук, Краснодар, 2015, с. 24:

²⁸⁹ Տե՛ս **Пронина М. П.**, Презумпции в современном российском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Нижний Новгород, 2010, с. 92:

²⁹⁰ Տե՛ս **Пронина М. П.**, նշվ. աշխ., էջ 97-98:

²⁹¹ Տե՛ս **Чистякова Ю. А.**, Социальные презумпции как регулятор общественных отношений: дисс. ... канд. филос. наук, Н. Новгород, 2008, с. 59:

եղել սոցիալական կանխավարկածի հասկացությանն ու էությանը²⁹²: Այլ կերպ ասած՝ «Սոցիալական կանխավարկածների գործառույթները» պարագրաֆում հեղինակն ավելի շատ խոսել է սոցիալական կանխավարկածի էության մասին: Մինչդեռ պետք է լիներ հակառակը, այն է՝ ընդհանրացնելով նախորդ պարագրաֆներում կատարած հետևությունները՝ խնդիրը դիտարկել ավելի նեղ մակարդակում՝ խոսելով բացառապես գործառույթների մասին:

Ե. Ա. Նախովան, Յու. Ա. Սերիկովը ու Ս. Պ. Գրուբցովան, լինելով դատավարագետներ, ըստ էության, հարցը դիտարկել են ընթացակարգային տեսանկյունից, մինչդեռ մեր խնդիրն է գործառույթները քննարկել առավել լայն տեսանկյունից:

Ինչ վերաբերում է Բ. Ա. Բուլանսկին, ապա պետք է արձանագրել, որ նա, ի տարբերություն նախորդների, դրսևորել է առավել համապարփակ մոտեցում: Մասնավորապես, հիմնվելով շահերի տեսության վրա՝ առանձնացրել է շահերի ճանաչման, շահերի իրացման, շահերի ապահովման և շահերի պաշտպանության գործառույթները²⁹³, սակայն առանց այդ գործառույթների դրսևորումներին անդրադառնալու: Խոսելով բացառապես իրավական կանխավարկածին ներհատուկ գործառույթների մասին՝ հեղինակն առանձնացրել է բացակայող իրավական երևույթի լրացման ու հանգամանքի հաստատման պարտականությունից ազատվելու գործա-

²⁹² Տե՛ս **Чистякова Ю. А.**, նշվ. աշխ., էջ 11-29, 48-50, 51:

²⁹³ Տե՛ս **Булаевский Б. А.**, Презумпции как средства правовой охраны интересов участников гражданских правоотношений: монография, М.: Изд. «Инфра-М», 2014, с. 40:

ռույթները²⁹⁴: Վերջին դեպքում հետազոտողը փաստորեն վերահաստատել է իր նախորդների դիրքորոշումը:

Հարց է առաջանում՝ ինչից ելնելով է Բ. Ա. Բուլասկին վերջին երկուսը համարում իրավական կանխավարկածի հատուկ գործառույթներ՝ ի համեմատություն իր կողմից նշված մյուս գործառույթների, և արդյոք դրանք ինքնուրույն գործառույթներ են, թե թվարկվածների դրսևորումներն (ենթագործառույթներ) են: Եթե ենթագործառույթների տեսքով նախորդների դրսևորումներն են, ապա արդյո՞ք արժի պնդել, որ դրանք առանձին գործառույթներ են: Օրինակ, եթե խոսում ենք շահերի պաշտպանության գործառույթի մասին, բնական է, որ դրա դրսևորումներից է նաև իրավահարաբերության սուբյեկտի կողմից որևէ փաստի ապացուցման պարտականությունից ազատված լինելը: Հետևաբար դժվար է համաձայնվել հեղինակի հետ այն հարցում, որ վերջին երկուսն իրավական կանխավարկածի հատուկ գործառույթներ են:

Հեղինակների շարքը, որոնք անդրադարձել են իրավական կանխավարկածի գործառույթներին, այսքանով չի սահմանափակվում: Խնդիրն այն է, որ մյուսները գործառույթների հարցը քննարկել են դրվագային (մեկ կամ երկու պարբերությունների) մակարդակում²⁹⁵, երբեմն էլ՝ առավել նեղ մասնագիտական հարթությունում²⁹⁶: Այդ արդյունքները, սա-

²⁹⁴ Տե՛ս **Булаевский Б. А.**, նշվ. աշխ., էջ 41:

²⁹⁵ Տե՛ս, օրինակ, **Астемирова Л. А.**, Презумпции в российском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2010, с. 52-53:

²⁹⁶ Տե՛ս, օրինակ, **Ярков В. В.**, Юридические факты в цивилистическом процессе, М.: Изд. «Инфотропик», 2012, с. 92-93, **Баулин О. В.**, Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел., М.: Изд. «Городец», 2004, с. 234, **Боннер А. Т.**, Проблемы установления

կայն, բավարար չեն իրավական կանխավարկածների ճյուղային մոտեցումների միասնականացման ընդհանուր տեսության հայեցակարգի մշակման համար:

Կարծում ենք՝ կա խնդրի լուծման երկու տարբերակ: Առաջին՝ իրավական կանխավարկածի գործառույթների հարցը դիտարկել առհասարակ իրավունքում գործառույթների հիմնահարցերի ներքո: Սակայն այս ճանապարհն այդքան էլ արդարացված չի թվում այն պատճառով, որ այդ քննարկումներն իրենց հերթին կարող են առաջ բերել ավելի շատ խնդիրներ, քան առաջադրել լուծումներ: Երկրորդ՝ որպես տեսամեթոդաբանական ուղի առաջարկում ենք իրավական կանխավարկածի գործառույթների հարցը քննարկման նյութ դարձնել իրավունքի գործիքակազմային տեսության համատեքստում:

Սոցիալական իրականության մեջ ցանկացած երևույթ կարող է իր առջև դրված նպատակները կենսագործել միայն մի դեպքում, եթե այն գործում է: Հետևաբար «երևույթը սոցիալական իրականության մեջ ինչպիսի՞ գործառույթներ է իրականացնում», «այդ գործառույթներն ինչպե՞ս են իրացվում», և «ի՞նչ արդյունավետությամբ» հարցերին պատասխանելուց հետո միայն կարելի է խորհել բուն երևույթի, նրա առանձնահատկությունների, հասարակական կյանքում երևույթի նշանակության, սոցիալական երևույթների համակարգում նրա տեղի, գոյության հեռանկարների ու զարգացման մասին: Այլ խոսքով՝ գործառույթներն արտահայտում են երևույթի էությունը. երևույթի գործառույթների ուսումնասի-

րությոնը հենց երևույթի ուսումնասիրությունն է, որը թույլ է տալիս ներթափանցել երևույթի էության մեջ, հասկանալ նրա բնույթը, լուսաբանել այն կողմերը, որոնք դեռևս անհայտ են հետազոտողին²⁹⁷: Իրավական կանխավարկածի կենսագործումն ապահովվում է նրա գործառույթների միջոցով. գործառույթներն իրավական կանխավարկածի էության ու նշանակության դրսևորման ապահովման ձևերն են հասարակության ներսում:

Մի կողմ թողնելով իրավաբանական դոկտրինում «գործառույթ» եզրույթի հասկացության վերաբերյալ առկա տարբեր մոտեցումները²⁹⁸ և ելնելով իրավունքի գործիքակազմային տեսության առանձնահատկությունից, որը, ինչպես արդեն նշվել է, որդեգրած գաղափարաբանության իրականացման համար ուշադրությունը սևեռում է նպատակաբանության և ըստ այդմ էլ՝ մշակված կամ մշակվող իրավական գործիքների պիտանիության, օգտակարության ու պրագմատիկության վրա՝ պետք է արձանագրել, որ իրավական կանխավարկածի գործառույթներն անմիջականորեն կապված են իրավունքի գործողության, գործնականում կանխավարկածի հատկանիշի իրացման, իրավական համակարգում նրա տեղի ու դերի հետ: Իրավական կանխավարկածի գործառույթներն իրենց գոյության ընթացքում սերտ կապի մեջ

²⁹⁷ Տե՛ս **Абрамов А. И.**, Понятие функции права // «Журнал российского права», 2006, № 2 (110), с. 82:

²⁹⁸ Տե՛ս, օրինակ, **Радько Т. Н.**, Теория государства и права: учеб. М.: Изд. «Проспект», 2009, с. 227-246, Теория государства и права, учебник для вузов, под ред. О. В. Мартышина. М.: Изд. «Норма», 2007, с. 259-261, Теория государства и права, учебник для вузов, под ред. М. М. Рассолова, 2-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Юнити-Дана, Закон и право», 2012, с. 264-267:

են գտնվում կոնկրետ պատմական ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող հասարակության ինչպես հոգեբանական, այնպես էլ արժեքաբանական առանձնահատկությունների հետ: Գործառույթները ելակետային են իրավական կանխավարկածի գործողությունը բնութագրելու համար. դրանք պայմանավորում են իրավական ազդեցության հիմնական ուղղությունները: Իրավական կանխավարկածի գործառույթների կարևորագույն նշանակությունը միջնորդավորված ձևով հասարակական հարաբերությունների, մարդկանց վարքագծի, գիտակցության, աշխարհայացքի վրա իրավունքի ազդեցության ապահովումն է:

Գործառույթն իրավական կանխավարկածի շարժիչ ուժն է, նրա էությունը դրսևորողը: Իրավական կանխավարկածներն իրենց գործառույթների միջոցով իրավունքը դարձնում են առավել կենդանի և ստիպում են նրան գործել. գործառույթներն այն արդյունքներին հասնելու նկատմամբ հույսն է, որին ձգտում են ինչպես իրավաստեղծ, այնպես էլ իրավակիրառ գործունեության մեջ²⁹⁹:

Հիմնական գաղափարը, որից ելնելով պետք է իրականացնել իրավական կանխավարկածի գործառույթների ուսումնասիրությունը, այն է, որ դրանք ուղղված են իրավունքի առջև դրված խնդիրների լուծմանն ու նպատակների կենսագործմանը: Մասնավորապես, պետք է արձանագրել, որ վերջին հաշվով իրավունքի նպատակն իրավական կանխավարկածի միջոցով հասարակական հարաբերությունների կանոնակարգումն է, որից էլ (իրավունքից) սերտաճում

²⁹⁹ Տե՛ս, օրինակ, **Марк Ван Хук**, Право как коммуникация, пер. с англ. М. В. Антонова, А. В. Полякова, СПб.: Изд. СПбГУ, 2012, с. 88:

են կանխավարկածի գործառույթները: Սակայն հասարակական հարաբերությունների կանոնակարգում ասելով՝ պետք է նկատի ունենալ սուբյեկտների միջև փոխգործակցության կազմակերպումը, որը պետք է դիտարկել երկու տեսանկյունից՝ հասարակության ու անհատի: Այս երկակի չափորոշիչն առավել վառ կերպով արտահայտված է Լ. Ֆուլլերի «Իրավունքը որպես սոցիալական հսկողության գործիք և որպես մարդկային փոխհարաբերությունների բարելավման եղանակ» աշխատությունում³⁰⁰: Այսինքն՝ իրավական կանխավարկածի գործառույթները ոչ միայն հասարակական հարաբերությունների, այլ նաև մարդկանց իրավագիտակցության ու վարքագծի վրա իրավական ազդեցություն գործելու ձևեր են: Եթե առաջնորդվենք միայն հասարակական հարաբերությունների կարգավորման վրա իրավական ազդեցության գաղափարով, ապա կստացվի՝ ինքնըստինքյան չհիմնավորված կերպով նեղացնում ենք իրավական կանխավարկածի գործառույթների նշանակությունը և շրջանակից դուրս ենք մղում այնպիսի կարևորագույն գործառույթ, ինչպիսին իրավական կանխավարկածի գաղափարական գործառույթն է և նրա ազդեցությունը մարդկանց գիտակցության ու վարքագծի վրա:

Հաջորդ կարևոր հանգամանքը, որին պետք է ուշադրություն դարձնել, այն է, որ իրավական կանխավարկածի գործառույթներն ապահովում են իրավունքի ու կանխավարկածի սոցիալական նշանակության կենսագործումը: Սակայն նման մոտեցումը երբևէ չպետք է հանգեցնի կանխա-

³⁰⁰ St'u Fuller Lon I., Law as an Instrument of Social Control and Law as a Facilitation of Human Interaction, 1975, BYU L. Rev. 89, p. 89-96:

վարկածի «գործառույթ» ու «դեր» հասկացությունների նույնականացմանը³⁰¹: Իրավական կանխավարկածի սոցիալական նշանակությունը, բնականաբար, նաև ձևավորումը պայմանավորված են հասարակական հարաբերությունների զարգացման օրինաչափություններով: Վերջինս այդ օրինաչափություններն արտահայտողն է, որից ելնելով էլ՝ ճանաչում ենք իրականությունը: Մասնավորապես, հասարակական հարաբերությունների զարգացման օրինաչափություններն են, որոնք թույլ են տալիս կանխավարկածի միջոցով մտածել իրավունքի մասին ու իրավունքում՝ հովանու տակ վերցնելով այն սոցիալական արժեքները, որոնք տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում առավել կարևոր են հասարակության համար:

Այս նույնկերպ պետք է ընկալվի նաև իրավական կանխավարկածի գործառույթների ու խնդիրների հարաբերակցության հարցը: Դրանց միջև հիմնական տարբերությունն այն է, որ առհասարակ խնդիրները շրջապատող իրականության մեջ գոյություն ունեցող արտաքին երևույթներն են և հանդես են գալիս որպես հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորման ուղենիշներ, կանխորոշում են ազդեցության հիմնական ուղղությունները: Առանց գործառույթների դժվար կլինի խոսել գոյություն ունեցող խնդիրների լուծման մասին, իսկ առանց խնդիրների էլ՝ գործա-

³⁰¹ Օրինակ՝ Վ. Դ. Ֆիլիմոնովը գրում է, որ իրավունքի գործառույթը նրա սոցիալական դերն է, որը, պայմանավորված լինելով իրավական կարգավորման ուղղությամբ ու մեթոդով, կատարում է հասարակական հարաբերությունների կանոնակարգում (տե՛ս **Филимонов В. Д.**, Охранительная функция уголовного права, Монография, СПб.: Изд. «Юридический центр-Пресс», 2003, с. 50):

ռույթների: Այդ իսկ պատճառով էլ կարելի է ասել, որ խնդիրները, ըստ էության, պայմանավորում են գործառույթների գոյությունը³⁰²: Սակայն դա չի նշանակում, որ խնդիրը գործառույթի միակ նախահիմքն է: Գործառույթը բխում է հասարակության սոցիալական, քաղաքական, տնտեսական և այլ պահանջմունքներից: Հետևաբար, եթե այս տեսանկյունից մոտենանք իրավական կանխավարկածի գործառույթների ու խնդիրների հարաբերակցությանը, ապա կարող ենք արձանագրել, որ նախևառաջ խնդիրները պայմանավորում են իրավական կանխավարկածների գործառույթների գոյությունը, երկրորդ՝ կանխորոշում են նրանց բովանդակությունը, երրորդ՝ ուրվագծում են իրավական ազդեցության ուղիները³⁰³: Իրավական կանխավարկածները գոյություն ունեն այնքանով, որքանով նրանց առջև ծառացած են խնդիրներ ու նպատակներ, որոնք պահանջում են համապատասխան լուծումներ. չկա խնդիր, չկա իրավական կանխավարկած, ուստի չկա նաև գործառույթ:

Այսպիսով՝ ընդհանրացնելով վերոգրյալը՝ առաջարկում ենք իրավական կանխավարկածի գործառույթները դիտարկել՝ ելնելով հետևյալ գաղափարներից.

1) իրավական կանխավարկածի գործառույթները բխում են նրա էությունից ու բովանդակությունից և կանխորոշվում են՝ ելնելով հասարակությունում կանխավարկածի նշանակությունից,

³⁰² Տե՛ս **Казакова Р. А.**, Идеологическая функция права в современной России: дисс. ... канд. юрид. наук, Краснодар, 2015, с. 25:

³⁰³ Տե՛ս **Радько Т. Н., Толстик В. А.**, Функции права, Монография, Н. Новгород: Изд. Нижегород. высшая школа МВД РФ 1995, с. 32-33:

2) իրավական կանխավարկածի գործառույթները պայմանավորված են օբյեկտիվ անհրաժեշտությամբ,

3) իրավական կանխավարկածի գործառույթները ոչ միայն հասարակական հարաբերությունների, այլ նաև մարդկանց իրավագիտակցության և վարքագծի վրա իրավական ազդեցություն գործելու ձևեր են,

4) իրավական կանխավարկածի գործառույթներն ուղղված են նրանց գոյությունը պայմանավորող, բովանդակությունը կանխորոշող ու իրավական ազդեցության ուղիներն ուրվագծող այն խնդիրների լուծմանն ու նպատակների կենսագործմանը, որոնք տվյալ հասարակությունում ծառացած են իրավունքի և նրա կենսագործումն ապահովող միջոցի՝ կանխավարկածի առջև,

5) իրավական կանխավարկածի գործառույթները բնութագրվում են հարաշարժությամբ. գործառույթները կանխավարկածների հետ միասին մշտապես զարգանում և փոփոխվում են՝ ելնելով այն մարտահրավերներից, որոնք առաջադրվում են տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում³⁰⁴:

Հետևաբար հիմք ընդունելով իրավունքի գործիքակազմային տեսությունն ու իրավական կանխավարկածի գործառույթ ասելով՝ պետք է հասկանալ մարդկային գործունեության շրջանակում հասարակական հարաբերությունների կանոնակարգման ու շրջապատող իրավական իրականության ճանաչման նպատակաբանությամբ պայմանավորված հա-

³⁰⁴ Այս գաղափարների համար գիտական հիմք է ծառայել Ա. Վ. Կոնստանտինովայի կողմից իրականացված հետազոտությունը (տե՛ս **Константинова А. В.**, *Формы осуществления функций права: дисс. ... канд. юрид. наук, Челябинск, 2014, 179 с.*):

սարակական հարաբերությունների, մարդկանց իրավագիտակցության ու վարքագծի վրա իրավական ազդեցության ձևեր՝ ելնելով իրավունքի ու նրա կենսագործումն ապահովողի օժանդակ իրավական միջոցի՝ իրավական կանխավարկածի նշանակությունից³⁰⁵:

Այսպիսով, քանի որ հասարակական կյանքում իրավական կանոնակարգումն իրականացվում է երկու առումներով՝ կանոնակարգումը հասարակության ու անհատի տեսանկյունից, ըստ այդմ էլ՝ առաջարկում ենք իրավական կանխավարկածի գործառույթները բաժանել երկու խմբի:

Առաջին խումբը ներառում է գաղափարական ու սոցիալական գործառույթները, իսկ երկրորդ խումբը՝ իրավական կարգավորման պարզեցման, ազատության կենսագործման և մասնավոր համաձայնությունների հաստատման, համատեղման և բաշխման, մեկնաբանողական, վեճերի լուծման գործառույթները:

Իրավական կանխավարկածի գաղափարական գործառույթը

Իրավաբանական դոկտրինում իրավական կանխավարկածի գաղափարական գործառույթի հարցը, չենք կարող ասել օբյեկտիվ, թե սուբյեկտիվ պատճառներով, այնուամենայնիվ, քննարկման առարկա չի դարձել: Ուստի առաջարկում ենք այս գործառույթը քննարկել այն տեսանկյունից, որ եթե իրավական կանխավարկածն իրականաց-

³⁰⁵ Գործիքակազմային մոտեցումը, անշուշտ, միանշանակ չէ, որ ընդունվում է իրավաբանական դոկտրինում (տե՛ս, օրինակ, Summers R. S., Naive Instrumentalism and the Law // Hacker P.M.S. Raz J. Law, Morality and Society, Essay in honour of H.L.A. Hart. Oxford, 1977, p. 119-131):

նում է գաղափարական գործառույթ, ապա ո՞րն է ազդեցության օբյեկտը, և ո՞րն է այդ գործառույթի նշանակությունը:

Հասարակական հարաբերությունների կանոնակարգումն ու համակարգվածությունը հասարակության զարգացման կարևորագույն պայմաններն են: Իրավական կանխավարկածների նշանակությունն այդ հարաբերությունների իրավական կարգավորման նպատակով անհրաժեշտ իրավական պայմանների ստեղծումն է, որը դրանց կհաղորդի կայունություն, միասնություն ու հարաշարժություն: Նշվածի ապահովումը ենթադրում է նաև արժեքային կողմնորոշում ունեցող երևույթների հետ կապված գործընթացների իրավական կարգավորում: Այս առումով իրավական կանխավարկածի գաղափարական գործառույթը բավականին մեծ է: Ընդ որում՝ անհրաժեշտ է ոչ միայն բավարար չափով ջանքեր գործադրել նշված գործառույթի տեսական ուսումնասիրության, այլ նաև գործնականում նրա կիրառման համար անհրաժեշտ կառուցակարգերի մշակման ուղղությամբ:

Իրավական կանխավարկածի գաղափարական գործառույթի առանձնահատկությունը, ի համեմատություն մյուսների, այն է, որ վերջինիս ազդեցության օբյեկտը իրավագիտակցությունն ու վարքագիծն են: Հասարակական հարաբերությունների կարգավորման վրա իրավական ազդեցությունը կատարվում է միջնորդավորված ձևով: Այս գործառույթը թույլ է տալիս հասկանալ ոչ միայն իրավունքի նորմատիվ, այլ նաև հոգևոր ու արժեքային բնույթը: Այսինքն, երբ իրավունքը փորձում է արտահայտել հասարակության պահանջմունքներն ու շահերը, իրավական կանխավարկածի գաղափարական գործառույթը հնարավորություն է տալիս ազդելու

սուբյեկտների գիտակցության վրա՝ մոբիլիզացնելով դրանց գործունեությունը: Այս գործառույթի շնորհիվ ու նրա շրջանակում է, որ գոյություն ունեցող իրավական սկզբունքների միջոցով ստեղծում ենք նորմատիվ կարգավորումները, ձևավորում տարբեր իրավիճակներում առաջացող հնարավոր խնդիրների կանխավ լուծման բանաձևերը, որոնք մեզ թույլ են տալիս ներթափանցել իրավունք: Հետևաբար իրավական կանխավարկածի գաղափարական գործառույթի միջոցով մի կողմից դրսևորվում է իրավունքի էությունը, մյուս կողմից՝ իրավական կանխավարկածի՝ որպես այդ էությունը կրողի ու կենսագործողի նշանակությունը: Եթե բացառենք այս գործառույթի գոյությունը, ապա երբևէ չենք կարողանալու բացատրել, օրինակ, անմեղության կամ բարեվարքության, իրավանորմի դիսպոզիտիվության ու նմանատիպ այլ կանխավարկածների գոյությունն իրավունքում: Հարկ է նաև նկատի ունենալ, որ գաղափարական գործառույթը, լինելով իրավական կյանքի վրա ազդեցության ձևերից մեկը, կրում է ոչ թե ժամանակավոր, այլ մշտական բնույթ, և թույլ է տալիս նպատակաբանության տեսանկյունից լուծել իրավունքի առջև ծառացած այն խնդիրները, որոնք չենք կարող իրենց լուծումը գտնել իրավական այլ միջոցների հաշվին: Բացի դրանից՝ նշված գործառույթը պայմանավորում է իրավական կանխավարկածի մյուս գործառույթների գոյությունը և իրավական կանխավարկածի կիրառումը մարդկային գործունեության մեջ՝ ապահովելով իրավական կանխավարկածի ու նրա այլ գործառույթների հարաշարժությունը:

Ասվածի շրջանակում հարկ է նշել, որ իրավական կանխավարկածի գաղափարական գործառույթը պայմանավոր-

ված է քաղաքական, տնտեսական, բարոյական և սոցիալական այլ գործոններով, որոնք կանխորոշում են իրավական կանխավարկածների ուղղությունները: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ այդ գործոնները, որոնց «հավաքատեղին» իրավական սկզբունքներն են, իրավական կանխավարկածի գաղափարական գործառույթի վրա ազդեցություն են գործում ոչ թե անմիջականորեն, այլ միջնորդավորված ձևով, այն է՝ իրավական սկզբունքների միջոցով: Վերջիններս, լինելով ելակետային դրույթներ և կատարելով անգնահատելի դեր իրավունքի ձևավորման ու գործողության վրա, իրավական կանխավարկածի գաղափարական գործառույթի գոյության հիմքերն են. իրավական կանխավարկածն առանց իրավական սկզբունքի գոյության չի կարող իրականացնել գաղափարական գործառույթ, հետևաբար ծառայել որպես խնդիրների լուծման ու նպատակների կենսագործման միջոց:

Իրավական կանխավարկածի սոցիալական գործառույթը

Իրավունքը, լինելով սոցիալական երևույթ, ուրվագծում է այն շրջանակը, որի սահմաններում իրավունքի սուբյեկտները կարող են հասնել իրավական արժեքների և իրավանորմների ընկալմանը, իրենց պահանջմունքների բավարարմանն ու վեճերի լուծմանը³⁰⁶: Իրավունքը, ըստ էության, ուղղված է սոցիալականության ձևավորմանն ու պահպանմանը, որում իր դերով առանձնանում է նաև իրավական կանխավարկածը, և որն ապահովվում է նրա սոցիալական գործառույթի

³⁰⁶ St' u Mark Van Hoecke, Law as Communication. European Academy of Legal Theory Series, Bloomsbury 3PL, 1-st edition 2002, p. 65:

միջոցով: Բնականաբար, հարց է ծագում՝ ինչպե՞ս է դա տեղի ունենում:

Իրավական նորմերը վարքագծի տեսքով առաջին հերթին դրսևորվում են մարդկային գործունեության մեջ, ապա՝ նաև նորմատիվ իրավական ակտերում³⁰⁷: Սկզբունքային առումով նորմատիվ իրավական ակտերն ուղղված են սուբյեկտների կողմից իրավական նորմի ընկալման մեջ անորոշության վերացմանը: Նորմատիվ ակտերում, բնական է, ամրագրվում են այն իրավանորմերը, որոնք գոյություն ունեն: Տվյալ դեպքում պետությունը, ավելի շուտ, սանկցավորում է գոյություն ունեցող իրավանորմի հնարավոր մեկնաբանություններից մեկը, որը հետագայում, իհարկե, կարող է փոփոխվել: Հետևաբար իրավական կանխավարկածի սոցիալական գործառույթն ապահովում է իրավանորմի այդպերպ մեկնաբանման ու կիրառման շարունակականությունը, քանի դեռ այն որևէ փուլում չի հերքվում: Սակայն չի բացառվում, որ, օրինակ, իրավական ակտում մոդելավորվի այնպիսի իրավանորմ, որը տվյալ սոցիալական պրակտիկայում դեռևս առկա չէ կամ առկա է, սակայն մեկ այլ սոցիալմշակութային հասարակությունում: Բոլոր դեպքերում, երբ պետությունն ընդունում է նորմատիվ իրավական ակտ, ապա այն տեղի է ունենում հետևյալ գաղափարի հիման վրա. եթե տվյալ հասարակությունում առկա է իրավանորմ, ապա պետք է լինի նաև այդ նորմի վերաբերյալ իրավական ակտ³⁰⁸: Հետևաբար, եթե օրենսդիրն ընդունում է նորմի վե-

³⁰⁷ Տե՛ս **Зорькин В. Д.**, Позитивистская теория права в России, М.: Изд. Московского университета, 1978, с. 90-91:

³⁰⁸ Տե՛ս **Четвернин В. А., Яковлев А. В.**, Институциональная теория права, М., 2009, с. 3:

րաբերյալ իրավական ակտ, ապա գործում է տվյալ հասարակությունում իրավանորմի առկայության կանխավարկածը: Սակայն այս կանխավարկածին պետք է մոտենալ մի փոքր վերապահովմով:

Խնդիրն այն է, որ իրավանորմն առկա է այնտեղ, որտեղ առկա է սոցիալական պրակտիկա: Այլ խոսքով՝ սոցիալական պրակտիկայի առկայության դեպքում գործում է իրավանորմի գոյության կանխավարկածը: Միևնույն ժամանակ չի բացառվում, որ այդ պրակտիկան էլ կարող է գոյություն չունենալ: Այդ դեպքում արդեն իրավանորմը պաշտոնական ձև է ստանում տվյալ հասարակությունում սոցիալական պրակտիկա առկա լինելու կանխավարկածի կամ այդ պրակտիկայի մոդելի ստեղծման կանխավարկածի հաշվին, որը դարձյալ ապահովվում է սոցիալական գործառույթի հաշվին: Այսկերպ մոտեցումը պայմանավորված է հետևյալ հանգամանքով: Իրավանորմերի վերաբերյալ նորմատիվ իրավական ակտերի առկայությունն ամենևին էլ չի նշանակում, որ դրանք հավասարազոր կատեգորիաներ են: Իրավական ակտի պաշտոնական հրապարակումը դրան բնավ չի օժտում կախարդական ուժով և արդյունքում չի ծնում սոցիալականություն, քանի դեռ այն առկա չէ³⁰⁹: Եթե հարցին մոտենանք համեմատաիրավական մեթոդի տեսանկյունից, ապա կարող ենք ասել, որ գոյություն ունեն զարգացած ու ոչ զարգացած իրավական համակարգեր, որոնց ներսում իրավական նորմերը կամ ինստիտուտները բացակայում են, որոնք, սակայն, առկա են զարգացած իրավական համա-

³⁰⁹ Տե՛ս **Пашуканис Е. Б.**, Избранные произведения по общей теории права и государства, М.: Изд. «Наука», 1980, с. 79-81:

կարգ ունեցող երկրներում: Միևնույն ժամանակ տարբեր (զարգացած և ոչ զարգացած) իրավական մշակույթների փոխգործակցության արդյունքում տեղի է ունենում ոչ թե իրավանորմերի, այլ իրավաբանական տեքստերի փոխառնում, և արդյունքում մոդելավորվում են սոցիալական ինստիտուտներ³¹⁰: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ փոխառնված իրավաբանական տեքստերն ընդամենն արտահայտում են այն սոցիալական իրականությունը, որն առկա է զարգացած իրավական համակարգ ունեցող երկրներում: Այլ կերպ ասած՝ իրավաբանական տեքստերի փոխառնումը կատարվում է իրավական կանխավարկածի սոցիալական գործառույթի հաշվին, ըստ որի՝ փոխառնող իրավական համակարգում գործում է այդպիսի սոցիալականություն:

Իրավական կանխավարկածի իրավական կարգավորման պարզեցման գործառույթը

Իրավական կանխավարկածների միջոցով հասարակական հարաբերությունների կանոնակարգումն ուղղված է իրավական կյանքն առավել հարմարավետ դարձնելուն: Իրավական կանխավարկածները պարզեցնում են որոշումների ընդունման գործընթացը: Մասնավորապես, առաջադրում են խնդիրների լուծման բանաձևեր: Այս գործառույթի էությունն այն է, որ յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում ազատվում ենք նորից և նորից խնդրի լուծման բանաձևեր մտածելուց. իրավական կարգավորումների պարզեցման գործառույթը մեր փոխարեն արդեն որոշում է: Որպես օրինակ կարող ենք վկայակոչել «Վարչարարության հիմունքների և

³¹⁰ Տե՛ս Четвернин В. А., Яковлев А. В., նշվ. աշխ., էջ 4:

վարչական վարույթի մասին» օրենքը³¹¹, որի 10-րդ հոդվածի 1-ին մասը, ամրագրելով անձի ներկայացրած տվյալների, տեղեկությունների հավաստի լինելու կանխավարկածը, արգելում է նրանից պահանջել իր ներկայացրած տվյալները, տեղեկությունները հավաստող փաստաթղթեր կամ լրացուցիչ տեղեկություններ: Փոխարենը, եթե վարչական մարմինը կասկածներ ունի անձի կողմից ներկայացված տեղեկատվության իսկության վերաբերյալ, ապա դրանց իսկության մեջ հավաստիանալու համար պարտավոր է միջոցներ ձեռնարկել վարչական մարմինը, բայց ոչ անձը:

Բերենք սույն գործառույթի դրսևորման մեկ այլ օրինակ: ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի 9-րդ հոդվածի 3-րդ մասով նախատեսվում է, որ դատական ակտը չի կարող պատճառաբանվել ենթադրություններով՝ բացառությամբ այնպիսի ենթադրությունների, որոնք թույլատրելի են օրենքում ամրագրված կանխավարկածներով: ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի³¹² 35-րդ հոդվածի 2-րդ մասում էլ սահմանվում է, որ միմյանց հետ ամուսնության մեջ գտնվող անձանցից, ինչպես նաև ամուսնալուծությունից կամ ամուսնությունն անվավեր ճանաչելուց հետո կամ երեխայի մոր ամուսնու մահվան պահից երեք հարյուր օրվա ընթացքում երեխա ծնվելու դեպքում երեխայի հայր է ճանաչվում երեխայի մոր ամուսինը (նախկին ամուսինը), եթե այլ բան չի ապացուցվել: Այլ խոսքով՝ յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում նմանատիպ գործ քննելիս դատարանը, ըստ էության, ազատվում է հայրության փաստը դատական ակտում պատ-

³¹¹ ՀՕ-41-Ն, ընդունվել է 2004 թվականի փետրվարի 18-ին:

³¹² ՀՕ-123-Ն, ընդունվել է 2004 թվականի նոյեմբերի 9-ին:

ճառաբանելու պարտականությունից, որի կենսագործումը, ինչպես տեսնում ենք, ապահովվում է իրավական կարգավորման պարզեցման գործառույթի միջոցով:

Իրավական կանխավարկածի ազապության կենսագործման և մասնավոր համաձայնությունների հաստատման գործառույթը.

Եթե առաջնորդվում ենք իրավական երևույթները ոչ թե պոտենտար, այլ ազատական մոտեցման շրջանակում դիտարկելու գաղափարով, ապա կարող ենք արձանագրել, որ իրավունքը, ըստ էության, սուբյեկտների կողմից իրավական միջոցների ընտրության ազատության գաղափարաբանությունն է: Այսինքն՝ իրավունքը սուբյեկտներին օժտում է ազատությամբ, ինքնավար կամք դրսևորելու հնարավորությամբ: Կամքի ինքնավարության լավագույն դրսևորումներից է, օրինակ, պայմանագիր կնքելու կամ պայմանագրի պայմանները որոշելու ազատությունը, որը կարծես բնորոշ է զարգացած իրավական համակարգ ունեցող երկրներին: Որքան էլ ասենք, որ այդ նպատակով օրենսդրությամբ ամրագրում ենք իրավական սկզբունքներ, միևնույն է, այդ սկզբունքների կենսագործումը շատ հաճախ ապահովվում է հենց իրավական կանխավարկածի ազատության կենսագործման գործառույթի շնորհիվ:

Այս գործառույթն առավել վառ դրսևորվում է Սահմանադրության 39-րդ հոդվածի համատեքստում: Մասնավորապես, նշված հոդվածով նախատեսվում է մարդու այն հիմնական իրավունքներից մեկը, համաձայն որի՝ նախ իրավունքի սուբյեկտն ինչպես բացարձակ, այնպես էլ հարաբերական իրավահարաբերությունների շրջանակում կարող

է կատարել այն ամենը, ինչը չի խախտում այլ անձանց իրավունքներն ու օրինական շահերը, և երկրորդ՝ սուբյեկտիվ իրավունքը իրականացնողը այդ իրավունքի իրավահրացման ընթացքում չի կարող կրել այնպիսի պարտականություն, որը նախատեսված չէ օրենքով: Այլ խոսքով՝ անձի ազատ գործելու իրավունքը կենսագործվում է «անձը կարող է կատարել այն ամենը, ինչն արգելված չէ օրենքով» իրավական կանխավարկածով, որը հասարակական հարաբերությունների կարգավորման վրա ազդում է ազատության կենսագործման գործառույթի միջոցով:

Իրավունքը, ինչպես արդեն նշվեց, ուղղված է սուբյեկտների վարքագծի կարգավորմանը: Հաճախ նորմատիվ իրավական ակտերը, համակարգելով սուբյեկտների գործողությունները, ոչ միայն առաջադրում են համաձայնությունների կնքման, այլ նաև այդ նույն համաձայնությունների շրջանակում վարքագծի ընտրության ազատության սահմանափակման համար անհրաժեշտ միջոցներ: Այդ դեպքում արդեն օրենքը նախատեսում է համապատասխան իրավական գործիքներ, որոնք կարող են կանխորոշել, օրինակ, պայմանագրերի տեսակները: Որպես լավագույն օրինակ կարող է ծառայել ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 95-րդ հոդվածի 2.1 մասը, համաձայն որի, եթե նույն գործատուի մոտ նույն աշխատողի հետ նույն աշխատանքի համար որոշակի ժամկետով կնքված աշխատանքային պայմանագրի գործողության ժամկետը երկարաձգվում է, կամ նույն գործատուի մոտ նույն աշխատանքի համար նույն աշխատողի հետ երկրորդ անգամ կնքվում է աշխատանքային պայմանագիր, որի ընդհատումը չի գերազանցում մեկ ամիսը, ապա աշխատանքային պայմանագիրը համարվում է կնքված անորոշ ժամկե-

տով: Այսինքն՝ գործում է անորոշ ժամկետով աշխատանքային պայմանագիր կնքված լինելու կանխավարկածը, քանի դեռ գործատուն հակառակը չի ապացուցում: Ըստ էության, այս իրավադրույթն ուղղված է ՀՀ աշխատանքային օրենսդրության նպատակներից մեկի՝ աշխատողների շահերի պաշտպանությանը, որի կենսագործումը փաստորեն ապահովվում է մասնավոր համաձայնությունների հաստատման գործառույթի միջոցով:

Իհարկե, այս գործառույթի դրսևորումները տարբեր են, և միայն վերը նշվածով չէ, որ սահմանափակվում են: Երբեմն էլ օրենքներն առաջարկում են մասնավոր համաձայնությունների մոդելներ այն առումով, որ որոշ օրենսդրական դրույթներ կարող են կիրառվել ինքնաբերաբար, սակայն այն չափով, որ չափով՝ չեն հակասում օրենսդրության իմպերատիվ պահանջներին կամ կողմերի համաձայնությամբ նախատեսված պայմաններին: Օրինակ՝ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 507-րդ հոդվածի 1-ին մասով նախատեսվում է, որ գնորդը դառնում է ապրանքի սեփականատեր ապրանքի համար վճարելու պահից, եթե այլ բան նախատեսված չէ պայմանագրով: Հետևաբար վճարման պահից գործում է ապրանքի նկատմամբ սեփականության իրավունքը գնորդին փոխանցված լինելու կանխավարկածը, քանի դեռ վաճառողը հակառակը չի ապացուցում: Ուստի, եթե կողմերը պայմանագրով այլ բան չեն նախատեսում, ապա օրենսդրությամբ նախատեսված մասնավոր համաձայնության մոդելը վրա է հասնում ինքնաբերաբար, որը հասարակական հարաբերությունների վրա դարձյալ ներգործում է մասնավոր համաձայնությունների հաստատման գործառույթի միջոցով:

Իրավական կանխավարկածի համատեղման և բաշխման գործառույթը

Իրավունքը կանոնակարգում է սեփականության իրավունքին, աշխատանքներին և ծառայություններին առնչվող տարատեսակ հարցեր: Օրինակ՝ տալիս է այն հարցի պատասխանը, թե ինչ չափով է ընդհանուր սեփականության ներքո գտնվող գույքը պատկանում սեփականատերերին, որոնց են պատկանում ընդհանուր գույքից կատարված բաժանելի բարելավումները, ինչպես է համատեղ գործունեության պայմանագրի շրջանակում որոշվում մասնակիցների կողմից ներդրված ավանդների հավասարաբաժնեությունը, կամ շինարարական կապալի պայմանագրի շրջանակում ով է կրում շինարարությունը նյութերով ապահովելու պարտականությունը (ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 189-րդ հոդվածի 3-րդ մաս, 190-րդ հոդվածի 4-րդ մաս, 743-րդ հոդվածի 1-ին մաս, 1027-րդ հոդվածի 2-րդ մաս) և այլն (ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 201-րդ հոդվածի 1-ին մաս, 361-րդ հոդվածի 2-րդ մաս, 377-րդ հոդվածի 3-րդ մաս, 704-րդ հոդվածի 1-ին մաս, ՀՀ անտառային օրենսգրքի³¹³ 44-րդ հոդվածի 1-ին մաս): Իհարկե, այս հարցերի պատասխաններն իրենց ամրագրումն են ստանում տարբեր իրավադրույթների շրջանակում, որոնց կենսագործումը, սակայն, ապահովվում է վերը նշված գործառույթի հաշվին³¹⁴: Հարկ է նշել, որ իրավական կանխավարկածների համատեղման և բաշխման գործառույթը ներկայումս հատուկ է բոլոր իրավական հա-

³¹³ ՀՕ-211-Ն, ընդունվել է 2005 թվականի հոկտեմբերի 24-ին:

³¹⁴ Տե՛ս, օրինակ, Комментарий к § 1, 3 и 4 главы 37 «Подряд» Гражданского кодекса Российской Федерации, под ред. Н. Б. Щербакова, М.: Изд. «Статут», 2019, с. 57-59, 415:

մակարգերին³¹⁵:

Իրավական կանխավարկածի մեկնաբանողական գործառույթը

Իրավական կանխավարկածը, ինչպես արդեն արձանագրել ենք, սոցիալ-իրավական իրականության ճանաչողության օժանդակ իրավական միջոց է: Բնական է, որ նրա միջոցով, ի տարբերություն մյուս իրավական միջոցների, իրավական իրականության ճանաչողության առանձնահատկությունները դրսևորվում են իրավական կանխավարկածի կողմից իրականացվող գործառույթներում, որոնցում իր ուրույն տեղն է զբաղեցնում մեկնաբանողական գործառույթը:

Մեկնաբանումը հատուկի ու ընդհանուրի, միասնականի ու համընդհանուրի հարաբերակցումն է³¹⁶: Մեկնաբանողական գործառույթն իրավական կանխավարկածի այն հիմնական գործառույթներից է, որը լրացնում է մյուսներին: Մեկնաբանողական գործառույթի միջոցով իրավական կանխավարկածն ապահովում է ընդհանուրի ու հատուկի ներդաշնակությունն ինչպես իրավաստեղծ ու իրավակիրառ գործունեության ընթացքում, այնպես էլ անձանց կողմից իրենց սուբյեկտիվ իրավունքները իրականացնելիս և պարտականությունները կատարելիս: Մասնավորապես, այս գործառույթի միջոցով ապահովվում է իրավունքի ու արդարության հարաբերակցությունը: Օրինակ՝ դատարանը, յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում մեկնաբանելով իրավանորմը, պետք է փորձի իրավունքի դոգմատիկության ու արդարության, իրա-

³¹⁵ Տե՛ս, օրինակ, Raz J., The Authority of Law. Oxford, 1979, p. 171-172:

³¹⁶ Տե՛ս **Обвинников А. И.**, Правовое мышление: аксиологический и герменевтический аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук, Ростов-на-Дону, 2000, с. 137:

վունքի էության և գոյություն ունեցող իրավակարգավորման միջև գտնել ոսկե միջինը: Հարկ է նշել, որ իրավական կանխավարկածի մեկնաբանողական գործառույթի դերը հատկապես մեծ է իրավական համակարգի շրջանակում իրավագիտակցության, իրավաբանական աշխարհայացքի ու իրավական մշակույթի վերաբերյալ հարցերը դիտարկելիս: Անդրադառնանք այս գործառույթի դրսևորումներին:

Մեկնաբանումն իրականության ընկալումն է, ճանաչողական գործընթաց³¹⁷: Հասարակության իրավագիտակցության ու իրավական մշակույթի ձևավորման վրա, որում տեղի է ունենում սոցիալականացում, ուղղակի ազդեցություն է գործում իրավական կանխավարկածի մեկնաբանողական գործառույթը: Իրավական երևույթների, գործընթացների կամ իրավանորմերի համարժեք մեկնաբանության համար հաճախ պահանջվում է իրավական միջոց, որում, ըստ էության, պետք է արտացոլված լինեն իրավական համակարգի հիմքում ընկած իրավական գաղափարաբանությունն ու իրավունքի արժեքայնությունը տվյալ հասարակությունում: Նկարագրենք մի իրավիճակ և ասվածը դիտարկենք դրա համատեքստում:

Դիցուք գործատուն, աշխատանքային անհրաժեշտությունից ելնելով, աշխատողի հետ կնքում է որոշակի ժամկետով աշխատանքային պայմանագիր: Գործատուն աշխատողին ընկերության ֆինանսական ստորաբաժանումում ձևակերպում է որպես արտահաստիք (ֆինանսական հարցերով խորհրդատու), այսինքն՝ համալրումը կատարում է ստորա-

³¹⁷ См. **Попович М. В. и др.**, Доказательство и понимание, Киев: Изд. «Наукова думка», 1986, с. 31:

բաժանման աշխատողների թվի հաշվին, քանի որ տվյալ ստորաբաժանումում ֆինանսիստի ազատ հաստիք չի ունենում: Որոշ ժամանակ անց ընկերությունում ֆինանսական հարցերով խորհրդատուի անհրաժեշտությունը վերանում է, քանի որ այն ծավալը, որի ապահովման համար նա ընդունվել էր աշխատանքի, այլևս բացակայում է: Գործատուն որոշում է փոփոխել ֆինանսական բաժնի աշխատանքի կազմակերպման պայմանները՝ աշխատանքներն իրականացնել առանց ֆինանսական հարցերով խորհրդատուի, չնայած որ նրա հետ կնքված աշխատանքային պայմանագրի ժամկետը դեռևս լրացած չի լինում: Մասնավորապես, գործատուն, հիմք ընդունելով ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 113-րդ հոդվածի 1-ին մասի 2-րդ կետն ու 3-րդ մասը, ծանուցում է աշխատանքային պայմանագիրը սահմանված ժամկետում լուծելու մասին: Ծանուցման պահից 30 աշխատանքային օր առաջ ֆինանսական բաժնի աշխատողներից մեկն իր ցանկությամբ աշխատանքից ազատվելու դիմում է ներկայացրած լինում: Այլ կերպ ասած՝ ֆինանսական հարցերով խորհրդատուին ծանուցում տալու պահին գործատուն նշված ստորաբաժանումում արդեն ունենում է ազատ հաստիք, սակայն նրան (ֆինանսական հարցերով խորհրդատուին) աշխատանք չի առաջարկում: Երկու ամիս անց՝ պայմանագրի լուծման մասին հրամանը ստանալուց հետո, ֆինանսական հարցերով խորհրդատուն դիմում է դատարան և պահանջում է անվավեր ճանաչել հրամանը, քանի որ այն հակասում է օրենսգրքի 113-րդ հոդվածի պահանջներին: Հասկանալու համար՝ արդյոք գործատուն իրավունք ուներ նշված հիմքով լուծելու աշխատողի հետ կնքած որոշակի ժամկե-

տով աշխատանքային պայմանագիրը, բնական է, որ պետք է մեկնաբանել օրենսգրքի 113-րդ հոդվածի 1-ին մասի 2-րդ կետն ու 3-րդ մասը: Իհարկե, մեկնաբանությունները կարող են տարբեր լինել: Քանի որ մեր խնդիրն է փորձել հասկանալ վերը նշված գործառույթի ազդեցությունն իրավանորմի ընկալման վրա, ուստի ներկայացնենք հնարավոր մեկնաբանություններից մեկը:

Այսպես, օրենսգրքի 113-րդ հոդվածի 1-ին մասի 2-րդ կետում նշվում է, որ գործատուն իրավունք ունի աշխատողի հետ լուծելու որոշակի ժամկետով կնքված աշխատանքային պայմանագիրը նախքան դրա գործողության ժամկետի լրանալը՝ պայմանավորված աշխատանքի կազմակերպման պայմանների փոփոխման անհրաժեշտությամբ աշխատողների թվի ու (կամ) հաստիքների կրճատման դեպքում: Միևնույն ժամանակ սույն հոդվածի 3-րդ մասում ամրագրվում է, որ 113-րդ հոդվածի 1-ին մասի 2-րդ կետով նախատեսված հիմքով աշխատանքային պայմանագիրը գործատուն կարող է լուծել, եթե իր մոտ առկա հնարավորությունների սահմաններում աշխատողին առաջարկել է նրա մասնագիտական պատրաստվածությանը, որակավորմանը համապատասխան այլ աշխատանք, իսկ աշխատողը հրաժարվել է առաջարկված աշխատանքից:

Վկայակոչված իրավադրույթներից բխում է, որ աշխատողի հետ կնքված պայմանագիրը գործատուն կարող է միակողմանի լուծել, եթե աշխատանքի կազմակերպման պայմանի փոփոխությունը հանգեցրել է աշխատողի թվի ու (կամ) հաստիքի կրճատման, և եթե գործատուն չունի աշխատողի մասնագիտական պատրաստվածությանն ու որա-

կավորմանը համապատասխան այլ աշխատանք: Նաև նկատում ենք, որ օրենսդիրն աշխատողի թվի ու (կամ) հաստիքի կրճատումը դիտարկել է որպես Օրենսգրքի 113-րդ հոդվածի 1-ին մասի 2-րդ կետով նախատեսված իրավադրույթի կիրառման իրավաբանական փաստ և տարանջատել «և (կամ)» շաղկապներով, որը (տարանջատումը) պատահական չէ. այն, իրոք, հետապնդում է որոշակի նպատակ: Մասնավորապես, երբ աշխատողն ընդունվում է աշխատանքի և ի սկզբանե իմանում է, որ համալրվել է թվի, այլ ոչ թե հաստիքի հաշվին, նշանակում է՝ վերջինս ի սկզբանե ընտրել է համապատասխան իրավական միջոց, որի շրջանակում էլ պարտավոր է բավարարել իր իրավական շահը: Այլ կերպ ասած՝ սկսում է գործել ընտրված իրավական միջոցի շրջանակում աշխատողի կողմից իր սուբյեկտիվ իրավունքները իրականացնելու ու բացառապես դրա շրջանակում իրավական երաշխիքներ ունենալու կանխավարկածը: Հետևաբար հիմք ընդունելով «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» օրենքի³¹⁸ 41-րդ հոդվածի պահանջը՝ Օրենսգրքի 113-րդ հոդվածի 3-րդ մասը մեկնաբանելիս և կիրառելիս պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, թե աշխատանքի կազմակերպման պայմանի փոփոխությունը հանգեցրել է աշխատողի թվի՞, թե՞ հաստիքի կրճատման: Ընդ որում՝ օրենսդիրն աշխատողի թվի կրճատման դեպքում չի նախատեսել աշխատանքի կազմակերպման պայմանի փոփոխության հստակ ընթացակարգ: Այլ է հարցը հաստիքի դեպքում. հաստիքները պետք է նախապես հաստատված լինեն ընկերության հաստիքացուցակով: Սույն օրինակում ֆինանսական հար-

³¹⁸ ՀՕ-180-Ն, ընդունվել է 2018 թվականի մարտի 21-ին:

ցերով խորհրդատուն, ինչպես արդեն նշվեց, որևէ հաստիք չի զբաղեցրել, այլ ընկերությունը նրան համալրել է ոչ թե հաստիքի, այլ թվի հաշվին, որը պայմանավորված է եղել որոշակի աշխատանք կատարելու անհրաժեշտությամբ:

Այսպիսով՝ կարող ենք եզրահանգել, որ ընտրված իրավական միջոցի շրջանակում աշխատողի կողմից իր սուբյեկտիվ իրավունքները կենսագործելու ու բացառապես դրա շրջանակում իրավական երաշխիքներ ունենալու կանխավարկածի մեկնաբանողական գործառույթը թույլ է տալիս հասկանալ ինչպես օրենսգրքի 113-րդ հոդվածի 1-ին մասի 2-րդ կետն ու 3-րդ մասը, այնպես էլ պատասխանել այն հարցին, թե ինչպիսին պետք է լիներ աշխատողի իրավագիտակցության մակարդակն այդպիսի պայմանագիրը կնքելիս:

Իրավական կանխավարկածի մեկնաբանողական գործառույթը նպաստում է յուրաքանչյուր կոնկրետ իրավիճակում վարքագծի իրավաչափ և ոչ իրավաչափ լինելու վերաբերյալ որոշման ընդունմանը (թույլ է տալիս գնահատել վարքագծի ինչպիսին լինելը): Եթե իրավանորմերը, որում ամրագրված են վարքագծի դրսևորման մոդելները, ձևակերպված են հստակորեն ու տրամաբանորեն հաջորդում են միմյանց, ապա դրանք հանդես են գալիս որպես միասնական ամբողջություն, որի հիման վրա էլ ձևավորվում է իրավաչափ գործելու սովորությունը: Սակայն պետք է ընդունել, որ այդ սովորությունը կարող է «անխափան» գործել նույնատիպ իրավիճակներում: Ոչ միօրինակ պայմաններում վարքագծի դրսևորման մոդելներ ամրագրող իրավանորմերը հաճախ ի զորու չեն տալու վարքագծի իրավաչափ կամ ոչ

իրավաչափ լինելու հարցի պատասխանը: Մեկնաբանությունը, որը սոցիալական գործընթացների, իրադարձությունների, սուբյեկտների միջև ծագած փաստացի հարաբերությունների ընկալումն է ամբողջության մեջ, թույլ է տալիս ոչ միօրինակ պայմաններում գնահատել վարքագծի ինչպիսին լինելը, որը երբեմն ապահովվում է իրավական կանխավարկածի վերը նշված գործառույթի հաշվին: Բերենք մի օրինակ և դրանով սահմանափակվենք: Հարկ է նշել, որ նշված գործառույթն առավել վառ ձևով դրսևորվում է մասնավոր իրավահարաբերություններում:

Դիցուք Ա-ն ու Բ-ն վարում են մեքենայի առուվաճառքի վերաբերյալ բանակցություններ (պայմանագիր կնքված չի լինում): Պայմանավորվում են մեքենան զննել Ա-ի գտնվելու վայրում՝ Գ քաղաքում: Մինչ պայմանավորված օրը վրա հասնելը Ա-ն մեքենան վաճառում է երրորդ անձին, սակայն այդ մասին Բ-ին չի ծանուցում: Բ-ն Դ քաղաքից ժամանում է պայմանավորված վայր, բնականաբար, կրում է որոշակի ծախսեր (ճանապարհածախս, սնունդ, գիշերակաց և այլն): Մեքենան, ինչպես արդեն նշվեց, վաճառված է լինում: Հետևաբար հարց է առաջանում՝ արդյոք Ա-ն պարտավոր է հատուցել Բ-ի կրած ծախսերը, թե ոչ:

ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրքը նշված հարցի կապակցությամբ կարծես լռում է (կարգավորող իրավանորմը բացակայում է): Ամենևին էլ խնդիր չունենալով պատասխանելու քաղաքացիաիրավական բնույթի նեղ հարցադրմանը՝ կարող ենք միայն արձանագրել, որ հիմք ընդունելով նախապայմանագրային հարաբերություններում մասնակիցների բարեխիղճ լինելու կանխավարկածը՝ սույն իրավիճակում

«կատարված գործողությունը» հնարավոր է մեկնաբանել՝ ասելով, որ, այո՛, Ա-ն պարտավոր էր այդ մասին ժամանակին ծանուցել Բ-ին: Հետևաբար Բ-ի կողմից կրած ծախսերը ենթակա են հատուցման³¹⁹:

Իրավական կանխավարկածի վեճերի լուծման գործառույթը

Վեճերի կարգավորումը հասարակական հարաբերությունների իրավական կանոնակարգման եղանակներից է և ուղղված է սոցիալական կապերի ամրապնդմանը: Հարցն այն է, որ առանց վեճերի արդյունավետ կարգավորման մի շարք իրավական կանոնների գոյությունը կարող է ինքնանպատակ լինել, որոնց կենսագործման ապահովումը, սակայն, պետության հիմնական խնդիրներից է³²⁰: Իրավական կարգավորման տեսանկյունից անհատի համար կարևոր է, որ նա իր տրամադրության տակ ունենա այնպիսի իրավական գործիք (միջոց), որն ի վիճակի կլինի վեճի ժամանակ կանխորոշել վիճող կողմերի իրավունքներն ու պարտականությունները: Այլ խոսքով՝ վեճերի կարգավորումն այն կարևորագույն պայմաններից է, որն ուղղված է իրավունքի կողմից իրականացվող տարատեսակ գործառույթների ապահովմանը: Եվ ահա այդ առումով իր առանցքային դերն ունի իրավական կանխավարկածի նշված գործառույթը, որն ուղղված է վեճի ժամանակ իրավական կյանքի պարզեցմանը:

³¹⁹ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Нам К. В.**, Принцип добросовестности: развитие, система, проблемы теории и практики, М.: Изд. «Статут», 2019, с. 165-167:

³²⁰ Տե՛ս **Марк Ван Хук**, Право как коммуникация. Антонова М. В., Полякова А. В. СПб.: Изд. Дом С.-Петербур. гос. ун-та, ООО «Универ. издат. Консорциум», 2012, с. 100:

Իրավաբանական դոկտրինում իրավական կանխավարկածի վեճերի լուծման գործառույթն անվանում են իրավաբանական-կիրառական³²¹: Մեզ համար այս մոտեցումն այդքան էլ համոզիչ չէ այն պատճառով, որ իրավական կանխավարկածը չի սահմանափակվում միայն իրավակիրառ գործունեության մեջ վեճերի լուծմամբ: Հետևաբար կարիք չկա երևույթի նեղ դրսևորումը ներկայացնել առավել լայն հասկացության շրջանակում: Այդկերպ մոտեցումն ընդունելի կլիներ, եթե իրավաբանական-կիրառական գործառույթը դիտվեր հիմնական, որի շրջանակում կքննարկվեին նաև նրանից ածանցվող առանձին ենթագործառույթներ:

Իրավաբանական դոկտրինում երբեմն ելնելով իրավական կանխավարկածի վեճերի լուծման գործառույթից՝ առանձնացնում են իրավական կանխավարկածների գոյության մի շարք պատճառներ: Օրինակ՝ ամերիկյան իրավաբանական գրականության մեջ նշվում է, որ կանխավարկածը՝

1) նպաստում է դատական վեճերի արագ լուծմանը՝ համապատասխան կողմին ազատելով ապացույց ներկայացնելու պարտականությունից,

2) նպաստում է իրավական փակուղիների շրջանցմանը,

3) որոշ իրավական կանխավարկածներ ուղղակի ցանկալի են հասարակության համար և այլն³²²:

Այս մոտեցման համաձայն, որը ներկայումս կիսում են դատավարագիտության մեջ, իրավական կանխավարկածի

³²¹ См. Кузнецов А. П., Пронина М. П., Функции презумпций в праве и их значение в регулировании отраслевых общественных отношений // «Юридическая техника», 2010, № 4, с. 298:

³²² См. Решетникова И. В., Доказательственное право Англии и США, Екатеринбург: Изд. УрГЮА, 1997, с. 111:

նշված գործառույթը նպաստում է ապացուցման պարզեցմանն ու վեճի արագ լուծմանը:

Առաջին՝ կանխավարկածը դատավարության մասնակիցներին ազատում են այն փաստերն ապացուցելու պարտականությունից, որոնք գործի լուծման համար ունեն նշանակություն: Մասնավորապես, դատարանը, իրավական կանխավարկածը կիրառելով, հաստատված է համարում գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող և համապատասխան նյութաիրավական հետևանքների հանգեցնող որոնվող իրավաբանական փաստը:

Երկրորդ՝ կանխավարկածն իրականացնում է ապացուցման բեռի բաշխում՝ մատնանշելով, թե ով և ինչպես պետք է հերքի կամ հաստատի գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող փաստը, ինչը, բնականաբար, հնարավորություն է տալիս լուծելու վեճը, արագացնելու դատական վարույթի ընթացքը և կայացնելու օրինական, հիմնավորված ու պատճառաբանված դատական ակտ:

Այս առումով Ի.Վ. Ռեշետնիկովան, խոսելով իրավական կանխավարկածի մասին, նշում է, որ նրա նպատակն է օժանդակելու կողմերի՝ համապատասխան ապացույցներ ներկայացնելու գործին: Գործնականում կանխավարկածները կանխորոշում են այն հարցը, թե համապատասխան ապացույց չներկայացնելու դեպքում որ կողմն է պարտվելու³²³: Ընդ որում՝ կանխավարկածն ապացուցման բեռը բաշխում է հավասարաչափ՝ յուրաքանչյուր կողմի վրա դնելով այն հանգամանքների ապացուցման պարտականությունը,

³²³ Տե՛ս **Решетникова И. В.**, նշվ. աշխ., էջ 108:

որոնք կարող են առաջին հերթին իրեն հայտնի լինել³²⁴: Այս գործառույթի միջոցով տեղի է ունենում դատավարական միջոցների ու ջանքերի տնտեսում³²⁵:

Երրորդ՝ վեճի լուծման ժամանակ ներկայացված ապացույցների անբավարարության դեպքում կանխավարկածները թույլ են տալիս հասնել որոշակի իրավաբանական արդյունքների: Օրինակ, երբ առկա են չփարատված կասկածներ այն մասին՝ արդյոք մեղադրյալը կատարել է հանցագործություն, թե ոչ, նշանակում է, որ անձին դատապարտելու համար համարժեք ապացույցների բավարար համակցության բացակայության դեպքում անձի անմեղության կանխավարկածը հաղթահարված չէ: Այսինքն՝ քրեական դատավարության ընթացքում չապացուցված մեղավորությունը հավասարեցվում է ապացուցված անմեղության³²⁶: Ըստ այդմ՝ անմեղության կանխավարկածը մեզ հնարավորություն է տալիս դուրս գալու այն իրավական փակուղուց, երբ հնարավոր չէ ապացուցել հնարավոր հանցանք կատարած անձի մեղավորությունը կամ անմեղությունը:

³²⁴ Տե՛ս **Иоффе О. С.**, Ответственность по советскому гражданскому праву, Л.: Изд. Ленинградского университета, 1955, с. 136:

³²⁵ Տե՛ս **Левенталь Я. В.**, К вопросу о презумпциях в советском гражданском процессе // «Советское государство и право», 1949, № 6, с. 56:

³²⁶ Տե՛ս թիվ ԵԱԴԴ/0074/01/15 քրեական գործով Վճռաբեկ դատարանի 2017 թվականի նոյեմբերի 15-ի որոշումը:

ԳԼՈՒԽ 4. ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՎԱՐԿԱԾՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ

Իրավաբանական դոկտրինում, ի համեմատություն, օրինակ, իրավական սկզբունքի ու իրավական կանխավարկածի հարաբերակցությանը, վերջինիս դասակարգման հարցը մշտապես գտնվել է իրավագետների ուշադրության կենտրոնում: Ըստ էության, դժվար է գտնել իրավական կանխավարկածին նվիրված աշխատություններ, որոնց շրջանակում հեղինակներն անդրադարձ կատարած չլինեն դասակարգմանը³²⁷:

Իրավունքի գործիքակազմային մոտեցման դիտանկյունից իրավական կանխավարկածների դասակարգմանն անդրադառնում ենք ոչ թե իրավագիտության մեջ ձևավորված ավանդույթներից հետ չմնալու, այլ այն պատճառով, որ՝ 1) դասակարգման շուրջ առկա են չլուծված մի շարք հարցեր, որոշ դեպքերում՝ նույնիսկ խնդրի սխալ ձևակերպումներ, 2) այդ հարցերին անդրադառնալը հնարավորություն է ընձեռելու տեսագործնական առումով ամբողջական պատկերացում կազմել իրավական կանխավարկածի էության վերաբերյալ, 3) դասակարգման հարցին անդրադառնալու

³²⁷ Իրավաբանական դոկտրինում իրավական կանխավարկածների դասակարգումն հիմնականում իրականացվում է՝ հետևյալ չափանիշներից ելնելով՝ 1) ըստ ամրագրման փաստի՝ փաստացի ու օրինական կանխավարկածներ, 2) ըստ ամրագրման ձևի՝ ուղղակի ու անուղղակի կանխավարկածներ, 3) ըստ հերքման հնարավորության՝ հերքելի ու անհերքելի իրավական կանխավարկածներ, 4) ըստ գործողության ոլորտի՝ նյութաիրավական ու ընթացակարգային կանխավարկածներ, ընդհանուր, միջնուղային ու ճյուղային կանխավարկածներ:

կարևորությունը նաև այն է, որ մինչ այս պահը չենք սահմանել ճյուղային մոտեցումները միասնականացնող իրավական կանխավարկածի ընդհանուր հասկացությունը, 4) դասակարգման դիտանկյունից հետազոտության արդյունքները հնարավորություն կտան ճիշտ պատկերացում կազմելու ինչպես իրավական կանխավարկածի առանձին տեսակների, այնպես էլ իրավական այլ միջոցների հարաբերակցության հետ կապված հարցերի մասին, որոնք դարձյալ ունեն տեսագործական նշանակություն:

Այսպիսով՝ առաջարկում ենք քննարկման նյութ դարձնել երեք խումբ հարցեր՝ 1) փաստացի ու օրինական իրավական կանխավարկածներ, 2) ուղղակի ու անուղղակի իրավական կանխավարկածներ, 3) հերքելի ու անհերքելի իրավական կանխավարկածներ:

4.1. Փաստացի ու օրինական իրավական կանխավարկածներ

Փաստացի ու օրինական կանխավարկածների հարցն իրավունքում ամենևին էլ նոր չէ և այսօր էլ շարունակում է լինել իրավագետների ստեղծագործական կյանքի անբաժան ուղեկիցը:

Իրավաբանական դոկտրինում ընդունված է այն մոտեցումը, ըստ որի՝ պատմական առումով «փաստացի կանխավարկածներ» հասկացությանը համապատասխանել է միջնադարում կիրառվող «praesumptiones hominis» եզրույթը³²⁸: Դ. Ի. Մեյերը, praesumptiones hominis-ը կամ, ինչպես հաճախ նշվում է գրականության մեջ, համամարդկային կանխավարկածները³²⁹ տարանջատելով օրենքով նախատեսված կանխավարկածներից, նշում էր, որ դրանց ներքո պետք է հասկանալ մարդկանց պատկերացումների, ընդհանուր տրամաբանության և փորձի վրա հիմնված փաստի մասին կարծիք, որը, սակայն, չունի հարկադրական բնույթ³³⁰:

Ե.Վ. Վասկովսկու կարծիքով փաստացի կանխավարկածների արժեքն այն է, որ դրանք թեև դատարանի համար պարտադիր չեն, այնուամենայնիվ, ըստ անհրաժեշտության, դատարանը կարող է դեկլարավել այդպիսի կանխավար-

³²⁸ Տե՛ս, օրինակ, **Грубцова С. П.**, Правовые презумпции в судебном административном процессуальном праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2018, с. 145:

³²⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

³³⁰ Տե՛ս **Мейер Д. И.**, Избранные произведения по гражданскому праву, М.: Изд. АО «Центр ЮрИнфоР», 2003, с. 15, 98-121:

կաճներով³³¹: Փաստացի կանխավարկաճների վերաբերյալ այսպիսի մոտեցումը ժամանակին պաշտպանվել է նաև Ի. Օ. Օրշանսկու, Գ. Ֆ. Դորմիդոնտովի, Յու. Ս. Գամբարովի, Ե. Ա. Նեֆեդևի, Կ. Պ. Պոբեդոնոսցևի և ուրիշների կողմից³³²:

Այսկերպ հարցին մոտենալու միտումները շարունակվում են նաև այսօր: Մասնավորապես, իրավագետներն առաջարկում են կանխավարկաճներն ըստ ամրագրման փաստի դասակարգել օրինականի (իրավական, իրավաբանականի) ու փաստացիի³³³: Եթե ամփոփ ներկայացնենք,

³³¹ Տե՛ս **Васьковский Е. В.**, Учебник гражданского процесса, под ред. В. А. Томсинова, М.: Изд. «Зерцало», 2003, с. 294:

³³² Տե՛ս **Оршанский И. Г.**, О законных предположениях и их значении // «Журнал гражданского и уголовного права», Изд. Типография А. М. Котомина, 1874, Кн. 4, с. 6-7, **Дормидонтов Г. Ф.**, Классификация явлений юридического быта, относимых к случаям применения фикций, Казань: Изд. Типо-лит. Имп. ун-та, 1895, с. 22-26, **Гамбаров Ю. С.**, Гражданское право. Общая часть, М.: 1899, с. 565-581 (ներբեռնվել է՝ <https://www.twirpx.com/file/182635/>), **Нефедьев Е. А.**, Учебник русского гражданского судопроизводства, Краснодар: Изд. «Совет. Кубань», 2005, с. 214, **Победоносцев К. П.**, Курс гражданского права, Часть вторая: Права семейственные, наследственные и завещательные, учебник, М.: Изд. «Статут» , 2003, с. 18, 128, 136, 615:

³³³ Տե՛ս, օրինակ, **Бабаев В. К.**, Презумпции в советском праве. Горький: Изд. ГВШ МВД СССР, 1974, с. 41-45, **Штутин Я. Л.**, Предмет доказывания в гражданском процессе, М.: Изд. «Госюриздат», 1963, с. 105, **Каминская В. И.**, Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе, М., Л.: Изд. АН СССР, 1948, с. 34-39, **Клейнман А. Ф.**, Основные вопросы теории доказательств в советском гражданском процессе, Л.: Изд. АН СССР, 1950, с. 47, **Штейнберг А.**, Предположения как доказательства в гражданском процессе. // Сов. юстиция. Изд. НКЮ СССР, 1940, № 13, с. 11-13, **Васильев Л. В.**, Фактические презумпции в советском уголовном судопроизводстве // Известия высших

ապա կարող ենք արձանագրել, որ այս առումով ձևավորվել է երկու մոտեցում՝ փիլիսոփայական ու իրավաբանական:

Առաջին մոտեցման կողմնակիցների կարծիքով փաստացի կանխավարկածն իրավունքում իրականացնում է որոշակի գործառույթ, որը, սակայն, չի հանգեցնում իրավաբանական հետևանքի, իսկ երկրորդը՝ իրավաբանական մոտեցումը, մերժում է փաստացի կանխավարկածի գոյությունը: Միևնույն ժամանակ նրա կողմնակիցները նույնպես նշում են, որ թեև փաստացի կանխավարկածն իրավանորմերում չի ամրագրվում և չի հանգեցնում իրավաբանական հետևանքի, պարտադիր չէ դատարանի համար, այնուամենայնիվ ունի որոշակի նշանակություն³³⁴:

Այսպիսով՝ երկու մոտեցումներն էլ, փաստորեն, համակարծիք են այն տեսանկյունից, որ փաստացի կանխավարկածը դատարանի համար պարտադիր չէ և իրավական հետևանք չի առաջացնում: Արդյունքում մնում է միայն այն, որ փաստացի կանխավարկածը, ըստ նշված մոտեցումների, իրականացնում է որոշակի գործառույթ, հետևաբար ունի որոշակի նշանակություն ու դեր: Այդ դեպքում հարց է առա-

учебных заведений. Правоведение, 1982, № 1, с. 95-99, **Федотов А. В.**, Понятие и классификация доказательственных презумпций // «Журнал рос. права», 2001, № 4, с. 64-79, **Кузнецова О. А.**, Презумпции в российском гражданском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2002, с. 69-72, **Нахова Е. А.**, Роль презумпций и фикций в распределении обязанностей по доказыванию, Саратов: Изд. Сарат. ун-та, 2006, с. 43, 49-50, **Ренц И. Г.**, Факты и доказательства в международных спорах: между истиной и справедливостью, М.: Изд. «Статут», 2018, с. 135-141:

³³⁴ Նշված մոտեցումների մասին տե՛ս **Сериков Ю. А.**, Презумпции в гражданском судопроизводстве, М.: Изд. «Волтерс Клувер», 2008, с. 18-19:

ջանում՝ ինչու են շարունակում քննարկումները, ինչու այս հարցի վերաբերյալ չեն ձևավորում միասնական մոտեցում: Մնում է ենթադրել, որ հարցի էությունն է քննարկումներից դուրս մնում՝ փաստացի կանխավարկածն իրավակա՞ն է, թե՞ ոչ, եթե իրավական է, ապա պետք է հանգեցնի նաև իրավական հետևանքի, եթե իրավական չէ, ապա այդ ուղղությամբ հետազոտություն իրականացնելու անհրաժեշտություն չկա: Այս ամենը, մեր կարծիքով, նաև ուղղակի ու անուղղակի իրավական կանխավարկածների այլ կերպ ընկալման արդյունք է, որին մանրամասն կանդրադառնանք հաջորդիվ:

Ըստ այդմ՝ առաջարկում ենք հետևյալ տեսամեթոդաբանական ուղին՝ վերլուծել փիլիսոփայական ու իրավաբանական մոտեցումների համատեքստում կատարված հետազոտությունների արդյունքները, վեր հանել դրանց մեթոդաբանական թերությունները՝ ներկայացնելով հարցի լուծման մեր տեսականը:

Այսպես, Ս. Պ. Գրուբցովան նշում է, որ փաստացի կանխավարկածը լավագույն դեպքում փաստի մասին հավանական ենթադրություն է, որը, հաշվի առնելով նորմատիվ ամրագրման բացակայությունը, չի հանգեցնում իրավական հետևանքի³³⁵:

Աշխատանքի երկրորդ գլխի առաջին պարագրաֆն ուսումնասիրելիս, որը նվիրված է իրավական կանխավարկածի էությանը, պարզ է դառնում, որ հեղինակն իրավական կանխավարկածը նույնպես դիտարկում է որպես ենթադրություն, որի հատկանիշներից են ինդուկտիվ բնույթն ու

³³⁵ Տե՛ս **Грубцова С. П.**, նշվ. աշխ., էջ 147:

հավանականությունը³³⁶: Այստեղ հարց է առաջանում՝ եթե ինչպես իրավական, այնպես էլ փաստացի կանխավարկածները ենթադրություններ են, ապա որո՞նք են դրանք միմյանցից տարանջատելու չափանիշները:

Ըստ Ս. Պ. Գրուբցովայի՝ չափանիշը նորմատիվային ամրագրումն է: Եթե նորմատիվային ամրագրումն է, ապա այս տեսանկյունից էլ անխուսափելիորեն հաջորդ հարցն է առաջանում՝ ինչպես միմյանցից տարանջատել փաստացի ու անուղղակի կանխավարկածները, և դա այն դեպքում, երբ նրա կարծիքով անուղղակի կանխավարկածները բխեցվում են իրավանորմերից³³⁷: Այնուամենայնիվ, Ս. Պ. Գրուբցովան իր կողմից առաջ քաշված տեսակետը քննարկման նյութ չի դարձնում կոնկրետ օրինակով՝ ցույց տալու փաստացի ու անուղղակի կանխավարկածների միջև առկա տարբերությունները:

Փաստացի կանխավարկածին անդրադարձել է Լ. Ա. Աստեմիրովան՝ նշելով, որ այն ամրագրված չէ իրավանորմում, հիմնված է փաստացի կապերի կրկնվողության հաճախականության վրա³³⁸: Սակայն հեղինակը, ինչպես Ս. Պ. Գրուբցովան, իր թեզը դարձյալ քննարկման առարկա չի դարձնում էմպիրիկ մակարդակում: Արդյունքում կրկին բաց է մնացել այն հարցը, թե ինչպես են միմյանց հետ հարաբերակցվում փաստացի ու անուղղակի կանխավարկածները, երբ երկուսն էլ, ըստ հեղինակի, հավանական դատողութ

³³⁶ Տե՛ս **Грубцова С. П.**, նշվ. աշխ., էջ 72:

³³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 153:

³³⁸ Տե՛ս **Астемирова Л. А.**, Презумпции в российском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2010, с. 83:

յուններ են³³⁹:

Ն.Ս. Կարանինան գրում է, որ փաստացի կանխավարկածն իրավական պրակտիկայից կատարվող հետևություն է, որն օրենսդրությամբ չի ամրագրվում: Հաջորդիվ գրում է, որ ապացուցման գործընթացում նրա վրա տարածվում է օրինական կանխավարկածի կիրառման ռեժիմը: Այնուհետև նշում է, որ փաստացի կանխավարկածը, քանի որ օրենքում ամրագրված չէ, դատարանի համար պարտադիր չէ և կարող է կիրառվել, եթե դատարանը գտնում է, որ այն ճիշտ է³⁴⁰:

Առաջին հարցը, որ ծագում է, հետևյալն է. ինչպե՞ս է դատարանը որոշում փաստացի կանխավարկածի ճիշտ կամ սխալ լինելը: Այս հարցին, սակայն, Ն.Ս. Կարանինան չի պատասխանում:

Հեղինակը որպես փաստացի կանխավարկածի օրինակ բերում է ոստիկանության համազգեստով անձի առկայությունը, որը ներկայացնում է նաև համապատասխան վկայականը: Այսինքն՝ համազգեստի ու վկայականի առկայության դեպքում գործում է տվյալ անձի՝ ոստիկանության ծառայող լինելու փաստացի կանխավարկածը³⁴¹: Այս առումով ամբողջ հարցն այն է, որ Ն. Ս. Կարանինայի կողմից բերված կանխավարկածը բխում է օրենքից: Մասնավորապես «Ոստիկանությունում ծառայության մասին» օրենքի³⁴² 27-րդ հոդվածի

³³⁹ Տե՛ս **Астемирова Л. А.**, նշվ. աշխ., էջ 8-9:

³⁴⁰ Տե՛ս **Каранина Н. С.**, Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве: дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2006, с. 83:

³⁴¹ Տե՛ս **Каранина Н. С.**, նշվ. աշխ., էջ 83-84:

³⁴² ՀՕ-401-Ն, ընդունվել է 2002 թվականի հուլիսի 3-ին:

1-ին մասի համաձայն՝ ոստիկանության ծառայողին տրամադրվում են համազգեստ ու վկայական: Այս իրավադրույթի առկայությունն էլ պայմանավորում է նշված կանխավարկածի գոյությունը, որը բխեցնում ենք նորմատիվ իրավական ակտը մեկնաբանելու միջոցով:

Հետևաբար անպատասխան է մնում այն հարցը, թե ինչպես է հեղինակն այս կանխավարկածը դիտարկում որպես փաստացի, եթե ուղղակի կամ անուղղակի կանխավարկածների մասին խոսելիս էլ նշում է, որ անուղղակի իրավական կանխավարկածը վեր է հանվում օրենսդրության մեկնաբանման միջոցով³⁴³: Դարձյալ հարց է առաջանում՝ որոնք են փաստացի ու օրինական կանխավարկածների տարանջատման սահմանները:

Այնուհետև Ն.Ս. Կարանինան նշում է, որ օրենքում իրենց ամրագրումը գտնում են առավել կարևոր կանխավարկածները: «Այնուամենայնիվ, օրենքի տեքստում ամրագրում չստացած կանխավարկածները,– գրում է հեղինակը,– չեն կորցնում իրենց իրավաբանական ուժը»³⁴⁴: Այս դեպքում ինչպե՞ս հասկանալ՝ «չեն կորցնում իրենց իրավաբանական ուժը» արտահայտությունը, եթե հեղինակը մինչ այդ գրում է, որ փաստացի կանխավարկածը պարտադիր ուժ չունի: Ն. Ս. Կարանինան այս ամենը փորձում է բացատրել փաստացի կանխավարկածն իրավական սովորույթի հետ համեմատելու միջոցով³⁴⁵: Այս դեպքում ևս իրերի դրությունը ոչնչով չի փոխվում, քանի որ իրավական սովորույթն ունի

³⁴³ Տե՛ս **Каранина Н. С.**, նշվ. աշխ., էջ 96:

³⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 85:

³⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

համապարտադիր բնույթ³⁴⁶, և դատարանը պետք է օրենքով նախատեսված դեպքերում այն կիրառի, իսկ Ն. Ս. Կարանինայի կարծիքով փաստացի կանխավարկածը պարտադիր ուժ չունի:

Այնուհետև հեղինակը գրում է, որ կանխավարկածն իր բնույթով ենթադրություն է, որը գործում է բացառապես իրավունքում, իսկ տրամաբանական առումով հավանական դատողություն է³⁴⁷: Միևնույն ժամանակ նշում է, որ փաստացի կանխավարկածը նույնպես ենթադրություն է, որը չունի պարտադիր բնույթ: Խնդիրն այն է, որ Ն.Ս. Կարանինան, մեջ բերելով մի շարք հեղինակների, որոնց կարծիքով փաստացի կանխավարկածը, քանի որ իրավանորմում ամրագրված չէ, չունի իրավական բնույթ ու իրավունքից դուրս է գտնվում, արձանագրում է, որ նրանց հետ կարելի է մասամբ համաձայնվել, քանի որ բովանդակային առումով իրավական կանխավարկածը տրամաբանական դատողություն է, իսկ ձևի տեսանկյունից փաստացի կանխավարկածը համանման է իրավանորմի ու նորմատիվ իրավական ակտի հոդվածի հարաբերակցությանը³⁴⁸:

Այս առումով էլ հաջորդ հարցն է առաջանում՝ ինչ է նշանակում փաստացի կանխավարկածն ամրագրված չէ իրավանորմում: Եթե իրավանորմում ամրագրված չէ, ապա ըստ Ն.Ս. Կարանինայի՝ պետք է ամրագրված լինի նորմատիվ իրավական ակտի հոդվածում: Եթե ամրագրված է հոդվածում, նշանակում է՝ ամրագրված է նաև իրավանորմում: Այս-

³⁴⁶ Տե՛ս **Վաղարշյան Ա. Գ.**, Պետության և իրավունքի տեսություն-2, Դասախոսություններ, ԵՊՀ. Եր., հեղ. հրատ., 2017, էջ 94:

³⁴⁷ Տե՛ս **Каранина Н. С.**, նշվ. Աշխ., էջ 11-12:

³⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 84-85:

պիսով՝ հեղինակի առաջադրած չափանիշները, ըստ էության, հնարավորություն չեն տալիս ամբողջական կտրվածքով պատասխանելու առկա հարցերին:

Քննարկվող հարցի վերաբերյալ համանման մոտեցում ունի նաև Դ. Մ. Շեկինը՝ նշելով, որ փաստացի կանխավարկածը, ի տարբերություն իրավաբանականի, ուղղված չէ իրավական կարգավորման նպատակին: Նրա կարծիքով կանխավարկածը կա՛մ ամրագրված է իրավանորմում, կա՛մ ոչ. երրորդ տարբերակ գոյություն չունի³⁴⁹:

Մի պահ ընդունենք, որ այդպես է: Սակայն այդ դեպքում ինչպես պետք է ընկալել հեղինակի մոտեցումը, ըստ որի՝ փաստացի կանխավարկածն իրավունքի հետ նվազագույնը փոխգործակցում է երկու ուղղություններով. այն իրավանորմերի ընդունման ու ձևակերպման հիմք է, կիրառվում է ապացույցները գնահատելիս³⁵⁰, եթե ուղղված չէ իրավական կարգավորմանը:

Հաջորդիվ Դ. Մ. Շեկինը, նախ վկայակոչելով ՌԴ Գերագույն արբիտրաժային դատարանի որոշումը, ուղղակիորեն նշում է, որ դատարանը որպես անհատույց ստացած գումարների՝ հարկային գործերով վեճի լուծման ժամանակ բազմիցս կիրառել է փաստացի կանխավարկած³⁵¹: Այնուհետև հղում կատարելով ՌԴ քաղաքացիական օրենսգրքի 423-րդ հոդվածի 3-րդ կետին՝ նշում է, որ հատուցելիության փաստացի կանխավարկածն օրենսդրի կողմից տվյալ նորմի ստեղծման համար հիմք է հանդիսացել:

³⁴⁹ Տե՛ս **Щекин Д. М.**, Юридические презумпции в налоговом праве. учебное пособие, М.: Изд. «МЗ Пресс», 2002, с. 62:

³⁵⁰ Տե՛ս **Щекин Д. М.**, նշվ. աշխ., էջ 63:

³⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 63-64:

Ստացվում է՝ հեղինակն ընդունում է, որ իրավանորմից դուրս առկա է փաստացի **[իրավական]** կանխավարկած, և այն ուղղված է իրավական կարգավորմանը, սակայն մինչ այդ գրում է, որ իրավաբանական է այն կանխավարկածը, որն ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն ամրագրում է գտել օրենսդրության մեջ³⁵²: Ավելին, Դ. Մ. Շեկինի կարծիքով ևս անուղղակի կանխավարկածը վեր է հանվում մեկնաբանման միջոցով: Սակայն չի տալիս այն հարցի պատասխանը, թե ինչպես են միմյանցից տարանջատվում փաստացի ու անուղղակի կանխավարկածները:

Այսպիսով՝ ընդհանրացնելով վերոգրյալը՝ կարող ենք արձանագրել, որ Դ. Մ. Շեկինի մոտ նույնպես առկա են դեռևս չլուծված հարցեր:

Վերոգրյալում նկարագրված մոտեցումներն որոշակի տարբերություններով նկատվում են նաև Ի. Վ. Ռեշետնիկովայի³⁵³, Ն. Ա. Նիկիտաշինայի³⁵⁴, Յու. Ա. Սերիկովի³⁵⁵, Ս. Ա. Մոսինի³⁵⁶, Ի. Գ. Ռենցի³⁵⁷, Մ. Պ. Պրոնինայի³⁵⁸,

³⁵² Տե՛ս **Щекин Д. М.**, նշվ. աշխ., էջ 29:

³⁵³ Տե՛ս **Решетникова И. В.**, Презумпции и фикции в арбитражном процессе // «Проблемы гражданского процесса, Вестник гражданского процесса», № 1, 2019, с. 24:

³⁵⁴ Տե՛ս **Никиташина Н. А.**, Классификация презумпции в семейном праве // «Теоретические проблемы отраслей права», № 3 (136), 2018, с. 36-38:

³⁵⁵ Տե՛ս **Сериков Ю. А.**, Презумпции в гражданском судопроизводстве, М.: Изд. «Волтерс Клувер», 2008, с. 19:

³⁵⁶ Տե՛ս **Мосин С. А.**, Конституционные принципы и презумпции-принципы: монография, 2-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Юстицинформ», 2018, с. 47-48:

Ե. Ա. Ուգրենինովայի³⁵⁹, Ֆ. Գ. Շախկելդովի³⁶⁰, Ն. Ն. Յուկանովի³⁶¹ աշխատանքներում: Թվարկվածներից առավել հակված ենք անդրադառնալու իրավաբանական մոտեցման ներկայացուցիչ Ն. Ն. Յուկանովին, որը սկզբունքորեն մերժում է փաստացի կանխավարկածի գոյությունը՝ կանխավարկածը դիտարկելով բացառապես իրավական կատեգորիա:

Այսպես, Ն. Ն. Յուկանովը, քննարկելով փաստացի կանխավարկածի հարցը, գրում է, որ այն ոչ թե արժանահավատ, այլ հավանական ընդհանրացում է, իսկ նրա էական հատկանիշը հերքման հնարավորությունն է³⁶²: Ստացվում է, որ իրավական կանխավարկածն արժանահավատ ընդհանրացում է, իսկ փաստացի կանխավարկածը՝ ոչ: Պատկերացնենք՝ առաջնորդվում ենք հավանականություններով և ընդունում ենք հեղինակի կողմից առաջադրված չափանիշը: Սակայն այստեղ հարց է ծագում՝ որն է հավանականությունն արժանահավատությունից տարանջատելու սահմանը:

³⁵⁷ Տե՛ս **Ренц И. Г.**, Факты и доказательства в международном гражданском процессе: теоретические проблемы: дисс. ... докт. юрид. наук, Екатеринбург, 2018, с. 130-150:

³⁵⁸ Տե՛ս **Пронина М. П.**, Презумпции в современном российском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Н. Новгород, 2010, с. 52-56:

³⁵⁹ Տե՛ս **Угренинова Е. А.**, Презумпции в российской государственной правовой традиции: дисс. ... канд. юрид. наук, Краснодар, 2013, с. 54-61:

³⁶⁰ Տե՛ս **Шахкелдов Ф. Г.**, Концептуальные аспекты презумпции невиновности в уголовном процессе: генезис и тенденции совершенствования: дисс. ... докт. юрид. наук, Майкоп, 2006, с. 42-44:

³⁶¹ Տե՛ս **Цуканов Н. Н.**, Правовые презумпции в административной деятельности милиции: дисс. ... канд. юрид. наук, Омск, 2001, с. 37-47:

³⁶² Տե՛ս **Цуканов Н. Н.**, նշվ. աշխ., էջ 43:

Երկրորդ չափանիշը, ըստ Ն. Ն. Յուկանովի, այն է, որ փաստացի կանխավարկածը կարող է հերքվել, իսկ իրավականը՝ ոչ: Խնդիրն այն է, որ հեղինակը չի բերում փաստացի կանխավարկածի օրինակ, որ այն հավանական է և կարող է հերքվել: Փոխարենը բերում է «օրենքի իմացության» կանխավարկածը՝ եզրահանգելով, որ այն չհերքվող իրավական կանխավարկած է³⁶³: Իրականում ցանկացած կանխավարկած իր պերֆորմատիվ բնույթի հաշվին ենթակա է հերքման, այդ թվում՝ օրենքի իմացության կանխավարկածը: Բերենք մեկ օրինակ:

Դիցուք Ա-ն 2024 թվականի հունվարի 1-ին Բ-ի հետ կնքում է գործարք: 2024 թվականի փետրվարի 2-ին վթարի է ենթարկվում և մոտ մեկ տարի գտնվում է կոմայի մեջ: 2024 թվականի ապրիլի 1-ին ընդունվում է օրենք, որը հետադարձ ուժ է ունենում նրանց կողմից կնքված գործարքի վրա: 2025 թվականի հունվարի 1-ին Ա-ն դուրս է գալիս կոմայից: Հարց՝ արդյո՞ք կարող ենք պնդել, որ նրա համար ևս գործում է տվյալ օրենքի մասով վերը նշված իրավական կանխավարկածը:

Ն. Ն. Յուկանովի կողմից առաջ քաշված չափանիշների ոչ ամբողջական լինելը դրսևորվում է նաև այն առումով, երբ հեղինակը գրում է, որ փաստացի կանխավարկածի բնութագրիչ հատկանիշը ենթադրվող փաստի ճշմարտացիության բարձր հավանականությունն է³⁶⁴: Այսինքն, եթե բարձր հավանականությունը բացակայում է, նշանակում է, որ փաս-

³⁶³ Տե՛ս **Цуканов Н. Н.**, Правовые презумпции в административной деятельности милиции: дисс. ... канд. юрид. наук, Омск, 2001, էջ 49:

³⁶⁴ Տե՛ս **Цуканов Н. Н.**, նշվ. աշխ., էջ 41, 45:

տացի կանխավարկած գոյություն չունի:

Ընդունենք այդպես է: Սակայն այդ դեպքում ինչպես պետք է բացատրել, որ անմեղության կանխավարկածն արժանահավատ կամ բարձր հավանականության ընդհանրացում է: Այնուհետև հեղինակը նշում է, որ փաստացի կանխավարկածի հերքման համար բավարար է ենթադրվող փաստի ճշմարտացիության վերաբերյալ կասկածը³⁶⁵: Դիցուք Ա-ն ձերբակալվում է սպանություն կատարելու պահին: Եթե առաջնորդվենք Ն. Ն. Յուկանովի մոտեցմամբ, ապա տվյալ պահից սկսած՝ պետք է հերքենք անմեղության կանխավարկածը:

Այսպիսով՝ ամփոփելով վերոգրյալը՝ կարող ենք արձանագրել, որ այն չափանիշները, որոնք առաջարկում են փոխոփայական ու իրավաբանական մոտեցման կողմնակիցները, հնարավորություն չեն տալիս ստանալու մի շարք հարցերի պատասխաններ՝ ի վերջո ո՞րն է այս դասակարգման անհրաժեշտությունը, ո՞րն է փաստացի կանխավարկածի էությունը, գործնականում ի՞նչ խնդիր է լուծվում: Փոխարենը վիճում ենք խնդիրների շուրջ: Այս վեճը շարունակվելու է այնքան ժամանակ, քանի դեռ փաստացի կանխավարկածը կհետազոտվի վերը նշված դիտանկյուններից, քանի դեռ չեն փոխվի մեր պատկերացումներն իրավական կանխավարկածի էության ու նրա նշանակության վերաբերյալ: Ի՞նչ ենք մենք առաջարկում:

Մեր պատկերացմամբ իրավական կանխավարկածը կանխադրույթ հանդիսացող օժանդակ իրավական միջոց է, որը թույլ է տալիս մտածել իրավունքում կամ իրավունքի մա-

³⁶⁵ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 47:

սին և կառուցել դատողություն: Անշուշտ, հարց է ծագում՝ ինչ է սա նշանակում, և սրանով ինչ հարց է լուծվում:

Նախ կոնկրետ օրինակների համատեքստում պատկերացում կազմենք փաստացի կանխավարկածի վերաբերյալ: Դիցուք Ա-ն ցանկանում է Բ-ի հետ կնքած գործարքը վիճարկել ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 312-րդ հոդվածով նախատեսված հիմքով, այն է՝ էական նշանակություն ունեցող մոլորության ազդեցության տակ կնքված գործարքը դատարանով կարող է անվավեր ճանաչվել մոլորության ազդեցության ներքո գործած կողմի հայցով: Էական նշանակություն ունի գործարքի բնույթի կամ դրա առարկայի այնպիսի հատկանիշների վերաբերյալ մոլորությունը, որոնք զգալիորեն պակասեցնում են այն ըստ նշանակության օգտագործելու հնարավորությունները:

Վկայակոչված իրավադրույթից հետևում է, որ կարող է վիճարկվել միայն այն մոլորությունը, որն էական է եղել: Հետևաբար հարց է առաջանում՝ յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում հայցվորը պարտավոր է ապացուցել մոլորության էական լինել, թե առկա է իրավական միջոց, որը նրան ազատում է մոլորության էական լինելու փաստն ապացուցելու պարտականությունից:

Գործառութակառուցվածքային մեթոդը թույլ է տալիս արձանագրել, որ դիտարկվող հոդվածի 1-ին մասի առաջին նախադասությունը, որին հետևում է երկրորդ պարբերության մեջ սահմանված նախադասությունը, և որը պայմանավորում է նաև ապացուցման բեռի բաշխումը, կառուցված է հետևյալ փաստացի կանխավարկածի հիման վրա. եթե մոլորությունը վերաբերում է ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի

312-րդ հոդվածի 1-ին մասի երկրորդ պարբերությամբ նախատեսվածներից (գործարքի բնույթի կամ դրա առարկայի հատկանիշների վերաբերյալ մոլորությունը) որևէ մեկին, ապա մոլորությունը համարվում է էական, այսինքն՝ գործում է մոլորության էական լինելու կանխավարկածը, քանի դեռ մյուս կողմը, որը շահագրգռված է գործարքի վավերությունը պահպանելու մեջ, այլ բան չի ապացուցում:

Իրավիճակը մի փոքր բարդացնենք: Պատկերացնենք՝ աշխատողն ու գործատուն, հիմք ընդունելով ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 110-րդ հոդվածի 1-ին մասը, փոխադարձ համաձայնությամբ կնքում են աշխատանքային պայմանագիրը լուծելու մասին համաձայնագիր: Համաձայնագրի կնքման համար հիմք է գործատուի կողմից տրամադրված տեղեկատվությունն առ այն, որ համաձայնագրի կնքումից հետո երկու ամսվա ընթացքում կատարվելու է վարչակազմակերպական կառուցվածքի փոփոխություն, իսկ աշխատողի հաստիքը կրճատվելու է: Համաձայնագրի կնքումից անցնում է չորս ամիս, սակայն գործատուն որևէ կառուցվածքային փոփոխություն չի կատարում: Աշխատողը որոշում է կնքված համաձայնագիրը վիճարկել ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 312-րդ և 313-րդ հոդվածով նախատեսված հիմքերով:

Դատարանի համար, անշուշտ, հարց պետք է ծագի՝ ապացուցման բեռի տեսանկյունից նախապատվությունը որի՞ն տալ՝ խաբեություն, այնուհետև մոլորություն, թե՞, հակառակը, կամ, որ նույնն է, դատարանը պետք է խորհի մոլորության դիսկն ընդունելու ու խաբեությունն օրինականացնելու կամ հակառակի շուրջ: Իրավական կարգավորման

տեսանկյունից ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 312-րդ ու 313-րդ հոդվածների համակարգային դիտարկումը ցույց է տալիս, որ այն դեպքում, երբ արժանահավատ տեղեկատվության տրամադրման, տեղեկատվության բացահայտման պարտականությունը բխում է օրենքից կամ բարեխղճության սկզբունքը, նշանակում է՝ ընկալված սխալի ոչ բարեխիղճ օգտագործման փաստերը տրամաբանորեն բխում են դիտավորության կանխավարկածից: Հետևաբար նկարագրված օրինակում գործում է գործարքը խաբեության ազդեցության տակ կնքված լինելու կանխավարկածը: Հիշյալ կանխավարկածը կարող է հերքվել խաբեության մեջ մեղադրվող կողմի կողմից, և այդ դեպքում խնդրի լուծումը կհայտնվի ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 312-րդ հոդվածի տիրույթում: Իսկ եթե այդպիսի կանխավարկածը չհերքվի, ապա պետք է կիրառվի խաբեության ազդեցության ներքո կնքված գործարքի վիճարկման մասին իրավական կարգավորումը:

Ինչպես նկատում ենք, քննարկվող օրինակում նույնպես որևէ ուղղակի կամ անուղղակի իրավական կանխավարկած նախատեսված չէր: Սակայն ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 37-րդ հոդվածով նախատեսված բարեխղճության սկզբունքը թույլ է տվեց բխեցնել, որ նկարագրված իրավիճակում գործում է աշխատողի ընկալված սխալի՝ գործատուի կողմից ոչ բարեխիղճ օգտագործման դիտավորության (խաբեության) փաստացի կանխավարկածը:

Մեկ այլ օրինակ: Դիցուք պատվիրատուն ու կապալառուն 2024 թվականի հունվարի 1-ին կնքում են բազմաբնակարան շենքի կառուցման պայմանագիր (շինարարության

ավարտը մինչև 2024 թվականի դեկտեմբերի 30), որում նշվում է, որ կապալառուն, պայմանագրով նախատեսված տույժերից բացի, պատվիրատուին կհատուցի պատճառած վնասը, եթե կապալառուն պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունները կատարելիս ցուցաբերի չարամիտ դիտավորություն: Այսինքն՝ պատվիրատուն վնասների հատուցում պահանջելիս պետք է ապացուցի կապալառուի վարքագծում չարամիտ դիտավորության դրսևորումը:

Պատկերացնենք՝ կապալառուն առանց որևէ պատճառի 2024 թվականի մայիսի 1-ից սկսած՝ որևէ աշխատանք չի իրականացնում շինհրապարակում, կապալառուի ծրագրի ղեկավարը 2024 թվականի հունիսի 1-ից հետո բացակայում է շինհրապարակից, կապալառուն ներկայացնում է աշխատանքների ավարտման ժամանակացույց, որտեղ ավարտման ժամկետը, առանց որևէ հիմնավորման, նշում է 2027 թվականի դեկտեմբերի 31-ը, 2024 թվականի օգոստոսի 1-ից էլ կապալառուն ընդհանրապես լքում է շինհրապարակը՝ առանց պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունները կատարելու:

Հարց է առաջանում՝ ի՞նչ անել (ինչպե՞ս մտածել): Օրինակ՝ հիմք ընդունելով ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 347-րդ հոդվածը՝ կարող ենք ասել, որ նշված փաստերի դեպքում գործում է կապալառուի կողմից առանց որևէ պատճառի չարամիտ դիտավորություն դրսևորած լինելու կանխավարկածը: Այս կանխավարկածն օրենսդրությամբ առկա չէ, սակայն բխեցվում է պարտավորության պատշաճ կատարման սկզբունքից: Այն առաջացնում է նաև իրավական հետևանք. համարում ենք, որ կապալառուն չարամիտ է եղել

պայմանագրով ստանձնած պարտավորության կատարման մեջ այնքան ժամանակ, քանի դեռ հակառակը չի ապացուցվի: Իսկ չապացուցվելու դեպքում էլ կապալառուն պետք է հատուցի պատվիրատուի կրած վնասները: Այսինքն՝ կանխավարկած, որն օրենսդրությամբ ամրագրված չէ, սակայն գոյություն ունեցող իրավական սկզբունքը և իրավաբանական փաստերը թույլ են տալիս վերհանել նշված իրավական կանխավարկածի գոյությունն իրավական համակարգում: Եթե հրաժարվենք հարցին այսկերպ մոտենալուց, ապա իրավակիրառ պրակտիկայում այդպես էլ չենք կարողանալու դուրս գալ այսպիսի խնդրահարույց իրավիճակներից: Մինչդեռ իրավական կանխավարկածի գործառույթներից է իրավական կարգավորման պարզեցումը:

Բերենք այլ օրինակ: Դիցուք պատվիրատուն և կապալառուն 2023 թվականի դեկտեմբերի 1-ին կնքում են կապալի պայմանագիր: Կապալառուն պարտավորվում է աշխատանքները կատարել 40 օրվա ընթացքում: Պատվիրատուն քառասուներորդ օրը գրություն է ներկայացնում կապալառուին առ այն, որ պայմանագրով նախատեսված աշխատանքները պետք է ժամանակավորապես դադարեցվեն: Աշխատանքները դադարեցնելիս կողմերը չեն արձանագրում կատարված աշխատանքների ծավալը և չեն նշում աշխատանքները վերսկսելու ժամկետը: Պատվիրատուի և կապալառուի կողմից 2024 թվականի մարտի 1-ին կազմվում է պայմանագրի արդյունքի մի մասը պատվիրատուին հանձնելու վերաբերյալ ակտ: Ակտի հիման վրա պատվիրատուն վճարում է պայմանագրի գնի կեսը: Սակայն կողմերը դարձյալ արձանագրած չեն լինում, թե երբ է պատվիրատուն կար-

գաղթել վերսկսել աշխատանքները:

Կապալառուն 2024 թվականի մայիսի 1-ին պատվիրատուին ներկայացնում է աշխատանքների մյուս մասը պատվիրատուին հանձնելու վերաբերյալ փաստաթուղթ: Պատվիրատուն ընդունում է մյուս մասը, սակայն ամբողջությամբ չի վճարում այն պատճառաբանությամբ, որ աշխատանքներն ամբողջությամբ ավարտվել են միայն 2024 թվականի սեպտեմբերի 1-ին: Հետևաբար, կապալառուն պատվիրատուին պետք է վճարի պայմանագրով նախատեսված տույժերը: Կապալառուն հայց է ներկայացնում դատարան և պահանջում է պատվիրատուից բռնագանձել ամբողջ գումարը: Հարց՝ արդյո՞ք պատվիրատուն պետք է ապացուցի, որ կապալառուն ժամկետանց է, թե՞ կա այլ միջոց, որն ազատում է նրան այդ փաստն ապացուցելուց: Օրինակ՝ նշված փաստերից և պարտավորության պատշաճ կատարման սկզբունքից բխում է, որ գործում է կապալառուի կողմից պարտավորությունը կետանցով կատարված լինելու փաստացի կանխավարկածն այնքան ժամանակ, քանի դեռ հակառակն ապացուցված չէ: Այս կանխավարկածը ևս որևէ կերպ ամրագրված չէ, սակայն այն գոյություն ունի և հանգեցնում է իրավական հետևանքի:

Ինչպես տեսնում ենք, փաստացի կանխավարկածի կիրառման համար անհրաժեշտ է որոշակի պայմանների առկայություն, ինչպես որ՝ մյուսների դեպքում: Տարբերությունն այն է, որ ուղղակի կամ անուղղակի ամրագրում ստացած կանխավարկածների կիրառման պայմանները նախատեսված են լինում իրավանորմերում: Օրինակ՝ պայմանագիրը ենթադրվում է հատուցելի, եթե այլ բան չի բխում օրենքից,

այլ իրավական ակտերից, պայմանագրի բովանդակությունից կամ էությունից: Այս իրավադրույթի առկայությունն արդեն իսկ հուշում է, որ բոլոր պայմանագրերը հատուցելի են, քանի դեռ հակառակը չի ապացուցվում: Իսկ բերված օրինակում չենք կարող ասել, որ ի սկզբանե գործում էր պարտավորությունը կետանցով կատարված լինելու կանխավարկածը: Այդպիսի փաստացի կանխավարկած, այո՛, իրավական համակարգում առկա է, որը, սակայն, բխեցվեց գոյություն ունեցող փաստերից ու իրավական սկզբունքից (իրավանորմից), թույլ տվեց հերքելու կապալառուի բարեխիղճ լինելու կանխավարկածը, և այդ պահից էլ սկսեց գործել պարտավորությունը կետանցով կատարված լինելու կանխավարկածը, քանի դեռ այն չհերքվի կապալառուի կողմից: Հետևաբար, չհերքման դեպքում կապալառուի նկատմամբ կարող են կիրառվել օրենսդրությամբ կամ պայմանագրով նախատեսված պատասխանատվության միջոց: Ըստ էության, սա է փաստացի կանխավարկածի ողջ էությունը:

Բարձրացված հարցի վերաբերյալ մեր տեսլականի՝ առկա մոտեցումներից հայեցակարգային տարբերությունն այն է, որ փաստացի կանխավարկածն իրավական կանխավարկածի տարատեսակ է, որը, զուտ ամրագրման փաստից ելնելով, տարանջատում ենք օրինական կանխավարկածից, որն ուղղակի կամ անուղղակի ամրագրվում է նորմատիվ իրավական ակտում, և բոլորը միասին գործում են իրավական համակարգում: Այսինքն՝ իրավական կանխավարկած, որն ամրագրված է և կանխավարկած, որն ամրագրված չէ, սակայն իրավական համակարգում առկա է. երկրորդները բխեցնում ենք իրավանորմերից, իրավական սկզբունքներից:

րից, գոյություն ունեցող իրավաբանական փաստերից: Եթե փաստացի կանխավարկածը չի բխեցվում նշված եղանակով, նշանակում է, որ այդպիսի կանխավարկած գոյություն չունի: Ավելին, փաստացի իրավական կանխավարկածն է, որ թույլ է տալիս ճանաչել իրավական օրինաչափությունը: Օրինակ՝ աշխատանքային օրենսդրության շրջանակում բարեխղճության սկզբունքից բխող փաստացի կանխավարկածի միջոցով մտածում ենք պոզիտիվ իրավունքում՝ որոշելով իրավանորմերի կիրառման առաջնահերթության հարցը՝ կառուցարկելով դատողություն:

Ասվածում համոզվելու համար կարող ենք նույնիսկ «փաստացի» բառը ենթարկել իմաստաբանական դիտարկման: Օրինակ՝ հայերեն բացատրական բառարաններում «փաստացի» բառը մեկնաբանվում է «որպես իրական, իրողություն հանդիսացող, իրականում գոյություն ունեցող, փաստերի վրա հիմնված»³⁶⁶: Փաստացի [фактический] բառը նույնկերպ է ընկալվում նաև ռուսական լեզվամտածողության մեջ³⁶⁷:

Այսպիսով՝ իրավունքում փաստացի կանխավարկած ասելով՝ պետք է հասկանալ այն կանխավարկածը, որն առաջացնում է իրավական հետևանք, ինչպես մյուսները, և

³⁶⁶ Տե՛ս, օրինակ, **Աղայան Է. Գ.**, Արդի հայերեն բացատրական բառարան, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1976, էջ 1514, **Մալխասեանց Ս.**, Հայերեն բացատրական բառարան, Եր., Հայկական ՍՍՌ պետական հրատ., 1944, էջ 490:

³⁶⁷ Տե՛ս, օրինակ, **Кузнецов С. А.**, Большой толковый словарь русского языка, СПб.: Изд. «Норинт», 2000, с. 1414, **Ожегов С. И.**, Толковый словарь русского языка, М.: Изд. «Мир и образование», Оникс, 2011, с. 2117 (ներբեռնվել է <https://www.twirpx.com/file/1022281/> էլեկտրոնային կայքից):

պարտադիր է իրավակիրառի համար: Այն օրենսդրի մտքի սակավությունը հաղթահարելու, իրավունքի էության մեջ ներթափանցելու միջոց է: Պատկերավոր ասած՝ փաստացի կանխավարկածը լցված է իրավունքի ներաշխարհով, արտահայտում է ավելին, քան կարելի է տեսնել պոզիտիվ կարգավորումներում՝ ապահովելով իրավական ներդաշնակություն: Այն, ըստ անհրաժեշտության, պատրաստ է նպաստելու իրավունքի առջև ծառացած խնդիրների լուծմանը, նրա միջոցով իրավունքը դառնում է առավել կենդանի: Փաստացի կանխավարկածն այն արդյունքին հասնելու նկատմամբ հույսն է, որին ձգտում ենք իրավակիրառ (իրավահրացնող) գործունեության մեջ: Այստեղ տեղին է հիշատակել Գ. Վ. Շվեկովի այն միտքը, ըստ որի՝ օրենքում որևէ կերպ ամրագրված չէ այնպիսի կարևորագույն կանխավարկած, ինչպիսին օրենքների իմացության կանխավարկածն է, որը, սակայն, տեսությունն ու պրակտիկան դիտարկում են որպես իրավունքում անվերապահորեն գործող իրավական կանխավարկած³⁶⁸:

Հակառակ դեպքում իրավունքից դուրս փաստացի կանխավարկածի հարցն ուսումնասիրելու անհրաժեշտությունն ամենևին էլ պարզ չէ: Եթե իրավաբանական հանրությունը բոլոր դեպքերում կորոշի անտեսել այս մոտեցումը, հոգ չէ. պարզապես փաստացի կանխավարկածի ուղղությամբ այլևս կարիք չկա կատարելու հետազոտություն: Խնդիրն այն է, որ այսկերպ մոտեցումն անտեսելու դեպքում շարունակելու ենք դարձյալ վիճել, սակայն այդպես էլ չենք կարողանալու բացատրել պարտատերն ընդհանուր սեփական-

³⁶⁸ См. Швеков Г. В., Преемственность в праве. М.: Изд. «Высш. шк.», 1983, с. 42:

նության մյուս մասնակիցներին պարտապանին պատկանող բաժնեմասի գնելու առաջարկ ներկայացրած լինելու³⁶⁹, սեփական իրավունքների ու օրինական շահերի պաշտպանության և վերականգման համար դատարան դիմելու³⁷⁰, ֆինանսական համակարգի հաշտարարի որոշումների նկատմամբ օրենքով սահմանված՝ դատական սահմանափակ միջամտության³⁷¹, ամուսնալուծության գործեր քննելիս կողմերին լսելուց ու գործի փաստական հանգամանքները բազմակողմանի ու օբյեկտիվորեն հետազոտելուց և գնահատելուց հետո ամուսիններին հաշտվելու համար ժամկետ տրամադրելու անհրաժեշտության ու նպատակահարմարության ողջամիտ համոզմունքի³⁷², ամուսինները, ծնողներն ու զավակները (որդեգրողները ու որդեգրվածները) ընտանիքի անդամներ հանդիսանալու³⁷³ (որպես ընդհանուր կանխավարկած), օրենքի մասին տեղյակ լինելու³⁷⁴, իրավունքի խախտ-

³⁶⁹ Տե՛ս թիվ ԼԴ2/0087/02/20 քաղաքացիական գործով Լոռու մարզի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի հուլիսի 31-ի վճիռը:

³⁷⁰ Տե՛ս թիվ ԵԴ/1802/02/20 քաղաքացիական գործով Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի սեպտեմբերի 25-ի վճիռը:

³⁷¹ Տե՛ս թիվ ԼԴ2/0036/02/20 քաղաքացիական գործով Լոռու մարզի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի մայիսի 18-ի որոշումը:

³⁷² Տե՛ս թիվ ՇԴ/6835/02/19 քաղաքացիական գործով Շիրակի մարզի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի ապրիլի 15-ի վճիռը:

³⁷³ Տե՛ս թիվ ԵԴ/42573/02/19 քաղաքացիական գործով Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի «Հայ-ցաղիմումի ընդունումը մերժելու մասին» 2019 թվականի դեկտեմբերի 16-ի որոշումը:

³⁷⁴ Տե՛ս թիվ ԵԴ/5520/02/20 քաղաքացիական գործով Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի հոկտեմբերի 21-ի վճիռը:

ված լինելու մասին իմացած լինելու³⁷⁵, անվճարունակության ու պարտապանի բարեխղճության պարտաճանաչության³⁷⁶, դատարանի կամ դատավորի անաչառության³⁷⁷, ազատության իրավունքի կանխավարկածը հաղթահարված չլինելու³⁷⁸ և նմանատիպ այլ փաստացի կանխավարկածների³⁷⁹ գո-

³⁷⁵ Տե՛ս թիվ ԳԴ4/0692/02/20 քաղաքացիական գործով Գեղարքունիքի մարզի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի հոկտեմբերի 20-ի վճիռը:

³⁷⁶ Տե՛ս թիվ ՍՆԴ/3026/04/20 սնանկության գործով Սնանկության դատարանի 2021 թվականի հունվարի 18-ի վճիռը, թիվ ՍՆԴ/2469/04/20 սնանկության գործով Սնանկության դատարանի 2020 թվականի դեկտեմբերի 23-ի վճիռը, թիվ ՍՆԴ/2463/04/20 սնանկության գործով Սնանկության դատարանի 2020 թվականի դեկտեմբերի 2-ի վճիռը:

³⁷⁷ Տե՛ս թիվ ԵԱԲԴ/1137/02/08 քաղաքացիական գործով Վճռաբեկ դատարանի 2009 թվականի մարտի 13-ի որոշումը:

³⁷⁸ Տե՛ս թիվ ԵԴ/0649/06/18 քրեական գործով Վճռաբեկ դատարանի 2019 թվականի նոյեմբերի 7-ի որոշումը:

³⁷⁹ Տե՛ս, օրինակ, թիվ ԵԴ/42167/02/19 քաղաքացիական գործով Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի օգոստոսի 13-ի վճիռը, թիվ ԿԴ1/0338/02/20 քաղաքացիական գործով Կոտայքի մարզի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի օգոստոսի 18-ի վճիռը, թիվ ԵԴ/3512/02/20 քաղաքացիական գործով Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի «Հայցադիմումը վերադարձնելու մասին» 2020 թվականի փետրվարի 19-ի որոշումը, թիվ ԿԴ/0417/02/20 քաղաքացիական գործով Կոտայքի մարզի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի նոյեմբերի 10-ի վճիռը, թիվ ԿԴ3/0450/02/13 քաղաքացիական գործով Վճռաբեկ դատարանի 2014թ. նոյեմբերի 28-ի որոշումը, թիվ ԱՐԴ/1646/02/20 քաղաքացիական գործով Վերաքննիչ քաղաքացիական դատարանի 2020 թվականի դեկտեմբերի 24-ի որոշումը, թիվ ՎԴ/10503/05/20 քաղաքացիական գործով Վերաքննիչ քաղաքացիական դատարանի 2020 թվականի դեկտեմբերի 8-ի որոշումը, թիվ ՎԴ/10503/05/20 վարչական գործով Վարչական դատարանի 2020

յությունն իրավական համակարգում:

Ավելին, հայտնվելու ենք այսպիսի մի իրավիճակում: Մարդկությունը դեռևս հարյուրավոր տարիներ առաջ երազում էր օդային տարածությունը կտրել-անցնելու մասին: Սակայն այդ երազանքները սահմանափակվում էին թռչող գորգի մասին պատկերացումներով կամ էլ թռչնի թևերը կրկնօրինակելու անհաջող փորձով այնքան ժամանակ, քանի դեռ չյուրացվեցին օդային տարածությունն անցնելու օրինաչափությունները: Հետևաբար, եթե հրաժարվում ենք փաստացի կանխավարկածն իրավական համարելուց, ապա պետք է հրաժարվենք նաև իրավական օրինաչափությունը տեսնելու, յուրացնելու նպատակից և բավարարվենք իրավական կանխավարկածների ընդհանուր տեսություն մշակելու երազանքով:

Իսկ եթե չհրաժարվենք, ապա նախ փաստացի կանխավարկածի շուրջ կձևավորենք միասնական մոտեցում՝ հետագա հետազոտությունները տեղափոխելով այլ հարթություն, և երկրորդ՝ կկարողանանք մի կողմից բացատրել փաստացի իրավական և անուղղակի իրավական, մյուս կողմից էլ՝ ուղղակի ու անուղղակի իրավական կանխավարկածների

թվականի դեկտեմբերի 24-ի վճիռը, թիվ ՎԴ/0626/05/08 վարչական գործով Վարչական դատարանի 2012 թվականի հոկտեմբերի 26-ի վճիռը, թիվ ԵԿԴ/1896/02/13 քաղաքացիական գործով Վճռաբեկ դատարանի 2015 թվականի դեկտեմբերի 28-ի որոշումը, թիվ 3-132 (ՎԴ) քաղաքացիական գործով Վճռաբեկ դատարանի 2008 թվականի մարտի 27-ի որոշումը, թիվ ԵԱԲԴ/1424/02/09 քաղաքացիական գործով Վճռաբեկ դատարանի 2010 թվականի հոկտեմբերի 1-ի որոշումը, թիվ ԵԿԴ/0881/02/12 քաղաքացիական գործով Վճռաբեկ դատարանի 2014 թվականի նոյեմբերի 28-ի որոշումը, թիվ ՇԴ/0130/02/13 քաղաքացիական գործով Վճռաբեկ դատարանի 2020 թվականի հունվարի 13-ի որոշումը, թիվ ՎԴ/8486/05/11 վարչական գործով Վճռաբեկ դատարանի 2020 թվականի ապրիլի 23-ի որոշումը:

տարբերությունները:

Այսկերպ հարցին մոտենալու միտումները նկատվում են նաև Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կողմից կայացված դատական ակտերում: Կատարված ուսումնասիրությունը ցույց է տալ, որ Եվրոպական դատարանն իրավաբանական առումով ամենևին էլ տարբերություն չի դնում իրավական ու փաստացի կանխավարկածների միջև: Օրինակ՝ գործերից մեկով դատարանն հստակ արձանագրել է, որ իրավաբանական կամ փաստացի կանխավարկածները գործում են յուրաքանչյուր պետության իրավական համակարգում, և Կոնվենցիան սկզբունքորեն չի արգելում այդպիսի կանխավարկածների գոյությունը³⁸⁰:

³⁸⁰ Տե՛ս «G.I.E.M. S.r.l.» ընկերությունը և ուրիշներն ընդդեմ Իտալիայի» գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի 2018 թվականի հունիսի 28-ի վճիռը, ինչպես նաև Բյոզն ընդդեմ Բելգիայի գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի 2018 թվականի նոյեմբերի 9-ի վճիռը, «Բոսֆորուս էյրուէյզ» ընկերությունն ընդդեմ Իռլանդիայի գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի 2005 թվականի հունիսի 30-ի վճիռը, Էզե և Կոննորսն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի 2003 թվականի հոկտեմբերի 9-ի վճիռը, Նադան ընդդեմ Շվեյցարիայի գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի 2012 թվականի սեպտեմբերի 12-ի վճիռը, Վարզան և ուրիշներն ընդդեմ Հունգարիայի գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի 2015 թվականի մարտի 10-ի վճիռը, Պիեր-սակն ընդդեմ Բելգիայի գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի 1982 թվականի հոկտեմբերի 1-ի վճիռը, Հաջիալինը և ուրիշներն ընդդեմ Ռուսաստանի գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի 2008 թվականի նոյեմբերի 6-ի վճիռը, Ռեզներն ընդդեմ Չեխիայի Հանրապետության գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի 2017 թվականի սեպտեմբերի 19-ի վճիռը:

4.2. Ուղղակի ու անուղղակի իրավական կանխավարկածներ

Իրավաբանական դոկտրինում, ըստ իրավանորմում ամրագրման ձևի, ընդունված է իրավական կանխավարկածները դասակարգել ուղղակի ու անուղղակի³⁸¹, որոնց հռոմեական իրավունքում անվանում էին «*praesumptio juris*» կամ «*praesumptio tantum*»³⁸²: Այս դասակարգմանն անդրադառնում ենք այն պատճառով, որ եթե չփոխենք մեր ընկալումները դրա վերաբերյալ, ապա, ինչպես արդեն նշվել ենք, չենք կարողանալու միմյանցից տարանջատել փաստացի և անուղղակի կանխավարկածները:

Այսպես, մասնագիտական գրականության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ուղղակի ու անուղղակի իրավական կանխավարկածների դասակարգման հարցի շուրջ, ի տարբերություն փաստացի կանխավարկածների, տարա-

³⁸¹ Տե՛ս օրինակ, **Бабаев В. К.**, Презумпции в советском праве. Горький: Изд. ГВШ МВД СССР, 1974, с. 17-19, **Ойгензихт В. А.**, Презумпции в советском гражданском праве, Душанбе: Изд. «Ирфон», 1976, с. 42, **Решетникова И. В.**, Доказывание в гражданском процессе, учебно-практическое пособие для магистрантов, М.: Изд. «Юрайт», 2012, с. 130-131, **Щекин Д. М.**, Юридические презумпции в налоговом праве: дисс. канд. юрид. наук, Москва, 2001, с. 33-36, **Веденеев Е. Ю.**, Роль презумпций в гражданском праве, арбитражном и гражданском судопроизводстве // «Государство и право», 1998, № 2, с. 43-49, **Кузнецова О. А.**, Презумпции в российском гражданском праве, Монография, Пермь: Изд. ЗУИЭП, 2002, с. 58-62, **Булаевский Б. А.**, Презумпции как средства правовой охраны участников гражданских правоотношений: Монография, М.: Изд. «Инфра-М», 2014, с. 50-52:

³⁸² Տե՛ս, օրինակ, **Иванов А. А.**, Римское право, учебное пособие, М.: Изд. ЮНИТИ-ДАНА, 2012, с. 244:

կարծություններ կարծես չկան կամ եթե կան, չնչին են: Իրավագետները միայն որոշ դեպքերում վիճում են այն հարցում, որ անուղղակի իրավական կանխավարկաճը կարող է իրավակիրառին հնարավորություն տալ շրջանցելու օրենքը³⁸³: Այնուամենայնիվ, այս պահին մեզ առավել հետաքրքրում է այն հարցը, թե ինչպես են միմյանցից տարանջատվում ուղղակի ու անուղղակի կանխավարկաճները:

Իրավաբանական հանրությունը միաձայն է այն մոտեցման շուրջ, որ եթե օրենքը (իրավանորմը) պարունակում է «կանխավարկաճ» եզրույթը, ապա այն ուղղակի կանխավարկաճ է³⁸⁴: Մենք այս հարցում տարակարծություն չունենք և կողմ ենք այդ մոտեցմանը: Եթե ասվածը դիտարկենք Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրության շրջանակում, ապա կարճանագրենք, որ ուղղակի իրավական կանխավարկաճներ նախատեսված են Սահմանադրության 66-րդ, «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և Լիտվայի Հանրապետության կառավարության միջև առանց թույլտվության ապրող անձանց հետընդունման (ոեադմիսիայի) մասին» համաձայնագրի³⁸⁵ 3-րդ, ՀՀ քաղաքացիա-

³⁸³ Տե՛ս, օրինակ, **Веденеев Е. Ю.**, Роль презумпций в гражданском праве, арбитражном и гражданском судопроизводстве // «Государство и право», 1998, № 2, с. 46, **Зацепина О. Е.**, Классификация правовых презумпций // «Теория права. Актуальные проблемы российского права», 2018, № 2 (87), с. 82-83:

³⁸⁴ Տե՛ս, օրինակ, **Каминская В. И.**, Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе, М.: Изд. АН СССР, 1948, с. 79-80, **Грубцова С. П.**, Правовые презумпции в судебном административном процессуальном праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2018, с. 152, **Шиндяпина М. Д.**, Стадии юридической ответственности: дисс. ... канд. юрид. наук, М., 1996, с. 60-61:

³⁸⁵ Ընդունվել է 2003 թվականի սեպտեմբերի 15-ին:

կան օրենսգրքի 1116-րդ, ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 17-րդ, «ՀՀ ընտրական օրենսգիրք» սահմանադրական օրենքի³⁸⁶ 48-րդ, «Գույքի նկատմամբ իրավունքների պետական գրանցման մասին» օրենքի 6-րդ, «Իրավաբանական անձանց պետական գրանցման, իրավաբանական անձանց առանձնացված ստորաբաժանումների, հիմնարկների ու անհատ ձեռնարկատերերի պետական հաշվառման մասին» օրենքի³⁸⁷ 5-րդ ու 29-րդ, «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» օրենքի 10-րդ, «Հայաստանի Հանրապետության ոստիկանության կարգապահական կանոնագիրքը հաստատելու մասին» օրենքի³⁸⁸ 15-րդ, «Հեղինակային իրավունքի և հարակից իրավունքների մասին» օրենքի³⁸⁹ 8-րդ, «Ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման մասին» օրենքի³⁹⁰ 22-րդ հոդվածներում: Այսպիսով՝ օրենքով նախատեսված կանխավարկածները նույնիսկ կարելի է ասել՝ հաշվելի են, և այս հարցը չի կարող առանձնապես վեճի առարկա լինել. թվարկվածները, ըստ ամրագրման ձևի, ուղղակի իրավական կանխավարկածներ են:

Խնդիրը բոլորովին այլ է: Մասնավորապես իրավագետները նշում են, որ ուղղակի իրավական կանխավարկածն առկա է նաև այն դեպքում, երբ օրենքում (իրավանորմում) օգտագործված է «եթե այլ բան նախատեսված չէ», «եթե այլ բան չի ապացուցվում», «ենթադրվում է», «համարվում է» և

³⁸⁶ ՀՕ-54-Ն, ընդունվել է 2016 թվականի մայիսի 25-ին:

³⁸⁷ ՀՕ-127-Ն, ընդունվել է 2001 թվականի ապրիլի 3-ին:

³⁸⁸ ՀՕ-85-Ն, ընդունվել է 2005 թվականի ապրիլի 11-ին:

³⁸⁹ ՀՕ-142-Ն, ընդունվել է 2006 թվականի հունիսի 15-ին:

³⁹⁰ ՀՕ-240-Ն, ընդունվել է 2020 թվականի ապրիլի 16-ին:

այլն³⁹¹: Իսկ անուղղակի իրավական կանխավարկա՞ծը: Անուղղակի իրավական կանխավարկա՞ծն էլ բխեցվում է մեկնաբանման միջոցով (օրինակ՝ դատարանը վեճը քննելիս մեկնաբանման միջոցով վեր է հանում անուղղակի կանխավարկա՞ծ)³⁹²:

Առաջին հայացքից կարծես այսկերպ մոտեցումն ամբողջական է: Ըստ այդմ՝ փորձենք պատասխանել երկու հարցի՝ 1) եթե օրենքում տեսնենք «եթե այլ բան նախատեսված չէ», «եթե այլ բան չի ապացուցվում», «ենթադրվում է», «համարվում է» արտահայտությունները, անվերապահորեն ընդունե՞նք, որ առկա են ուղղակի իրավական կանխավարկա՞ծներ, և 2) ինչպե՞ս տարանջատենք փաստացի ու անուղղակի իրավական կանխավարկա՞ծները: Վերջին հարցադրման էությունն այն է, որ եթե օրենքում «համարվում է» բառի առկայության դեպքում խոսքն ուղղակի կանխավարկա՞ծի մասին է, ապա նշանակում է, որ իրավունքում փաստացի կանխավարկա՞ծների հարց գոյություն չունի: Օրինակ՝ Սահմանադրական դատարանը ժամանակին արձանագրել է, որ սեփականությունն ըստ օրենքի ժառանգություն ընդունելու իրավունքը խարսխվում է, որպես կանոն, ժառանգատուի ու ժառանգի միջև ազգակցական կապի կանխավար-

³⁹¹ Տե՛ս, օրինակ, **Кузнецова О. А.**, Презумпции в российском гражданском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2001, с. 73, **Давыдова М. Л.**, Юридическая техника: проблемы теории и методологии, монография, Волгоград: Изд. «ВолГУ», 2009, с. 253, **Булаевский Б. А.**, Презумпции как средства правовой охраны участников гражданских правоотношений, монография, М.: Изд. «Инфра-М», 2014, с. 51;

³⁹² Տե՛ս **Щекин Д. М.**, Юридические презумпции в налоговом праве, учебное пособие, М.: Изд. «МЗ Пресс», 2002, с. 65-68:

կածի վրա, չնայած որ ժառանգատուն ազատ է իր գույքը կտակելու ցանկացած անձի, այլ ոչ միայն իր ազգականներին³⁹³։ Վկայակոչենք նաև ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 47-րդ հոդվածի 3-րդ մասը *[մահացած ճանաչված քաղաքացու մահվան օր է **համարվում** նրան մահացած ճանաչելու վերաբերյալ դատարանի վճիռն օրինական ուժի մեջ մտնելու օրը]*, 741-րդ հոդվածի 1-ին մասի 2-րդ պարբերությունը *[շինարարական կապալի պայմանագրում այլ ցուցումների բացակայության դեպքում **ենթադրվում է**, որ կապալառուն պարտավոր է կատարել նախագծային փաստաթղթերում ու նախահաշվում նշված բոլոր աշխատանքները]*, 838-րդ հոդվածի 2-րդ մասը *[եթե ապրանքը վերադարձնելիս պահեստի ու ապրանքադիրոջ կողմից համարել է չի զննվել կամ ստուգվել, ապա ապրանքն ստանալիս դրա անպարշաճ պահարկության հետևանքով վնասվածքի կամ պակասած ապրանքի մասին գրավոր դիմումը պետք է պահեստ ներկայացվի անհապաղ, իսկ այն պակասորդի կամ վնասվածքի դեպքում, որը չէր կարող բացահայտվել ապրանքը սովորական եղանակով ընդունելիս՝ այն ստանալուց եռօրյա ժամկետում։ Սույն կետի առաջին պարբերությունում նշված դիմումի բացակայության դեպքում **համարվում է**, որ պահեստի կողմից ապրանքը վերադարձվել է պահեստային պայմանագրի պայմաններին համապատասխան, **եթե այլ բան ապացուցված չէ]*** և որպես «և այլնի» դրսևորում՝ 1225-րդ հոդվածի 3-րդ մասը *[ժառանգի կողմից ժառանգության մի մասի ընդունումը նշանակում է իրեն հասանելիք ամբողջ*

³⁹³ Տե՛ս Սահմանադրական դատարանի 2010 թվականի սեպտեմբերի 18-ի ՍԴՈ-917 որոշումը։

ժառանգության ընդունում՝ անկախ այն բանից, թե ինչ է այն ներկայացնում և որտեղ է գտնվում]: Իրավիճակը մեկ աստիճանով էլ բարդացնենք և նշենք, որ Սահմանադրական դատարանն արձանագրել է, որ գոյություն ունի նաև իրավադրույթի կիրառման խելամտության կանխավարկած³⁹⁴:

Եթե բերված օրինակների շրջանակում առաջնորդվում ենք իրավաբանական դոկտրինում առկա վերը նշված մոտեցմամբ, ապա պետք է արձանագրել, որ առաջինն ու վերջինը (խոսքը Սահմանադրական դատարանի որոշումներում նշված կանխավարկածների մասին է) անուղղակի իրավական կանխավարկածներ են, քանի որ դրանք, ըստ էության, իրավանորմերի մեկնաբանման արդյունքում են վեր հանվել, մյուսներն ուղղակի կանխավարկածներն են, իսկ փաստացի կանխավարկածների հարցն էլ պետք է համարել փակված (այն իրավական չէ):

Խնդիրն այն, որ եթե այդպերպ մոտեցման դեպքում, *այսինքն՝ օրենքում «եթե այլ բան նախատեսված չէ», «եթե այլ բան չի ապացուցվում», «ենթադրվում է», «համարվում է» արտահայտությունների առկայությունը նշանակում է, որ գործ ունենք ուղղակի իրավական կանխավարկածների հետ*, պարզ չէ՝ ինչպես ենք իրավական կանխավարկածը տարանջատում իրավական ֆիկցիայից, քանի որ օրենքում իրավական ֆիկցիան ևս կարող է նույն կերպ արտահայտված լինել: Օրինակ՝ «մահացած ճանաչված քաղաքացու մահվան օր է համարվում նրան մահացած ճանաչելու վերաբերյալ դատարանի վճիռն օրինական ուժի մեջ մտնելու

³⁹⁴ Տե՛ս Սահմանադրական դատարանի 2011 թվականի հոկտեմբերի 18-ի ՍԴՈ-996 որոշումը:

օրը» ֆիկցիա՝ է, թե՛ կանխավարկած: Այս նույն հարցադրումը վերաբերում է նաև մյուս օրինակներին: Իրավական ֆիկցիայի էությունն այն է, որ նրա հիման վրա գոյություն չունեցողը համարում ենք որպես գոյություն ունեցող: Այսինքն՝ իրավական ֆիկցիայի շրջանակում կատարվող դատողությունը մտացածին (կեղծ) է³⁹⁵:

Այսպես, երբ ասում ենք, որ մահվան օր է համարվում վճիռն ուժի մեջ մտնելու օրը, իրականում չգիտենք՝ անձը երբ է մահացել: Նույնը վերաբերում է նաև ժառանգի կողմից ժառանգության մի մասի ընդունմանը: Իսկ երբ ասում ենք, որ շինարարական կապալի պայմանագրում այլ ցուցումների բացակայության դեպքում **ենթադրվում է**, որ կապալառուն պարտավոր է կատարել նախագծային փաստաթղթերում և նախահաշվում նշված բոլոր աշխատանքները, ապա նկատի ենք ունենում իրավական կանխավարկած: Իհարկե, կարող է հարց ծագել, թե ինչպես ենք տեսնում նրանց միջև տարբերությունը: Եթե պատասխանենք հակիրճ, ապա կարող ենք արձանագրել, որ իրավական ֆիկցիայի դեպքում երևույթներին բնորոշ կամ նրանց միջև առկա օրինաչափությունը բացակայում են: Մինչդեռ իրավական կանխավարկածը նախ կրում է իրավական օրինաչափությունը, և երկրորդ՝ ուղղված է հենց իրավական օրինաչափությունն արտահայտելուն կամ որոշ դեպքերում վեր հանելուն:

³⁹⁵ Իրավական ֆիկցիաների մասին տե՛ս **Курсова О. А.**, Фикции в российском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Н. Новгород, 2001, 193 с., **Саркисян Л. Р.**, Юридические фикции: логико-доктринальный анализ: дисс. ... канд. юрид. наук, М., 2018, 226 с., **Танимов О. В.**, Юридические фикции и проблемы их применения в информационном праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Саранск, 2004. 216 с.:

Հետևաբար, եթե օգտագործում ենք «ուղղակի» եզրույթը, նշանակում է, որ երևույթի (կանխավարկածի) ընկալման հարցում որևէ երկմտանք չպետք է ծագի:

Ավելին, եթե այս բառը ենթարկենք իմաստաբանական վերլուծության, ապա «ուղղակի» ասելով՝ պետք է հասկանանք «ուղիղ կերպով», «ճշմարտապես», «անմիջապես», «առանց կողմնակի միջամտության»³⁹⁶: Մինչդեռ վերոգրյալում բերված օրինակները ցույց տվեցին, որ, փաստորեն, «եթե այլ բան նախատեսված չէ», «եթե այլ բան չի ապացուցվում», «ենթադրվում է», «համարվում է» արտահայտություններն ամենևին էլ թույլ չեն տալիս անմիջականորեն մտածել, որ գործ ունեինք ուղղակի իրավական կանխավարկածների հետ. օրինակներից երկուսն առնվազն իրավական ֆիկցիաների դրսևորումներ էին:

Ստացվում է, որ այսկերպ օրենքում արտահայտված իրավական կանխավարկածն իրականում վեր ենք հանում անուղղակիորեն՝ մեկնաբանման միջոցով: Հետևաբար ուղղակի ու անուղղակի կանխավարկածները տարանջատելու չափանիշներն ամբողջական չեն: Արդյունքն այն է, որ իրավաբանական դոկտրինն ընթանում է մի ուղղությամբ, որը մի կողմից թույլ չի տալիս հասկանալու ուղղակի ու անուղղակի կանխավարկածների, մյուս կողմից էլ՝ փաստացի ու անուղղակի կանխավարկածների տարբերությունները: «Անուղղակի» բառն արդեն իսկ հուշում է, որ պետք է հասկանալ «ոչ անմիջական»³⁹⁷, «կողմնակի» կամ «կողմնակի

³⁹⁶ Տե՛ս, օրինակ, **Մալխասեանց Ս.**, Հայերէն բացատրական բառարան, Եր., Հայկական ՍՍԴ պետական հրատ., 1944, էջ 598:

³⁹⁷ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, Հրաչյա Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, Եր., Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 1969, էջ 144:

կերպով»³⁹⁸: Այսինքն՝ օրենքում «եթե այլ բան նախատեսված չէ», «եթե այլ բան չի ապացուցվում», «ենթադրվում է», «համարվում է» արտահայտությունների առկայությունը նշանակում է, որ գործ ունենք անուղղակի իրավական կանխավարկածի հետ. այդպիսի կանխավարկածը մենք ընկալում ենք միջնորդավորված ձևով: Իհարկե, կարող են լինել դեպքեր, երբ այդպիսի արտահայտությունների հանդիպելիս անուղղակի իրավական կանխավարկածն ընկալելու հարցում դժվարություններ ի հայտ չգան, սակայն այդ հանգամանքն ամենևին էլ թույլ չի տալիս պնդել, որ այն ուղղակի իրավական կանխավարկած է:

Այսկերպ առաջնորդվելու դեպքում հնարավորություն կունենանք նաև հանգուցալուծելու փաստացի կանխավարկածի շուրջ առկա տարաձայնությունները և այն կդիտարկենք որպես իրավական կատեգորիա: Մասնավորապես, եթե անուղղակի կանխավարկածի դեպքում մեկնաբանության ժամանակ առաջնորդվում ենք իրավանորմում ամրագրված «եթե այլ բան նախատեսված չէ», «եթե այլ բան չի ապացուցվում», «ենթադրվում է», «համարվում է» արտահայտություններով, ապա փաստացիի դեպքում այն մեկնաբանման միջոցով բխեցնում ենք իրավանորմերից, սկզբունքներից, իրավաբանական փաստերից՝ առանց այդպիսի արտահայտությունների օգնության կամ առկայության: Հետևաբար Սահմանադրական դատարանի կողմից վեր հանված կանխավարկածները փաստացի իրավական կան-

³⁹⁸ Տե՛ս **Գնէլ արքեպիսկոպոս Ճէրէճեան, Փարամազ Կ. Տօնիկեան եւ Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան**, Հայոց լեզուի նոր բառարան, Պէյրոյթ, «Կ. Տօնիկեան եւ Որդիք» հրատ., 1992, էջ 134-135:

խավարկածներն են, կանխավարկածներ, որոնք գոյություն ունեն իրավական համակարգում՝ անկախ ամրագրման ձևից:

Ահա հարցի էությունը: Նշենք, որ այս առումով անհրաժեշտ է իրականացնել պատմաիրավական հետազոտություն՝ հատկապես հռոմեական իրավունքի համատեքստում՝ փաստելու, որ փաստացի ու անուղղակի կանխավարկածների ակունքներն (էությունը) հենց այսպես են եղել:

4.3. Հերքելի ու անհերքելի իրավական կանխավարկածներ

Իրավաբանական դոկտրինում իրավական կանխավարկածների դասակարգումը հերքելիի ու անհերքելիի ամենաքննարկվող հարցերից է, ինչը, սակայն, մինչ օրս ամբողջական կտրվածքով իր լուծումն այդպես էլ չի ստանում: Ավելին, այս վեճը լուծելու նպատակով որոշ հետազոտողներ գիտական շրջանառության մեջ են դնում տարբեր եզրույթներ: Օրինակ՝ հերքելի կանխավարկածի բնույթն ընդգծելու համար կիրառում են «վիճարկելի», «պայմանական», «ոչ բացարձակ», իսկ երկրորդի դեպքում՝ «բացարձակ», «անվիճելի», «անվերապահ» եզրույթները³⁹⁹: Հարցն այն է, որ նույնիսկ այս եզրույթների կիրառումը չի նպաստում միասնական մոտեցման ձևավորմանը. այն ավելի է խորացնում քննարկվող հարցի շուրջ առկա տարակարծությունները: Ի սկզբանե նշենք, որ մեր մոտեցումն հետևյալն է. անհերքելի իրավական կանխավարկած լինել չի կարող:

Մասնագիտական գրականության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այս դասակարգման վերաբերյալ, ըստ էության, ձևավորվել է երկու մոտեցում: Մասնավորապես հետազոտողների մի խմբի կարծիքով գոյություն ունի ան-

³⁹⁹ Տե՛ս, օրինակ, **Баранов В. М., Першин В. Б., Першина И. В.**, Опровержима ли неопровержимая правовая презумпция? Юридическая техника, 2010, № 4, с. 88 (ներբեռնվել է <https://cyberleninka.ru/article/n/oproverzhima-li-neoproverzhimaya-pravovaya-prezumpsiya>):

հերքելի իրավական կանխավարկած⁴⁰⁰, իսկ մյուս խումբը՝ ոչ⁴⁰¹: Ըստ այդմ՝ առաջարկում ենք հիմնական ուշադրությունը սևեռել այն մոտեցման կողմնակիցների վրա, որոնց կարծիքով իրավունքում անհերքելի կանխավարկած գոյություն ունի:

Այսպես, Բ.Ա. Բուլանսկին, քննարկելով իրավունքում անհերքելի կանխավարկածի հարցը, նշում է, որ ենթադրությունների վրա հիմնված անհերքելի կառույցները կան-

⁴⁰⁰ Տե՛ս, օրինակ, **Бабаев В. К.**, Презумпции в советском праве, Горький: Изд. ГВШ МВД СССР, 1974, с. 46, **Каминская В. И.**, Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе, М., Л.: Изд. АН СССР, 1948, с. 49, **Крымов А. А.**, Правовые презумпции в уголовном процессе: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук, М., 1999, с. 14, **Левенталь Я. Б.**, К вопросу о презумпциях в советском гражданском процессе // «Советское государство и право», 1949, № 6, с. 55, 62, **Панько К. К.**, Презумпции в уголовном праве как прием законотворчества // «Журнал российского права», 2005, № 3, с. 65, 66, **Старых Ю. В.**, Презумпции как средство ограничения усмотрения в налоговом праве // Правовая наука и реформа юридического образования: Сборник научных трудов, Воронеж, 2006, Вып. 19, с. 203:

⁴⁰¹ Տե՛ս, օրինակ, **Веденеев Е. Ю.**, Роль презумпций в гражданском праве, арбитражном и гражданском судопроизводстве // «Государство и право», 1998, № 2, с. 47-48, **Жаглина М. Е.**, Особенности использования презумпций и фикций в доказывании по гражданским делам // «Вестник Воронежского института МВД России», 2007, № 1, с. 72, **Ойгензихт В. А.**, Понятие гражданско-правовой презумпции // «Советское государство и право», 1975, № 10, с. 33, **Самсонов А. П.**, Презумпции права в современной правовой политике России: теоретико-правовой аспект: автореф. дисс. ... канд. юрид. Наук., Тамбов, 2009, с. 17, **Смирнов А.В.**, **Калиновский К. Б.**, Презумпции в уголовном процессе // «Российское правосудие», 2008, с. № 4, с. 70, **Тарбагаева Е. Б.**, Роль законных презумпций в процессе судебного доказывания и познания // Правоведение, 1982, № 13, с. 56:

խավարկածներ չպետք է անվանել: Այն ամբողջությամբ վերագրելի է նաև, այսպես կոչված, անհերքելի իրավական կանխավարկածին⁴⁰²: Հեղինակը, որպես ասվածի հիմնավորում մեջ բերելով Վ. Կ. Բաբանի այն միտքը, որ եթե կանխավարկածի հերքումը չի համապատասխանում դասակարգի շահերին, ապա օրենսդիրն իրավական ամրագրման ժամանակ բացառում է այդպիսի կանխավարկածի հերքման հնարավորությունը⁴⁰³, օրենքի իմացության կանխավարկածը դիտարկում է որպես անհերքելի:

Խնդիրն այն է, որ Բ. Ա. Բուվանսկին ամբողջապես չի պարզաբանում այն հարցը, թե ինչ պետք է հասկանալ «ենթադրության վրա հիմնված անհերքելի կառույց»՝ ասելով, որը կանխավարկած չէ, սակայն վերագրելի է անհերքելի իրավական կանխավարկածին: Անորոշությունն ավելի է խորանում, երբ նա նշում է, որ տարբեր ժամանակներում իրավակիրառ պրակտիկայում գոյություն են ունեցել ընդհանուր կանոնից բացառություններ, երբ տվյալ (օրենքի իմացության) կանխավարկածը հերքվել է օրենքի կամ օբյեկտիվ հանգամանքների ուժով: Այնուհետև եզրահանգում է, որ օրենքի իմացության կանխավարկածի հերքումն իրավունքում հաղթահարելի է, հետևաբար անհերքելիության վերաբերյալ կանոնից բացառությունը թույլատրելի է⁴⁰⁴:

Այսպիսով՝ Բ.Ա. Բուվանսկին անհերքելի կանխավարկածի գոյությունը փորձում է հիմնավորել հերքելիության կանո-

⁴⁰² Ст'а **Булаевский Б. А.**, Презумпции как средства правовой охраны интересов участников гражданских правоотношений, монография, М.: Изд. «Инфра-М», 2014, с. 46:

⁴⁰³ Ст'а **Бабаев В. К.**, նշվ. աշխ., էջ 15, 46:

⁴⁰⁴ Ст'а **Булаевский Б. А.**, նշվ. աշխ., էջ 47:

նից նախատեսվող բացառություն համատեքստում: Հարկ է նշել, որ կան հեղինակներ, որոնք թեև ընդունում են անհերքելի կանխավարկածի գոյությունը, այնուամենայնիվ օրենքի իմացության կանխավարկածը համարում են որպես հերքելի՝ առանց որևէ բացառության հարց քննարկելու⁴⁰⁵:

Բ.Ա. Բուլաևսկիի մոտ չափանիշների ոչ ամբողջական լինելը նկատելի է դառնում, երբ ուշադրություն ենք դարձնում նաև նրա կողմից տրված «իրավական կանխավարկած» հասկացությանը: Մասնավորապես նշում է, որ կանխավարկածն իրավանորմում ամրագրված, ենթադրության վրա հիմնված մոդել է, որը կարող է հերքվել, երբ ապացուցվում են այն հանգամանքները, որոնք անհնարին են դարձնում այդ մոդելի կիրառումը⁴⁰⁶:

Եթե վերոգրյալում նշվածը համադրում ենք հեղինակի կողմից տրված «իրավական կանխավարկած» հասկացության հետ, ստացվում է, որ յուրաքանչյուր դեպքում օրենքով էլ պետք է նախատեսված լինեն այդ մոդելի հերքման հնարավորությունը. հերքման հնարավորության (հանգամանքները) բացակայության դեպքում այն անհերքելի կանխավարկած է:

Այս մոտեցմամբ շարժվելու դեպքում նախ կստացվի, որ ցանկացած իմպերատիվ նորմ պարունակում է անհերքելի կանխավարկած, և երկրորդ՝ հարվածի տակ կդրվի իրավական արքիոմների էությունը՝ հանգեցնելով կանխավարկածի

⁴⁰⁵ Տե՛ս **Каранина Н. С.**, Правовые презумпции в теории права и российского законодательстве: дисс. ... канд. юрид. наук, М., 2006, с. 93:

⁴⁰⁶ Տե՛ս **Булаевский Б. А.**, նշ. աշխ., էջ 26-27:

հետ նույնացմանը⁴⁰⁷: Օրինակ՝ օրենսդիրը նախատեսել է, որ անշարժ գույքի վաճառքի պայմանագիրը կնքվում է գրավոր՝ կողմերի ստորագրությամբ մեկ փաստաթուղթ կազմելու միջոցով: Ո՛չ այս և ո՛չ էլ մյուս իրավադրույթներում այս կանոնից բացառություն չի նախատեսվում: Ըստ Բ. Ա. Բուվաևսկիի՝ նշվածն անհերքելի իրավական կանխավարկաժ է: Այդ դեպքում կատացվի, որ բոլոր իրավանորմերը կառուցված են կանխավարկաժների հիման վրա: Կամ Սահմանադրության 3-րդ հոդվածում նշվում է, որ մարդը բարձրագույն արժեք է: Սա իրավական կանխավարկաժ է, թե՛ սահմանադրական կարգի հիմունքի տեսքով արտահայտված իրավական աքսիոմա:

Այս տեսանկյունից խնդրահարույց է նաև Վ. Կ. Բաբակի մոտեցումը, ըստ որի՝ իրավունքում գոյություն ունեն անհերքելի կանխավարկաժներ: Մասնավորապես հեղինակը որպես անհերքելի կանխավարկաժի օրինակ վկայակոչում էր ՌԷՖՍՀ քրեական օրենսգրքի 10-րդ հոդվածը, համաձայն որի՝ քրեական պատասխանատվության ենթակա է նախքան հանցանքի կատարումը տասնվեց տարին լրացած անձը⁴⁰⁸, և եզրահանգում, որ գործում է անձի կողմից արարքի հասարակական վտանգավորությունը չգիտակցելու կանխավարկաժը: Առաջին հայացքից հեղինակի մոտեցումն ամբողջական է: Սակայն, երբ ուշադրություն ենք դարձնում մի շարք հանգամանքների վրա, ի հայտ են գալիս դրա մեթոդաբանական թերությունները:

⁴⁰⁷ Իրավական կանխավարկաժի ու իրավական աքսիոմի հարաբերակցության մասին տե՛ս **Зяблова Т. Е.**, Правовые аксиомы: монография, Владимир: Изд. ВЮИ, 2009, с. 66-69:

⁴⁰⁸ Տե՛ս <http://base.garant.ru/10107062/>, վերջին մուտքը՝ 14.07.2024:

Այսպես, իրավական կանխավարկածը սահմանելիս Վ. Կ. Բաբանը նշում է, որ այն իրավանորմում ամրագրված ենթադրություն է⁴⁰⁹: Այնուհետև որպես կանխավարկածի հատկանիշ վկայակոչում է նրա բարձր հավանականությունը⁴¹⁰, փաստացի կանխավարկածի հարցը քննարկելիս նշում է, որ ի տարբերություն վերջինի՝ օրինական կանխավարկածը ձեռք է բերում պարտադիր բնույթ, ազդում է ապացուցման գործընթացի վրա և ունի նյութաիրավական նշանակություն⁴¹¹, իսկ անհերքելի կանխավարկածի դեպքում այն համարելով որպես օրինական կանխավարկած՝ արձանագրում է, որ նույնիսկ տվյալ կանխավարկածի հերքումն որևէ իրավական նշանակություն ունենալ չի կարող⁴¹²: Հետևաբար հարց է առաջանում՝ նախ ինչպես որոշենք 16 տարին չլրացած անձի կողմից արարքը չգիտակցելու հավանականությունը բարձր է, թե ոչ, որպեսզի այն համարենք իրավական կանխավարկած: Երկրորդ՝ այդ դեպքում ինչպե՞ս միմյանցից տարանջատենք իմպերատիվ նորմերը՝ հաշվի առնելով հանրային ու մասնավոր իրավունքի առանձնահատկությունները:

Եթե առաջնորդվենք վերը նշված մոտեցմամբ, նշանակում է, որ հանրային իրավունքում, որը հիմնված է կենտրոնացված կարգավորման եղանակի վրա, ցանկացած այդպիսի իրավանորմ (իրավադրույթ) անհերքելի կանխավարկած է կամ այդպիսի կանխավարկած է պարունակում՝ միաժամանակ ընդունելով, որ իրավանորմերում առկա ցանկացած

⁴⁰⁹ Տե՛ս **Бабаев В. К.**, նշվ. աշխ., էջ 14:

⁴¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

⁴¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 43:

⁴¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 47:

դատողություն, որից բացառություն նախատեսված չէ, անհերքելի կանխավարկած է: Օրինակ՝ ՀՀ ջրային օրենսգրքի⁴¹³ 4-րդ հոդվածով նախատեսված է, որ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում առկա ջրային ռեսուրսները պետության բացառիկ սեփականություն են ու տնօրինվում, տիրապետվում ու օգտագործվում են օրենսդրությամբ սահմանված կարգով: Այսինքն, եթե ջրային ռեսուրսը պետության տարածքում է, ապա կարող ենք անհերքելի ենթադրություն (դատողություն) կատարել, որ այն Հայաստանի Հանրապետության բացառիկ սեփականությունն է:

Դիտարկենք մեկ այլ օրինակ: ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 1243-րդ հոդվածի 1-ին մասով նախատեսված է, որ պարտատերերն իրավունք ունեն ժառանգության բացման օրվանից վեց ամսվա ընթացքում ներկայացնել իրենց պահանջները: Սույն հոդվածով սահմանված ժամկետը դասվում է իրավադադարեցնող ժամկետների շարքին, ինչը նշանակում է, որ այդ ժամկետի բացթողումը հանգեցնում է պարտատիրոջ իրավունքի կորստի: Այսինքն, եթե նույնիսկ ժառանգությունը բացվելուց հետո ժառանգատուի պարտատերը կարող է որոշակի տևական ժամանակ օբյեկտիվորեն չիմանալ պարտապանի մահվան մասին, միևնույն է, ինչպես ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 1243-րդ հոդվածը, այնպես էլ ժառանգության հետ կապված ծախսերը հատուցելուն վերաբերող մյուս իրավանորմերն այդ կապակցությամբ որևէ բացառություն չեն նախատեսում⁴¹⁴: Ըստ Բ. Ա. Բուլանսկիի

⁴¹³ ՀՕ-373-Ն, ընդունվել է 2002 թվականի հունիսի 4-ին:

⁴¹⁴ Տե՛ս թիվ ԱՐԱԴ/0416/02/13 քաղաքացիական գործով Վճռաբեկ դատարանի 2015 թվականի հուլիսի 17-ի որոշումը:

ու Վ. Կ. Բաբաևի՝ գործ ունենք անհերքելի իրավական կանխավարկածի հետ, քանի որ «պարտապանի մահվան» փաստի չիմանալը հերքելու դեպքում էլ այն որևէ իրավական հետևանքի չպետք է հանգեցնի:

Այսպիսով՝ նման մոտեցումը մի դեպքում իրավական կանխավարկածը նույնացնում է իրավանորմի, մյուս դեպքում՝ իրավական աքսիոմի հետ՝ անտեսելով այն հանգամանքը, որ կանխավարկածը պերֆորմատիվ բնույթ ունեցող կանխադրույթ հանդիսացող իրավական միջոց է, որի բնութագրական հատկանիշը դրա հաշվին կառուցարկվող դատողության հերքման հնարավորությունն է:

Հաջորդ հեղինակը, որին կցանկանայինք անդրադառնալ, Ն. Ն. Յուկանովն է: 2001 թվականին «Իրավական կանխավարկածի չափանիշների մասին» վերտառությամբ հոդվածում հեղինակը գրում է, որ «իրավական կանխավարկած» հասկացությունը սահմանելիս պետք է ելնել նրա իրավաբանական հատկանիշներից՝ նշելով, որ ցանկացած կանխավարկած հերքելի է⁴¹⁵: Սակայն երկու տարի անց փոխում է իր տեսակետը՝ ի տարբերություն իրավական կանխավարկածի՝ փաստացի կանխավարկածը բոլոր դեպքերում հերքելի է: Այնուհետև գրում է, որ նրա հերքումը պայմանավորված է տվյալ կանխավարկածի բնույթով: «Միևնույն ժամանակ, – ավելացնում է հեղինակը, – անհերքելի կարող է լինել իրավական կանխավարկածը, եթե օրենսդիրը գտնում է, որ այն

⁴¹⁵ См. у Цуканов Н. Н., О критериях правовой презумпции // Законо-
ворческая техника современной России: состояние, проблемы, совер-
шенствование, Сборник статей, в 2 т., под ред. В. М. Баранова,
Н. Новгород, 2001, т. 2, с. 509:

անհրաժեշտ է որպես այդպիսին»⁴¹⁶: Տասնյոթ տարի անց Ն. Ն. Յուկանովը, «Անհերքելի իրավական կանխավարկածների գոյության հարցի շուրջ» վերտառությամբ աշխատանքում երրորդ անգամ անդրադառնալով այդ հարցին, վերահաստատում է իր տեսակետը՝ ասելով՝ այո՛, անհերքելի իրավական կանխավարկածներ գոյություն ունեն⁴¹⁷:

Իհարկե, մենք իրավունք չունենք քննադատելու հեղինակին, որ նա փոխել է իր տեսակետը: Հարցն այն է, որ Ն. Ն. Յուկանովը ո՛չ 2003 թվականին և ո՛չ էլ 2020 թվականին այդպես էլ չի բերում իր կողմից առաջ քաշված թեզը հիմնավորող բավարար փաստարկներ:

Անհասկանալի է մնում նաև այն հարցը, թե ինչպես կարող է կանխավարկածի մի տեսակը համարվել հերքելի, իսկ մյուսը՝ ոչ: Խնդիրը գուցե գալիս է այնտեղից, որ դեռևս 2001 թվականին հեղինակը նշում էր, որ այն, ինչ հաճախ դասում ենք կանխավարկածների շարքին՝ անմեղության կանխավարկածը, օրենքի իմացության կանխավարկածը և այլն, ըստ ձևավորման եղանակի՝ կանխավարկածներ չեն⁴¹⁸:

Հետագայում Ն. Ն. Յուկանովն օրենքի իմացության

⁴¹⁶ Տե՛ս **Цуканов Н. Н.**, Правовые презумпции в административной деятельности милиции, монография, Красноярск: Изд. Сибирский юридический институт МВД России, 2003, с. 38:

⁴¹⁷ Տե՛ս **Цуканов Н. Н.**, К вопросу о существовании неопровержимых правовых презумпций // «Сибирское юридическое обозрение», 2020, т. 17, № 1, с. 26-27:

⁴¹⁸ Տե՛ս **Цуканов Н. Н.**, О критериях правовой презумпции // Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование: Сборник статей, в 2 т., под ред. В. М. Баранова, Н. Новгород, 2001, т. 2, с. 504:

կանխավարկածը համարում է որպես անհերքելի⁴¹⁹: Այստեղից հարց է ծագում՝ ինչպես է ստացվում, որ դրանք նախկինում կանխավարկածներ չեն, իսկ այժմ վերածվում են այդպիսիների, որոնցից մեկն էլ՝ անհերքելի: Այսպիսով՝ հեղինակի մոտ այսկերպ փոփոխություններն արդեն իսկ վկայում են այն մասին, որ նրա կողմից անհերքելի կանխավարկածների գոյության հիմքում դրված հիմնավորումները մեթոդաբանական առումով խոցելի են:

Անհերքելի իրավական կանխավարկածի գոյությունը փորձում է հիմնավորել նաև Ի. Վ. Սուփինինան: Մասնավորապես գրում է, որ այդպիսին կարող ենք դիտարկել մարդու ու քաղաքացու ազատությունների ու իրավունքների անքակտելիությունը: Հեղինակն այս թեզը հիմնավորում այն հանգամանքով, որ պետությունը սահմանում է հիմնարար սահմանադրական դրույթներ, որոնք ենթակա չեն որևէ այլ իմաստավորման, փոփոխման կամ լրացման: Այնուհետև եզրահանգում է. «Ենթադրվում է ակնհայտ այն փաստը, որ անօտարելի իրավունքների ու ազատությունների ցանկացած բացառում հակասում է մարդկային բնույթին ու կյանքին, քանի որ այն խախտում է նրա բնական վիճակը»⁴²⁰:

Հարց է ծագում՝ ասվածի համատեքստում ինչում է դրսևորվում անհերքելի իրավական կանխավարկածը: Արդյո՞ք արդարացված է իրավական սկզբունքի նույնացումն իրավական կանխավարկածի հետ՝ հիմնավորելու համար,

⁴¹⁹ См. **Цуканов Н. Н.**, К вопросу о существовании неопровержимых правовых презумпций // «Сибирское юридическое обозрение», 2020, т. 17, № 1, с. 26:

⁴²⁰ См. **Сухинина И. В.**, Презумпции в конституционном праве Российской Федерации: дисс. ... канд. юрид. наук, М., 2003, с. 48-19:

որ գոյություն ունեն անհերքելի իրավական կանխավարկածներ: Ընդ որում՝ նման մոտեցումներ նկատվում են նաև Ն .Ս. Կարանինայի⁴²¹ ու Ա. Վ. Ֆեդոտովի⁴²² աշխատանքներում: Օրինակ՝ Ա. Վ. Ֆեդոտովը որպես անհերքելի կանխավարկած դիտարկում է կարգապահական խախտումը, որի համար անձին պատասխանատվության ենթարկելու հայցային վաղեմության ժամկետը լրացել է⁴²³:

Քննարկվող հարցի շուրջ փոխզիջում ձևավորելու քայլեր են նկատվում Մ.Պ. Պրոնինայի մոտ: Նա նշում է, որ իրավական կանխավարկածի էական հատկանիշը հերքելիությունն է: Այնուհետև, ցիտելով Վ.Կ. Բաբանին, գրում է. «Միևնույն ժամանակ օրենքում ամրագրվում են ենթադրություններ, որոնք համարվում են ճշմարիտ ու հերքման ենթակա չեն»⁴²⁴: Հարցը, որը ծագում է, հետևյալն է՝ ի՞նչ է նշանակում էական հատկանիշը հերքելիությունն է, սակայն կարող է լինել նաև չհերքվող կանխավարկած: Մ. Պ. Պրոնինան փորձել է այս հարցին պատասխանել հետևյալ կերպ. «Անհերքելիությունը վերաբերում է ոչ թե ենթադրության էությանը, այլ կարգին, իրավունքում նրա կիրառման ձևին»⁴²⁵:

Իրավական կանխավարկածի էությունը, անշուշտ, անհերքելի է. հերքելու դեպքում կնշանակի, որ այդպիսի կան-

⁴²¹ Տե՛ս **Каранина Н. С.**, Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве: дисс. ... канд. юрид. наук, М., 2006, с. 74-75:

⁴²² Տե՛ս **Федотов А. В.**, Использование оценочных презумпций в процессе доказывания // «Журнал российского права», 2002, № 5, с. 87-96:

⁴²³ Տե՛ս **Федотов А. В.**, նշվ. աշխ., էջ 92:

⁴²⁴ Տե՛ս **Пронина М. П.**, Презумпции в современном российском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Н. Новгород, 2010, с. 61:

⁴²⁵ Տե՛ս **Пронина М. П.**, նշվ. աշխ., էջ 62:

խավարկած գոյություն չունի: Միննույն ժամանակ յուրաքանչյուր դեպքում, երբ հերքում ենք, հերքում ենք, օրինակ՝ ոչ թե անմեղության կանխավարկածը, այլ անմեղության կանխավարկածի շրջանակում կատարվող դատողությունը: Ա-ն հանցանք է կատարել, իսկ կանխավարկածը (էությունը) շարունակվում է գոյություն ունենալ: Մինչդեռ, եթե լրացել է որևէ սուբյեկտիվ իրավունքի պաշտպանության հայցային վաղեմության ժամկետը, ապա այդ դեպքում դրանից բխող կանխավարկածի կիրառման (կարգի) հարց չի կարող առաջ գալ, հետևաբար չի կարող քննարկվել դրա հաշվին կատարվող դատողության հերքելիության հարցը:

Հաջորդ հեղինակը Գ. Հովհաննիսյանն է, որն այս հարցը քննարկել է գերմանական իրավունքի դոկտրինի տեսանկյունից: Նշենք, որ նա իր աշխատանքում կիրառում է ոչ թե «կանխավարկած», այլ «ենթադրություն» եզրույթը:

Հեղինակը, հղում կատարելով գերմանական գրականությանը, նշում է, որ անհերքելի ենթադրությունների դեպքում համապատասխան նորմից բխում է, որ ապացուցման բեռը կրող կողմը պետք է պնդի ու ապացուցի միայն ենթադրությունը հիմնավորող փաստերն ու հանգամանքները, այսպես կոչված, ենթադրության հիմքը, բայց ոչ հենց ենթադրվող փաստը կամ ենթադրվող իրավունքը⁴²⁶:

Գ. Հովհաննիսյանն իր կողմից առաջ քաշված թեզը դիտարկել է կոնկրետ օրինակներով: Որպես այդպիսին բերում է ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 1106-րդ հոդվածի 2-րդ մասի առաջին նախադասությունը, ըստ որի՝ լիցենզային

⁴²⁶ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Գ.**, Ընդհանուր իրավագիտություն և իրավաբանական մեթոդաբանություն, Եր., «Հանրային դիվանագիտություն» բարեգործական ՀԿ, 2020, էջ 201:

պայմանագիրը ենթադրվում է հատուցելի⁴²⁷: Սակայն այստեղ հարց է առաջանում. անհերքելի՞ է, քանի որ օրենսդիրը չի ասել, եթե այլ բան չի ապացուցվում կամ այլ բան նախատեսված չէ: Կարծում ենք՝ հետազոտողը նկատի է ունեցել այլ բան: Հակառակ դեպքում կստացվեր, որ քաղաքացիաիրավական բոլոր նորմերն իմպերատիվ են, եթե օրենսդիրը չի գործածել «եթե այլ բան նախատեսված չէ», «եթե այլ բան չի բխում» և նմանատիպ այլ ձևակերպումներ՝ անտեսելով, օրինակ, պայմանագրի ազատության սկզբունքը:

Մյուս օրինակը, որը վկայակոչել է Գ. Հովհաննիսյանը, ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 471-րդ հոդվածի 3-րդ մասն է, համաձայն որի՝ առուվաճառքի պայմանագրի ապրանքի մասին պայմանը համարվում է համաձայնեցված, եթե պայմանագիրը հնարավորություն է ընձեռում որոշելու ապրանքի անվանումն ու քանակը: Այնուհետև եզրահանգել է, որ պայմանագրի առարկայի մասին պայմանի համաձայնեցումն անհերքելիորեն ենթադրվում է օրենսդրի կողմից՝ անկախ նրանից՝ նման բան իրոք տեղի ունեցել է, թե ոչ⁴²⁸:

Դիցուք Ա-ն ու Բ-ն կնքում են առուվաճառքի պայմանագիր և նշում, որ վաճառողը գնորդին հանձնելու է [քանակը] տասը հատ [անվանում] «winston»: Այս դրույթի առկայությունը նշանակում է, որ վեճի ժամանակ պետք է առաջնորդվել այն կանխավարկածով, որ կողմերը, «winston» ասելով, նկատի են ունեցել ծխախոտ, քանի դեռ գնորդը չի ապացուցում, որ իրականում պայմանավորվել են, որ վաճառողն իրեն պետք է հանձնի «winston» ֆիրմայի կրակայրիչ:

⁴²⁷ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 202:

⁴²⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

Հաջորդիվ Գ. Հովհաննիսյանը, վկայակոչելով ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 110-րդ հոդվածի 2-րդ մասը [եթե պայմանագիրը լուծելու առաջարկություն ստացած կողմը սույն հոդվածի 1-ին մասով նախատեսված ժամկետում չի ծանուցում պայմանագիրը լուծելու իր համաձայնության մասին, ապա աշխատանքային պայմանագրի լուծման մասին առաջարկը համարվում է մերժված], գրում է, որ թեև հնարավոր է, որ նա իրականում համաձայն է լուծել պայմանագիրը, սակայն օրենսդիրը հակառակն ապացուցելու հնարավորություն չի տալիս⁴²⁹:

Այստեղ հարց է ծագում՝ արդյոք իմպերատիվ կանոնը պետք է նույնացնել կանխավարկածի հետ. ցանկացած իմպերատիվ դրույթ հստակ է, որից, իհարկե, կարող են նախատեսվել բացառություններ: Կարծում ենք՝ խնդրահարույց է իմպերատիվ կանոնի հաշվին անհերքելի կանխավարկածի գոյությունը: Գուցե այս ամենը պայմանավորված է նրանով, որ հեղինակն իրավական ենթադրությունն անվիճելիորեն համարում է իրավանորմ⁴³⁰: Այդ դեպքում, սակայն, պարզաբանման կարիք ունի օրենքի իմացության կամ դատարանների անաչառության կանխավարկածների գոյության հարցը, որոնք կարծես որևէ տեղ ամրագրված չեն:

Նման մոտեցումները նկատվում են նաև Տ. Գ. Թամազյանի⁴³¹, Դ. Մ. Շեկինի⁴³², Ի. Ա. Լիբուաի⁴³³, Յու. Ա. Սերիկո-

⁴²⁹ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 202-203:

⁴³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 201:

⁴³¹ Տե՛ս **Тамазян Т. Г.**, Презумпции в страховом праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2004, с. 39:

⁴³² Տե՛ս **Шекин Д. М.**, Юридические презумпции в налоговом праве, учебное пособие, М.: Изд. «МЗ Пресс», 2002, с. 70-71:

վի⁴³⁴ աշխատանքներում:

Տարբերվող մոտեցում նկատվում է Օ. Վ. Ժաժինայի մոտ: Մասնավորապես հեղինակը, անհերքելի կանխավարկաձևը բնորոշելով որպես այս կամ այն փաստի առկայության մասին ենթադրություն պարունակող և այդպիսի ենթադրության հերքումն արգելող իրավունքի նորմ, պնդում է, որ այդպիսի նորմը չի դասվում ո՛չ իրավական կանխավարկաձևի, ո՛չ էլ նորմ-ֆիկցիայի շարքին, սակայն իր բնույթով շատ մոտ է նախադատելի փաստին⁴³⁵: Խնդիրն այն է, որ մի դեպքում այն համարում է որպես նորմ, մյուս դեպքում նշում է, որ այն մոտ է նախադատելությանը՝ կանխավարկաձևը վերածելով փաստի, իսկ հասկացությունը սահմանելիս էլ նշում է, որ այն փաստի առկայության մասին ենթադրություն է պարունակում: Այդ դեպքում հարց է առաջանում՝ ինչ նպատակ է հետապնդում «անհերքելի կանխավարկաձև» եզրույթի կիրառումը:

Անհերքելի իրավական կանխավարկաձևի վերաբերյալ մեր քննախոսական մոտեցումը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ եթե ընդունում ենք այդպիսի կանխավարկաձևի գոյությունը, ապա կանխավարկաձևի՝ որպես փիլիսոփայական-իմացաբանական միջոցի գոյաբանական հիմքին վերաբերող հարցերը դեռևս շարունակելու են մնալ վեճի առարկա: Այսինքն՝ նույնիսկ այն հետազոտողները,

⁴³³ Տե՛ս **Либус И. А.**, Презумпция невиновности в советском уголовном процессе, Ташкент: Изд. «Узбекистан», 1981, с. 10:

⁴³⁴ Տե՛ս **Сериков Ю. А.**, Презумпции в гражданском судопроизводстве, М.: Изд. «Волтерс Клувер», 2008, с. 23-24:

⁴³⁵ Տե՛ս **Жажина О. В.**, Презумпции как субсидиарные правовые нормы: дисс. ... канд. юрид. наук, Санкт-Петербург, 2011, с. 9:

որոնք դեմ են դիտարկվող կանխավարկածին, միևնույն է, շարունակելու են հարցը քննարկել այն ենթադրություն կամ հավանական ենթադրություն լինելու կամ չլինելու հարցի տեսանկյունից⁴³⁶։ Այս ամենը, անշուշտ, խոչընդոտելու է ճյուղային մոտեցումները միասնականացնելուն ու ընդհանուր տեսություն մշակելուն։

Հերքելի ու անհերքելի կանխավարկածների շուրջ առկա վեճի լուծումը հնարավոր է, եթե ընդունենք, որ իրավական կանխավարկածը պարունակում է դեսկրիպտիվ և պերֆորմատիվ տարրեր։ Մասնավորապես այն նկարագրում է իրականություն, որը կրում է պայմանական բնույթ։ Պերֆորմատիվ տարրը վկայում է պայմանական ճշմարիտ լինելու, որը կարող է հերքվել, և միևնույն ժամանակ հայեցակարգային կարգավիճակ ունենալու մասին, որն առաջացնում է որոշակի հետևանք։

Եթե առաջնորդվենք այսկերպ, ապա կկարողանաք իրավական կանխավարկածը դիտարկել որպես կանխադրույթ հանդիսացող իրավական միջոց, որը հնարավորություն է տալիս կառուցելու դատողություն, որը կհամարվի ճշմարիտ այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի հերքվի։ Արդյունքում կստացվի, որ ձևական տրամաբանության տեսանկյունից այդկերպ մտածելու արժանահավատությունը վերաբերում է իրավական կանխավարկածի բովանդակությանը, իսկ հերքման հնարավորությունը՝ ձևին։

⁴³⁶ Տե՛ս, օրինակ, **Баранов В. М., Першин В. Б., Першина И. В.**, Опровержима ли неопровержимая правовая презумпция? Юридическая техника, 2010, № 4, с. 87-95, **Кузнецова О. А.**, Презумпции в российском гражданском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2001, с. 91:

Իսկ եթե պնդում ենք, որ անհերքելի իրավական կանխավարկած գոյություն ունի, ապա հետևանքը լինում է այն, որ նրան նույնացնում ենք իրավական սկզբունքի, իրավանորմի կամ արքսիոմի հետ: Բացի դրանից՝ հնարավոր չի լինում պատասխանել այն հարցին, թե ինչն է մնում անհերքելի:

Այնուամենայնիվ, եթե անհրաժեշտ է գնալ այն ճանապարհով, որ գոյություն ունի «անհերքելի իրավական կանխավարկած», նշանակում է պետք է հրաժարվել «կանխավարկած» եզրույթը կիրառելուց և մշակել նոր իրավական եզրույթ, որը կբնութագրի տվյալ երևույթը: Չմշակումն ու «անհերքելի իրավական կանխավարկած» եզրույթի կիրառումը կհանգեցնի իրավական կանխավարկածի էության չբացահայտմանը՝ իր բոլոր հետևանքներով հանդերձ:

Այսպիսով՝ համընդհանրացնելով աշխատանքում կատարված եզրահանգումները՝ առաջարկում ենք իրավական կանխավարկածի ընդհանուր հասկացությունը սահմանել հետևյալ կերպ. ***իրավական կանխավարկածը նորմատիվ իրավական ակտում ուղղակի կամ անուղղակի ձևով ամրագրված կամ իրավական սկզբունքից, իրավանորմից, իրավաբանական փաստից բխեցվող կանխադրույթ հանդիսացող օժանդակ իրավական միջոց է, որը թույլ է տալիս մտածել իրավունքում ու իրավունքի մասին՝ կառուցելով իրավական երևույթի գոյության կամ բացակայության վերաբերյալ պայմանական արժանահավատ դատողություն, քանի դեռ այդկերպ մտածելու հնարավորությունը (դատողությունը) չի հերքվել:***

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Համընդհանրացնելով հետազոտության արդյունքները՝ դրանց համատեքստում նշենք առավել առանցքային որոշ եզրահանգումներ և այդ առնչությամբ վերլուծական նյութ:

Նախ անդրադառնալով այն հիմնահարցին, թե ինչպես կարելի է հաղթահարել իրավական կանխավարկաձևերի շուրջ առկա մեթոդաբանական հայեցակարգերի միջև առկա ներքին հակասականությունը, մեթոդաբանական տեսանկյունից առաջադրեցինք հետևյալ մասնավոր հարցերը՝ ո՞րն է լինելու իրարամերժ մեթոդաբանական ուղիների հաղթահարման և ճյուղային մոտեցումների միասնականացման ընդհանուր տեսության մշակման հիմքում դրվող մեթոդաբանությունը, ինչպե՞ս պետք է մշակել այդ տեսությունը, և ի՞նչ պետք է այն իրենից ներկայացնի:

Այս հարցերի քննարկման արդյունքում արձանագրեցինք հետևյալը.

- իրարամերժ մոտեցումների հաղթահարման համար նպատակահարմար է կանխավարկաձի փոխափոխական, սոցիոլոգիական ու իրավական առումների միավորման հնարավորություն ընձեռող մեթոդաբանություն, որի հիմքով արդեն հնարավոր կլինի մշակել իրավական կանխավարկաձևերի ճյուղային մոտեցումների միասնականացման ընդհանուր տեսություն: Ընդ որում՝ այդպիսի մեթոդաբանություն, մեր կարծիքով, կարող է լինել իրավունքի գործիքակազմային տեսությունը,

- նշված մեթոդաբանական հիմքով ճյուղային մոտեցումների միասնականացման ընդհանուր տեսությունը անհրա-

Ժեշտ է մշակել կանխավարկածի էությունը նպատակաբանական տեսանկյունից վեր հանելու ճանապարհով՝ որպես կանխավարկածի գոյության գիտական բացատրության հիմք,

- վերջնարդյունքում պետք է ունենալ այնպիսի հայեցակարգ, որը կլինի նպատակների (փիլիսոփայական մաս) և միջոցների (իրավական մաս) ձևավորման ու կիրառման գործում սուբյեկտների գործունեության (սոցիոլոգիական մաս) առանձնահատկությունների վերաբերյալ գիտելիքների համադրություն, որոնց հիմնական որակական բնութագրերն իրավաստեղծ, իրավակիրառ և իրավահրացնող գործունեության մեջ սուբյեկտների կողմից իրավունքի հիմքում դրված նպատակներին հասնելու պիտանիությունը, օգտակարությունն ու պրագմատիկությունն է:

Հաջորդ հիմնահարցը նպատակաբանական տեսանկյունից փիլիսոփայական առումով կանխավարկածի ընկալումն է: Այս խնդրով պայմանավորված՝ որպես տեսամեթոդաբանական ուղի առաջադրեցինք կանխավարկածի դիտարկումը գոյաբանական ու իմացաբանական մակարդակներում: Արդյունքում հանգեցինք հետևյալին. կանխավարկածը գոյաբանական առումով ձևավորվում է շրջապատող աշխարհի առարկաների ու դրանց միջև առկա օրինաչափությունների վերաբերյալ ելակետային գաղափարների հիման վրա, իսկ իմացաբանական առումով ելակետային գաղափարների մարմնավորման և արտացոլման կանխադրույթ հանդիսացող, դեսկրիպտիվ ու պերֆորմատիվ տարրեր ունեցող միջոց է, որի օգնությամբ հնարավոր է դառնում շրջապատող իրականության մեջ տեսնել ու մտածել

երևույթների և նրանց միջև առկա օրինաչափությունների մասին:

Երրորդ հիմնահարցը վերաբերում է իրավական կանխավարկածի այնպիսի ընդհանուր հասկացություն մշակելուն, որը ելակետ կհանդիսանա ճյուղային մոտեցումները միասնականացնելիս: Այս խնդրով պայմանավորված՝ առաջարկել ենք հետազոտական այն մեթոդիկան, ըստ որի՝ հարկ է հրաժարվել իրավական կանխավարկածը որպես ենթադրություն, իսկ ձևավորման մեթոդը՝ ոչ լրիվ ինդուկցիան դիտարկելուց՝ իրավական կանխավարկածի էությունը դիտարկելով իրավունքի գործիքակազմային տեսության շրջանակում: Միաժամանակ, ձևական տրամաբանության տեսանկյունից հարկ է քննարկման առարկա դարձնել հասկացության՝ որպես մտածողության ձևի, ծավալի ու բովանդակության հակադարձ հարաբերականության հարցերը:

Մեր դիրքորոշումն այն է, որ իրավական կանխավարկածը թույլ է տալիս ճանաչել ու ստեղծել իրավական իրականության մոդել ու կանխավ մտածել իրականության այդպերպ լինելու մասին: Ձևական տրամաբանության տեսանկյունից ճշմարտացիությունը կամ, որ նույնն է, այդպերպ մտածելու արժանահավատությունն իրավական կանխավարկածի հատկությունն է բովանդակային առումով, որը որոշում ենք՝ ելնելով կանխավ այդպերպ մտածելու (պնդելու) օգտակարությունից, պիտանիությունից ու պրագմատիկությունից, իսկ կանոնավորությունը՝ մտքի ձևերին՝ «իրավական կանխավարկած» հասկացությանը և դրա հիման վրա կառուցարկվող դատողությանը:

Ճյուղային մոտեցումների միասնականացման ընդհա-

նուր տեսության մշակման ճանապարհին հաջորդ առանցքային հարցերը, մի կողմից, կանխավարկածի ու իրավական սկզբունքի, մյուս կողմից էլ՝ կանխավարկածի ու իրավանորմի հարաբերակցության խնդիրներն են, որոնց շուրջ փիլիսոփայական ու իրավաբանական հայեցակարգերն իրենք իրենց ներսում դեռևս չեն ձևավորել միասնական մոտեցում: Այս հանգամանքով պայմանավորված՝ աշխատանքում առաջ քաշված մեթոդաբանական ուղիների հիմքով մեզ հաջողվել է գտնել նշված կատեգորիաների հարաբերակցության այն սահմանները, որոնք հնարավորություն են ընձեռում նշված հարցերի շուրջ ևս ձևավորելու միասնական մոտեցում:

Հաջորդ առանցքային հիմնահարցը վերաբերում է կանխավարկածների գործառույթներին: Մասնավորապես անհրաժեշտ էր պատասխանել այն հարցերին, թե ինչ ենք հասկանում՝ իրավական կանխավարկածի գործառույթ ասելով, և ինչ գործառույթներ է իրականացնում: Այս հարցերի կարևորությունն այն է, որ դրանց պատասխանելու դեպքում միայն կկարողանայինք նպատակաբանության տեսանկյունից գործառույթային առումով ամբողջովին խորհել բուն երևույթի, այսինքն՝ իրավական կանխավարկածի նշանակության մասին:

Եվ վերջում իրավունքի գործիքակազմային տեսության համատեքստում անդրադարձել ենք իրավական կանխավարկածների դասակարգմանը՝ առաջադրելով հետևյալ տեսամեթոդաբանական ուղին՝ 1) վեր հանել դասակարգման շուրջ առկա չլուծված հարցերը, որոշ դեպքերում նույնիսկ խնդրի սխալ ձևակերպումները, 2) դասակարգման տեսանկ-

յունից տեսագործնական առումով ամբողջական պատկերացում կազմել իրավական կանխավարկածի էության վերաբերյալ, 3) դասակարգման հարցին անդրադառնալու արդյունքում սահմանել ճյուղային մոտեցումները միասնականացնող «իրավական կանխավարկած» ընդհանուր հասկացությունը, 4) պիտանիության, օգտակարության ու պրագմատիկության տեսանկյունից փորձարկել՝ արդյոք հետազոտության արդյունքները հնարավորություն տալիս են դասակարգման տեսանկյունից ճիշտ պատկերացում կազմելու ինչպես իրավական կանխավարկածի առանձին տեսակների, այնպես էլ իրավական այլ միջոցների հարաբերակցությանն առնչվող հարցերի մասին:

Այսպիսով՝ ամփոփելով կատարած հետազոտությունը՝ կարող ենք արձանագրել, որ դրանցում արտացոլված են իրարամերժ հայեցակարգերի հաղթահարման ու ճյուղային մոտեցումների միասնականացման ընդհանուր տեսության մշակման հիմքով կանխավարկածի շուրջ միասնական մոտեցում ձևավորելու մեթոդաբանական ուղիների համալիրը՝ որպես հայեցակարգ:

РЕЗЮМЕ

ГЕВОРГ ВИРАБЯН

КОНЦЕПЦИЯ ОБЩЕЙ ТЕОРИИ ИНТЕГРИРОВАНИЯ ОТРАСЛЕВЫХ ПОДХОДОВ К ПРАВОВЫМ ПРЕЗУМПЦИЯМ

Правовая презумпция как правовое средство занимает особое место в праве в целом и в системе правовых средств в частности. Ее регулятивный потенциал, можем с уверенностью сказать, не ограничивается только законодательным закреплением. Иными словами, она выходит за рамки догмы права и с точки зрения феноменологии права, выступает в качестве правового инструмента для обеспечения реализации основных идей в правовой реальности и правовом мышлении.

В рамках исследования были представлены философские и юридические направления, сформированные в правовой доктрине к правовым презумпциям, выявлены методологические недостатки, круг проблем, не нашедших комплексного решения на основе указанных методологических подходов, а также причины их нерешения. В конце была представлена последовательность методологических шагов, позволяющих преодолеть существующие проблемы в правовой доктрине.

Автор в юридической доктрине представил на суд правоведов тезис, согласно которому разработка концепций общей теории интегрирования отраслевых подходов к право-

вым презумпциям возможна в рамках инструментальной теории права. В частности, на философском уровне была представлена сущность инструментальной теории, обсужден потенциал инструментальной теории в вопросе разработки концепции и представлены выводы, которые станут отправной точкой для разработки концепции общей теории правовых презумпций.

В работе рассмотрена сущность презумпции как философско-гносеологического средства. В частности, на онтологическом уровне автор обсудил вопрос о том, как формируется презумпция и что она представляет собой, а на гносеологическом уровне - какова ее роль. В итоге, было дано понятие презумпции как философско-гносеологического средства, на основе которого следует провести исследование сущности правовой презумпции и выработку общего понятия.

В рамках исследования автор представил существующие методологические подходы к построению понятия правовой презумпции и их недостатки. Потом он выдвинул свое видение теоретико-методологических путей построения понятия презумпции, позволяющих разработать общее понятие и таким образом добиться интегрирования отраслевых подходов.

В контексте теоретико-методологических путей построения понятия правовой презумпции была обсуждена сущность правовой презумпции, дан ответ на вопрос, что представляет собой презумпция с юридической точки зрения, что она позволяет делать в рамках правового регулиро-

вания.

С точки зрения формальной логики были рассмотрены категории «содержание» и «форма», их соотношение, представлены элементы, необходимые для построения понятия «правовая презумпция» в качестве формы мышления, обсужден вопрос об обратном соотношении объема и содержания понятия, разработан принцип, на основе которого должно быть построено общее понятие правовой презумпции.

С целью разработки концепции общей теории интегрирования отраслевых подходов к правовым презумпциям, в рамках инструментальной теории права в качестве методологии, лежащей в основе разработки концепции, автор представил общую характеристику правового принципа в качестве исходного правового средства; обсудил соотношение правового принципа и правовой презумпции как вспомогательного правового средства. В результате были предложены критерии, которые позволят интегрировать различные отраслевые подходы в правовой доктрине к упомянутым правовым явлениям.

В исследовании затронуты подходы, применяемые для решения проблемы соотношения правовой презумпции и правовой нормы, рассмотрены их преимущества и недостатки. Затем, в рамках инструментальной теории права автор попытался решить основную проблему - была представлена общая характеристика правовой нормы и перечисляя различия между правовой нормой и правовой презумпцией, было обсуждено соотношение правовой нормы и пре-

зумпции как вспомогательного правового средства.

В исследовании автор рассмотрел ценность правовой презумпции, ее функции и виды. Соответственно, представлены ценность правовой презумпции, ее место среди правовых ценностей, а также ее проявления в законодательстве. Обсуждены существующие подходы к функциям правовых презумпций в правовой доктрине, выявлены их недостатки, критерии, по которым должны изучаться функции правовых презумпций, разработано общее понятие функции правовой презумпции в рамках инструментальной теории права. Затем, с точки зрения правового регулирования, функции правовых презумпций были разделены на отдельные группы, в рамках которых обсуждались как их сущность, так и их проявления в правовой реальности.

И, наконец, в контексте инструментальной теории права автор обратился к классификации правовых презумпций, предложив следующий методологический путь: 1) выявить нерешенные вопросы, связанные с классификацией, а в некоторых случаях также неправильные формулировки проблемы, 2) получить теоретико-практическое представление о сущности правовой презумпции с точки зрения классификации, 3) в результате рассмотрения вопроса о классификации определить общее понятие правовой презумпции, интегрирующей отраслевые подходы.

SUMMARY

GEVORG VIRABYAN

THE CONCEPT OF THE GENERAL THEORY OF INTEGRATION OF BRANCH APPROACHES TO LEGAL PRESUMPTIONS

As a legal instrument, legal presumption occupies a special place in law generally and in the system of legal instruments particularly. We can say with confidence that its regulatory potential is not limited only by legislative consolidation. In other words, that it goes beyond the dogma of law and, from the point of view of the phenomenology of law, acts as a legal instrument to ensure the implementation of basic ideas in legal reality and legal mentality.

Within the framework of the research the philosophical and legal directions formed in the legal doctrine around the legal presumptions have been presented, the methodological shortcomings have been revealed, a range of problems has been identified that could not find their comprehensive solutions based on the indicated methodological approaches, as well as their reasons. In the end, a sequence of methodological steps was presented, which makes it possible to overcome the existing problems in the legal doctrine.

In the legal doctrine, the author has presented the court of jurists a thesis, according to which the development of the concepts of the gueneral theory of integration of the branch approaches to legal presumptions is possible within the

framework of the instrumental theory of law. In particular, the essence of the instrumental theory was presented at the philosophical level, was discussed the potential of the instrumental theory in concept development, and conclusions were provided, which will be a starting point for the development of the concept of the general theory of legal presumptions.

In the research, the essence of presumption as a philosophical-epistemological tool has been examined. In particular, at the ontological level the author has discussed the question: how the presumption is formed and what does it represent and what is its role at the epistemological level. As a conclusion, the concept of presumption as a philosophical-epistemological tool was given, on the basis of which the essence of the legal presumption should be investigated and a general concept should be elaborated.

In the framework of the research, the author has presented the existing methodological approaches to the construction of the concept of legal presumption and its shortcomings. Then he put forward his vision of theoretical-methodological ways of constructing the concept of presumption, which would make it possible to develop a general concept and thus achieve integration of branch approaches.

In the context of theoretical-methodological ways of constructing the concept of legal presumption, the essence of the legal presumption was discussed, the answer was given to the question of what is the presumption from a legal point of

view, what does it allow to do in the framework of legal regulation.

From the point of view of formal logic, the categories of "content" and "form" have been considered, their correlation, the elements of the concept of "legal presumption" were presented as necessary elements for the construction of the form of mentality, the issue of the inverse relation of the volume and content of the concept was discussed, the principle was developed, based on which a general concept of the legal presumption should be built.

Within the framework of the methodology underlying the elaboration of the concept of instrumental theory of law as a general theory of legal presumptions, the general description of the legal principle as a starting legal remedy was discussed, its relation with the legal presumption as an auxiliary legal remedy was presented anew. As a result, criteria have been put forward that will enable the integration of different branch approaches to the legal phenomena mentioned in the legal doctrine.

In the research, reference was made to the existing approaches to the issue of the ratio between legal presumption and legal norm, their advantages and shortcomings. After that, within the framework of the instrumental theory of law, the author tried to solve the problem: the general description of the rule of law as a legal remedy, the differences between the rule of law and the legal presumption has been presented, the ratio between the rule of law and the legal presumption as an auxiliary legal remedy have been discussed.

In the framework of the research, the author considered

the value, functions and types of the legal presumption. Thus, the value of the legal presumption, its place at the level of legal values, as well as the manifestations in the legislation have been presented. The existing approaches to legal functions in the legal doctrine have been discussed, their shortcomings were identified, the criteria according to which the functions of legal presumptions should be studied, the general concept of the function of legal presumption was developed within the framework of instrumental theory of law. Afterwards, from the point of view of legal regulation the functions performed by the legal presumptions have been classified into separate groups, within the framework of which both their essence and their manifestations in the legal reality have been discussed.

And finally, in the context of the instrumental theory of law, the author addressed to the classification of legal presumptions, suggesting the following methodological path: 1) to identify unresolved issues related to classification, and in some cases even incorrect formulations of the problem, 2) to get a theoretical and practical understanding of the essence of legal presumption from the point of view of classification, 3) as a result of considering the issue of classification, to determine the general concept of legal presumption integrating sectoral branch approaches.

**ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՆՈՐՄԱՏԻՎ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱԿՏԵՐԻ,
ՏԵՍԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊՐԱԿՏԻԿ
ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՑԱՆԿ**

1. Նորմատիվ իրավական ակտեր

1. ՀՀ Սահմանադրություն (ընդունվել է 1995 թվականի հուլիսի 5-ին, փոփոխություններ են կատարվել 2005 թվականի նոյեմբերի 27-ին ու 2015 թվականի դեկտեմբերի 6-ին):
2. Համաձայնագիր «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և Լիտվայի Հանրապետության կառավարության միջև առանց թույլտվության ապրող անձանց հետընդունման (ռեադմիսիայի) մասին» (ընդունվել է 2003 թվականի սեպտեմբերի 15-ին):
3. «ՀՀ ընտրական օրենսգիրք» սահմանադրական օրենք (ՀՕ-54-Ն, ընդունվել է 2016 թվականի մայիսի 25-ին):
4. ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրք (ՀՕ-239, ընդունվել է 1998 թվականի մայիսի 5-ին):
5. ՀՀ հարկային օրենսգիրք (ՀՕ-165-Ն, ընդունվել է 2016 թվականի հոկտեմբերի 4-ին):
6. ՀՀ ընտանեկան օրենսգիրք (ՀՕ-123-Ն, ընդունվել է 2004 թվականի նոյեմբերի 9-ին):
7. ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգիրք (ՀՕ-110-Ն, ընդունվել է 2018 թվականի փետրվարի 9-ին):
8. ՀՀ հողային օրենսգիրք (ՀՕ-185, ընդունվել է 2001 թվականի մայիսի 2-ին):

9. ՀՀ աշխատանքային օրենսգիրք (ՀՕ-124-Ն, ընդունվել է 2004 թվականի նոյեմբերի 9-ին):
10. ՀՀ անտառային օրենսգիրք (ՀՕ-211-Ն, ընդունվել է 2005 թվականի հոկտեմբերի 24-ին):
11. ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգիրք (ՀՕ-306-Ն, ընդունվել է 2021 թվականի հունիսի 30-ին):
12. ՀՀ ջրային օրենսգիրք (ՀՕ-373-Ն, ընդունվել է 2002 թվականի հունիսի 4-ին):
13. «Ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման մասին» ՀՀ օրենք (ՀՕ-240-Ն, ընդունվել է 2020 թվականի ապրիլի 16-ին):
14. «Աուդիտորական գործունեության մասին» ՀՀ օրենք (ՀՕ-283-Ն, ընդունվել է 2019 թվականի դեկտեմբերի 4-ին):
15. «Գնումների մասին» ՀՀ օրենք (ՀՕ-21-Ն, ընդունվել է 2016 թվականի դեկտեմբերի 16-ին):
16. «Գույքի նկատմամբ իրավունքների պետական գրանցման մասին» ՀՀ օրենք (ՀՕ-295, ընդունվել է 1999 թվականի ապրիլի 14-ին):
17. «Իրավաբանական անձանց պետական գրանցման, իրավաբանական անձանց առանձնացված ստորաբաժանումների, հիմնարկների և անհատ ձեռնարկատերերի պետական հաշվառման մասին» ՀՀ օրենք (ՀՕ-127-Ն, ընդունվել է 2001 թվականի ապրիլի 3-ին):
18. «Հայաստանի Հանրապետության ոստիկանության կարգապահական կանոնագիրքը հաստատելու մասին» ՀՀ օրենք (ՀՕ-85-Ն, ընդունվել է 2005 թվականի ապրիլի 11-ին):

19. «Հեղինակային իրավունքի և հարակից իրավունքների մասին» ՀՀ օրենք (ՀՕ-142-Ն, ընդունվել է 2006 թվականի հունիսի 15-ին):
20. «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենք (ՀՕ-180-Ն, ընդունվել է 2018 թվականի մարտի 21-ին):
21. «Ոստիկանությունում ծառայության մասին» ՀՀ օրենք (ՀՕ-401-Ն, ընդունվել է 2002 թվականի հուլիսի 3-ին):
22. «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» ՀՀ օրենք (ՀՕ-41-Ն, ընդունվել է 2004 թվականի փետրվարի 18-ին):
23. Վրաստանի քաղաքացիական օրենսգիրք:
24. Ռուսաստանի Դաշնության քաղաքացիական օրենսգիրք:
25. Ուկրաինայի քաղաքացիական օրենսգիրք:
26. Ղազախստանի Հանրապետության քաղաքացիական օրենսգիրք:
27. Գերմանիայի քաղաքացիական օրենսգիրք:

2. Տեսական գրականություն

1. **Աղայան Է. Գ.**, Արդի հայերեն բացատրական բառարան, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1976, 1516 էջ:
2. **Բարսեղյան Տ. Կ.**, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական իրավունք / Եր., պետ. համալ., չորրորդ հրատ., Եր., «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2014, առաջին մաս, 560 էջ:
3. **Բրուտյան Գ. Ա.**, Տրամաբանության դասընթաց: Դասագիրք բուհերի համար, ԵՊՀ, 4-րդ վերամշ. և լրաց.

հրատ., Եր., 1987, 539 էջ:

4. **Գնել արքեպիսկոպոս Ճերէճեան, Փարամազ Կ. Տօնիկեան եւ Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան**, Հայոց լեզուի նոր բառարան, Պէյրութ, «Կ. Տօնիկեան եւ Որդիք» հրատ., 1992, 2530 էջ.
5. **Զաքարյան Ս. Ա.**, Փիլիսոփայության պատմություն, Եր., «Նաիրի» հրատ., 2000, 336 էջ:
6. **Զաքարյան Ս. Ա.**, Փիլիսոփայության պատմություն, Ուս. ձեռնարկ, երկրորդ հրատ., Եր., «Նոյյան Տապան» հրատ., 2007, 359 էջ:
7. Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, Հրաչյա Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, Եր., Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 1969, 2763 էջ:
8. **Հակոբյան Ս. Մ.**, Փիլիսոփայության տեսություն և պատմություն, ուս. ձեռնարկ, Եր., հեղինակային հրատ., 2009, 475 էջ:
9. **Հայրապետյան Ա. Պ.**, Օտար բառերի բառարան, 2-րդ վերամշակված հրատ., Եր., հեղինակային հրատ., 2011, 644 էջ:
10. **Հովհաննիսյան Գ.**, Ընդհանուր իրավագիտություն և իրավաբանական մեթոդաբանություն, Եր., «Հանրային դիվանագիտություն» բարեգործական ՀԿ, 2020, 448 էջ:
11. **Մալխասեանց Ս.**, Հայերէն բացատրական բառարան, Եր., Հայկական ՍՍՌ պետական հրատ., 1944, 2409 էջ:
12. **Մեղրյան Ս. Գ.**, Ապացուցումը և ապացույցները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարությունում, Եր., Արդարադատության ակադե-

միա, 2020, 341 էջ:

13. **Ներսեսյանց Վ. Ս.**, Իրավունքի և պետության տեսություն, թարգ. (ռուս. հայերեն)՝ Վ. Նազարյան, Ս. Սիմոնյան, Վ. Էլոյան, Եր., «Նաիրի» հրատ., 2001, 300 էջ:
14. **Վաղարշյան Ա. Գ.**, Իրավահասկացողության տիպերը և դրանց արժեքներն ու թերությունները, ԵՊՀ իրավ. ֆակուլտետի պրոֆեսորադասախոսական կազմի գիտական նյութերի ժողովածու, ԵՊՀ, գլխ. խմբ.՝ Գ. Ս. Ղազինյան, Եր., ԵՊՀ, 2017, էջ 7-28:
15. **Վաղարշյան Ա. Գ.**, Պետության և իրավունքի տեսություն-1, Դասախոսություններ, Եր., հեղինակային հրատ., 2016, 280 էջ:
16. **Վաղարշյան Ա. Գ.**, Պետության և իրավունքի տեսություն-2, Դասախոսություններ, ԵՊՀ, Եր., հեղինակային հրատ., 2011, 488 էջ:
17. **Վաղարշյան Ա. Գ.**, Պետության և իրավունքի տեսություն-2, Դասախոսություններ, ԵՊՀ, Եր., հեղինակային հրատ., 2017, 392 էջ:
18. Փիլիսոփայության պատմության համառոտ ակնարկ, ռուս. ձեռնարկ, ռուս. թարգմ.՝ Հ. Ղ. Միրզոյան, Թ. Վ. Դիլանյան, Եր., ԵՊՀ հրատ., 1979, 962 էջ:
19. **Абрамов А. И.**, Понятие функции права // «Журнал российского права», 2006, № 2 (110), с. 71-83.
20. **Аверин М. Б., Никитин П. В., Федорченко А. А.**, История и методология юридической науки, Курс лекций, М.: Изд. РПА, 2012, 357 с.
21. **Александров Н. Г.**, Сущность права. К вопросу о сущности исторических типов права, М.: Изд.

- «Госюриздат», 1950, 56 с.
22. **Алексеев П. В.**, Предмет, структура и функции диалектического материализма, М.: Изд. МГУ, 1983, 343 с.
 23. **Алексеев С. С.**, Общая теория права. В двух томах, т. I, М.: Изд. «Юридическая литература», 1981, 355 с.
 24. **Андреева И. С.**, Философский прагматизм Ричарда Рорти и российский контекст, 1997, с. 3-13.
 25. **Арзамасов Ю. Г.**, О понятии презумпций и их месте в системе средств юридической техники», Первые Бабаевские чтения «Правовые презумпции: теория, практика, техника» // «Юридическая техника», № 4, 2010, с. 72-76.
 26. **Аронов Р. А., Баксанский О. Е.**, Происхождение знания: истоки и основы // «Вопросы философии», 2008, № 4, с. 98-108.
 27. **Асмус В. Ф.**, Логика, М.: Изд. ОГИЗ, 1947, 387 с.
 28. **Афанасьев В. Г.**, Общество: системность, познание, управление, М.: Изд. «Политиздат», 1981, 432 с.
 29. **Бабаев В. К.**, Презумпции в российском праве и юридической практике // «Проблемы юридической техники», Н. Новгород, 2000, с. 327-336.
 30. **Бабаев В. К.**, Презумпции в советском праве, Горький: Изд. ГВШ МВД СССР, 1974, 124 с.
 31. **Бабаев В. К.**, Советское право как логическая система. Учебное пособие, М.: Изд. Академия МВД СССР, 1978, 212 с.
 32. **Бабаев В. К.**, Теория современного советского права. Фрагменты лекций и схемы, Н. Новгород: Изд.

Инжегор. ВШ РСФСР, 1991, 156 с.

33. **Байбурин А. К.**, Ритуал в системе знаковых средств культуры // «Этнознаковые функции культуры», М.: Изд. «Наука», 1991, с. 23-42.
34. **Байтин М. И.**, О принципах и функциях права: новые моменты // «Известия вузов. Правоведение», 2000, № 3, с. 4-16.
35. **Байтин М. И.**, Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков), Саратов: Изд. СГАП, 2001, 416 с.
36. **Баранов В. М.**, Истинность норм советского права. Монография, Саратов: Изд. Сарат. ун-та, 1989, 400 с.
37. **Баранов В. М., Першин В. Б., Першина И. В.**, Методологические предпосылки формирования теории правовых презумпций // «Методологические проблемы юридической техники. Юридическая техника», 2008, № 2, с. 18-31.
38. **Баранов В. М., Першин В. Б., Першина И. В.**, Опровержима ли неопровержимая правовая презумпция? «Юридическая техника», 2010, № 4, с. 87-95.
39. **Баулин О. В.**, Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел, М.: Изд. «Городец», 2004, 272 с.
40. **Бахтина И. Л., Лобут А. А., Мартюшов Л. Н.**, Методология и методы научного познания: учебное пособие, Екатеринбург: Изд. Урал. гос. пед. ун-т., 2016, 114 с.
41. **Бержель Ж.-Л.**, Общая теория права, под. общ. ред. В. И. Даниленко, пер. с фр. М.: Изд. Издательский дом NOTA BENE, 2000, 576 с.

42. **Блинников Л. В.**, Краткий словарь философских персоналий, <http://www.rodon.org>.
43. Большая советская энциклопедия, гл. ред. А. М. Прохоров, т. 16, М.: Изд. «Советская энциклопедия», 1974, 616 с.
44. Большой толковый словарь русского языка, сост. и глав, ред. С.А. Кузнецов, СПб.: Изд. «Норинт», 2000, 1534 с.
45. **Бондаренко Н. Л.**, Отграничение правовых принципов от иных правовых категорий (на примере гражданского права), Сборник научных статей. Гродно: Изд. ГрГУ, 2017, с. 18-25.
46. **Боннер А. Т.**, Проблемы установления истины в гражданском процессе // Избранные труды: в 7 т., т. IV, М.: Изд. «Проспект», 2017, 762 с.
47. **Борисов А. Б.**, Большой юридический словарь, М.: Изд. «Книжный мир», 2010, 848 с.
48. **Бочаров В. А., Маркин В. И.**, Введение в логику, М.: Изд. ИД ФОРУМ, 2008, 560 с.
49. **Булаевский Б. А.**, Вопросы общей теории правовых презумпций, М.: Изд. ИП Насирддинова В. В., 2012, 132 с.
50. **Булаевский Б. А.**, Презумпции как средства правовой охраны интересов участников гражданских правоотношений: монография, М.: Изд. «Инфра-М», 2014, 240 с.
51. **Булыгин Е. В.**, Избранные работы по теории и философии права. Пер. с английского, немецкого, испанского, под науч. ред. М. В. Антонова, Е. Н. Лисанюк,

- С. И. Максимова, СПб.: Изд. «Алеф-Пресс», 2016, 476 с.
52. **Бякова А. Н.**, Соотношение принципа и презумпции добросовестности //«Вестник научных конференций», 2016, № 2–3 (6), с. 19-22.
53. **Вавилова А. А.**, Презумпция законов //«Вестник Московского университета», Сер. 11, Право, 2006, № 1, с. 84-93.
54. **Васильев Л. В.**, Фактические презумпции в советском уголовном судопроизводстве //Известия высших учебных заведений, Правоведение, 1982, № 1, с. 95-99.
55. **Васильев Л. М.**, К вопросу о содержании презумпции невиновности обвиняемого в советском уголовном процессе: Тезисы выступления //Научные и практические проблемы уголовного судопроизводства в свете судебно-правовой реформы, Ижевск, 1989, с. 130-133.
56. **Васьковский Е. В.**, Учебник гражданского процесса, под ред. В. А. Томсинова, М.: Изд. «Зерцало», 2003, 464 с.
57. **Введенский А. И.**, Логика как часть теории познания, 3-е изд., перераб., Петроград: Изд. Тип. М. М. Стасюлевича, 1917, 430 с.
58. **Веденеев Е. Ю.**, Роль презумпций в гражданском праве, арбитражном и гражданском судопроизводстве // «Государство и право», 1998, № 2, с. 43-49.
59. **Ведяхин В. М.**, Принципы правового регулирования рыночных отношений // «Правоведение», 1995, № 4-5, с. 27-37.
60. **Викут М. А., Зайцев И. М.**, Гражданский процесс

- России, учебник, М.: Изд. «Юрист», 1999, 384 с.
61. **Вильчинский В. Я.**, Познание и практика в структуре деятельности, Рига, 1988, 199 с.
 62. **Виноградов С. Н., Кузьмин А. Ф.**, Логика, учебник, 8-е изд., М.: Изд. «Учпедгиз», 1954, 176 с.
 63. **Витушко В. А.**, Курс гражданского права. Общая часть: Научно-практическое пособие, Минск: Изд. БГЭУ, 2001, 414 с.
 64. **Владимиров Л. Е.**, Учение об уголовных доказательствах, Общая часть, 2-е изд., доп., Харьков: Изд. «Тип Каплана и Бирюкова», 1888, 248 с.
 65. **Войшвилло Е. К., Дегтярев М. Г.**, Логика, учеб. для студ. высш. учеб. заведений, М.: Изд. ВЛАДОС-ПРЕСС, 2001, 528 с.
 66. **Вригт фон Г. Х.**, Логико-философское исследование. Избранные труды, М.: Изд. «Прогресс», 1986, 593 с.
 67. Всемирная энциклопедия: Философия, главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов, М.: Изд. АСТ, 2001, 1312 с.
 68. **Вышегородцева О. В.**, Ричард Рорти. Вводная статья // Философия науки. Эпистемология. Методология. Культура: Хрестоматия, отв. ред. сост. Л.А. Микешина, науч. ред. Т. Г. Щедрина, М.: Изд. «Издательский дом Международного университета в Москве», 2006, 999 с.
 69. **Гамбаров Ю. С.**, Гражданское право. Общая часть, М.: 1899, 766 с.
 70. **Гвардини Р.**, Конец нового времени. Средние века: ощущение бытия и картина мира // «Вопросы философии», 1990, № 4, с. 127-163.

71. **Геворкян Г. А.**, О роли абстракции в познании, Ереван. Изд. АН Арм. ССР, 1957, 169 с.
72. **Гейзенберг В.**, Шаги за горизонт, М.: Изд. «Прогресс», 1987, 368 с.
73. **Гетманова А. Д.**, Логика, учебник для педагогических учебных заведений, 6-е изд., М.: Изд. «Высшая школа», 2002, 416 с.
74. **Годовалова М. Н.**, Понятие и значение презюмирования вины в гражданском праве // «Вестник Пермского университета: Юридические науки», 2013, Выпуск 4 (22), с. 139-146.
75. **Гойман В. И.**, Действие права (Методологический анализ), М.: Изд. «Академия МВД РФ», 1992, 351 с.
76. **Голунский С. А., Строгович М. С.**, Теория государства и права, М.: Изд. НКЮ СССР, 1940, 304 с.
77. Гражданский кодекс Квебека, научн. ред. О. М. Козырь, А. А. Маковская, М.: Изд. «Статут», 1999, 472 с.
78. Гражданское право, учебник, 2 т., под ред. Б. М. Гонгало, т. 2. 2-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Статут», 2017, 543 с.
79. Гражданское право, учебник, в 4 т., т. I., Общая часть, отв. ред. Е. А. Суханов, 2-е изд. перераб. и доп., М.: Изд. «Статут», 2019, 576 с.
80. **Григорьева Н.**, Принципы уголовного судопроизводства и доказательства // «Российская юстиция», 1995, № 8, с. 34-41.
81. **Гусева С. В.**, Философское осмысление категории «презумпция» в структуре юриспруденции как гумани-

тарного научного знания // «Вестник ПАГС», Саратов, 2009, № 1 (18), с. 217-222.

82. **Давыдова М. Л.**, Правовые презумпции в системе юридической техники, Первые Бабаевские чтения «Правовые презумпции: теория, практика, техника» // «Юридическая техника», № 4, 2010, с. 159-170.
83. **Давыдова М. Л.**, Юридическая техника: проблемы теории и методологии: монография, Волгоград: Изд. ВолГУ, 2009, 318 с.
84. **Дворецкий И. Х.**, Латинско-русский словарь, 2-е изд., переработ. и доп., М.: Изд. «Русский язык», 1976, 810 с.
85. **Дворецкий И. Х., Корольков Д. Н.**, Латинско-русский словарь, М.: Изд. «Госиздат», 1949, 950 с.
86. **Дворкин Р.**, О правах всерьез, пер. с англ. ред. Л. Б. Макеева, М.: Изд. «Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН)», 2004, 392 с.
87. **Дедов Д. И.**, Юридический метод: Научное эссе, М.: Изд. «Волтерс Клувер», 2008, 160 с.
88. Договорное и обязательственное право (общая часть): постатейный комментарий к статьям 307-453 Гражданского кодекса Российской Федерации, отв. ред. А. Г. Карапетов, М.: Изд. «М-Логос», 2017, 1120 с.
89. Договорное право (общая часть): постатейный комментарий к статьям 420-453 Гражданского кодекса Российской Федерации, отв. ред. А. Г. Карапетов, М.: Изд. «М-Логос», 2020, 1425 с.
90. **Дормидонтов Г. Ф.**, Классификация явлений юриди-

- ческого быта, относимых к случаям применения фикций, Казань: Изд. Типо-лит. имп. ун-та, 1895, 185 с.
91. **Дыдынский Ф. М.**, Латинско-русский словарь к источникам римского права, Изд. тип. К. Ковалевского, Варшава, 1896, 474 с.
92. **Дьюи Д.**, Демократия и образование: пер. с англ., М.: Изд. «Педагогика-Пресс», 2000, 384 с.
93. **Жаглина М. Е.**, Особенности использования презумпций и фикций в доказывании по гражданским делам // «Вестник Воронежского института МВД России», 2007, № 1, с. 71-74.
94. **Жинкин С. А.**, Некоторые аспекты понятия эффективности норм права // «Известия вузов. Правоведение», 2004, № 61, с. 191-196.
95. **Жинкин С. А.**, Определение понятия эффективности норм права: некоторые аспекты проблемы // «Научные труды РАЮН», 2004, № 4, т. 1, с. 48-55.
96. **Жицинский Ю. С.**, Санкция нормы советского гражданского права, Воронеж: Изд. Воронеж. ун-та, 1968, 123 с.
97. **Жолобов Я. Б., Очерedyкo В. П., Бондарев В. Г., Дорская А. А.**, Соотношение права и закона в России как историко-правовая проблема // «Вестник СПбГУ, Право», 2019, т. 10, Вып. 1, с. 24-36.
98. **Зацепина О. Е.**, Классификация правовых презумпций // «Теория права. Актуальные проблемы российского права», 2018, № 2 (87), с. 80-87.
99. **Зацепина О. Е.**, Соотношение правовых презумпций и

иных средств юридической техники // «Вестник Томского государственного университета», № 424, 2017, с. 226-233.

100. **Звечаровский И. Э.**, Современное уголовное право России: понятие, принципы, политика, С.-Пб.: Изд. «Юрид. центр-Пресс», 2001, 100 с.
101. **Зеленов Л. А.**, Четыре лика философии, учебное пособие, Н. Новгород. Изд. Нижегородский ком. ин-ут, 1999, 53 с.
102. **Зонов В. Т.**, Знание и убеждение в структуре мировоззрения личности // Природа мировоззрения и практические аспекты его формирования, Томск: Изд. ТГУ, 1990, с. 18-25.
103. **Зорькин В. Д.**, Позитивистская теория права в России, М.: Изд. Московского университета, 1978, 270 с.
104. **Зражевская Т. Д.**, Презумпции в конституционном праве России, Первые Бабаевские чтения «Правовые презумпции: теория, практика, техника» // «Юридическая техника», № 4, 2010, с. 35-40.
105. **Зуев Ю. Г.**, Уголовно-правовые презумпции: понятие, признаки и виды // «Проблемы юридической техники», под ред. В. М. Баранова, Н. Новгород, 2000, с. 331-338.
106. **Зяблова Т. Е.**, Правовые аксиомы, монография. Владимир: Изд. ВЮИ, 2009, 135 с.
107. **Иванов А. А.**, Римское право, учебное пособие, М.: Изд. ЮНИТИ-ДАНА, 2012, 415 с.
108. **Иванов Е. А.**, Логика: учеб. для студентов юрид. вузов

- и фак. 3-е изд. перераб. и доп., М.: Изд. «Волтерс Клувер», 2007, 418 с.
109. **Иванова А. А., Иванова В. П.**, Теория государство и права, М.: Изд. ЮНИТИ-ДАНА 2007, 303 с.
110. **Илалутдинов А. И.**, Структура нормы права: монография, Казань: Изд. Центр инновационных технологий, 2013, 248 с.
111. **Иоффе О. С.**, Ответственность по советскому гражданскому праву, Л.: Изд. Ленинградского университета, 1955, 311 с.
112. **Иоффе О. С., Шаргородский М. Д.**, Вопросы теории права, М.: Изд. «Госюриздат», 1961, 381 с.
113. **Калиновский К. Б.**, Отграничение правовых презумпций от обоснования юридических норм // «Философия и право», Материалы Международной научно-практической конференции, 28 февраля 2006 года. СПб.: Изд. СПбГУП, 2006, с. 60-62.
114. **Каминская В. И.**, Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе. М., Л.: Изд. АН СССР, 1948, 132 с.
115. **Карпетов А. Г.**, Борьба за признание судебного правотворчества в европейском и американском праве, М.: Изд. «Статут», 2011, 308 с.
116. **Карасева М. В.**, Презумпции и фикции в части первой Налогового кодекса РФ // «Журнал российского права», 2002, № 9, с. 71-80.
117. **Карташов В. Н.**, Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность, под ред. Матузов Н. И. Саратов: Изд. Сарат. ун-та, 1989, 218 с.

118. **Кашанина Т. В.**, Юридическая техника, учебник, М.: Изд. «Эксмо», 2007, 510 с.
119. **Керимов Д. А.**, Методология права (предмет, функции, проблемы философии права), 2-е изд. М.: Изд. «Аванта», 2001, 560 с.
120. **Кириллов В. И., Старченко А. А.**, Логика, учебник для юридических вузов, под ред. В. И. Кириллова, 6-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Проспект», 2008, 240 с.
121. **Кириллова Е. А.**, Значение и роль принципов наследственного права //«Вестник пермского университета. Юридические науки», Выпуск 3 (17), 2012, с. 114-124.
122. **Клейнман А. Ф.**, Основные вопросы теории доказательств в советском гражданском процессе, Л.: Изд. АН СССР, 1950, 72 с.
123. **Клейнман А. Ф.**, Советский гражданский процесс, М.: Изд. Моск. ун-та, 1954, 407 с.
124. **Козлов В. А.**, К вопросу о понятии эффективности права // Вестник ЛГУ, 1972, № 5, с. 106-113.
125. **Комиссарова Е. Г.**, Об основных началах гражданского законодательства //«Журнал российского права», 2001, № 5, с. 13-20.
126. Комментарий к §1, 3 и 4 главы 37 «Подряд» Гражданского кодекса Российской Федерации, под ред. Н. Б. Щербакова, М.: Изд. «Статут», 2019, 550 с.
127. **Котарбинский Т.**, Тракт о хорошей работе. М.: Изд. «Экономика», 1975, 272 с.
128. **Кохановский В. П. и др.**, Философия науки в вопросах и ответах: учебное пособие для аспирантов и

- соискателей, Ростов: Изд. «Феникс», 2006, 352 с.
129. **Кудрявцев В. К., Никитинский В. И., Самогценко И. С., Глазырии В. В.**, Эффективность правовых норм, М.: Изд. «Юридическая литература», 1980, 280 с.
 130. **Кузнецов А. П., Пронина М. П.**, Функции презумпций в праве и их значение в регулировании отраслевых общественных отношений // «Юридическая техника», 2010, № 4, с. 292-301.
 131. **Кузнецов С. А.**, Большой толковый словарь русского языка. СПб.: Изд. «Норинт», 2000, 1536 с.
 132. **Кузнецова О. А.**, Презумпции в гражданском праве. СПб.: Изд. «Юрид. центр-Пресс», 2004, 349 с.
 133. **Кузнецова О. А.**, Презумпции в российском гражданском праве, монография, Пермь: Изд. ЗУИЭП, 2002, 163 с.
 134. **Кураев А. В.**, О вере и знании-без антиномий // «Вопросы философии», 1992, № 7, с. 45-63.
 135. **Курбатов В. И.**, Логика. Систематический курс, Ростов н/Д: Изд. «Феникс», 2001, 512 с.
 136. **Лазарев В. В.**, Социально-психологические аспекты применения права, науч. ред. Волков Б. С., Казань: Изд. Казан. ун-та, 1988, 144 с.
 137. **Лазарев В. В., Липень С. В.**, Теория государства и права, учебник для бакалавров, 4-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Юрайт», 2013, 634 с.
 138. **Лапаева В. В.**, Типы правопонимания: правовая теория и практика, монография, М.: Изд. «Российская академия правосудия», 2012, 580 с.

139. **Лебедев С. А.**, Роль индукции в процессе функционирования современного научного знания // «Вопросы философии», 1980, № 6, с. 87-95.
140. **Левенталь Я. Б.**, К вопросу о презумпциях в советском гражданском процессе // «Советское государство и право», М., 1949, № 6, с. 54-64.
141. **Лейст О. Э.**, Сущность права. Проблемы теории и философии права, М.: Изд. «ИКД Зерцало-М», 2002, 288 с.
142. **Лейст О. Э.**, Сущность права. Проблемы теории и философии права: учебное пособие для студентов вузов, М.: Изд. «Зерцало-М», 2011, 224 с.
143. **Лепская Н. Д.**, Логика в схемах и таблицах: учебно-метод. пособие, Минск: Изд. МГЭУ, 2012, 92 с.
144. **Либус И. А.**, Презумпция невиновности в советском уголовном процессе. Ташкент: Изд. «Узбекистан», 1981, 232 с.
145. **Лившиц Р. З.**, Принципы советского трудового права // «Советское государство и право», 1974, № 8, с. 31-39.
146. **Лосева И. Н.**, Миф и религия в отношении к рациональному познанию // «Вопросы философии», 1992, № 7, с. 64-76.
147. **Лукич Р.**, Методология права, М.: Изд. «Прогресс», 1981, 302 с.
148. **Любашиц В. Я., Мордовцев А.Ю., Тимошенко И. В., Шапсугов Д. Ю.**, Теория государства и права, учебник, М.: Изд. «МарТ», 2003, 656 с.

149. **Макиавелли Н.**, Государь, М.: Изд. «Планета», 1990, 80 с.
150. **Малахов В. П.**, Методологические и мировоззренческие проблемы современной юридической теории: монография, М.: Изд. ЮНИТИ-ДАНА, 2012, 431 с.
151. **Марк Ван Хук**, Право как коммуникация, пер. с англ. М. В. Антонова, А. В. Полякова, СПб.: Изд. СПбГУ, 2012, 288 с.
152. **Марков М.**, Технология и эффективность социального управления, М.: Изд. «Прогресс», 1982, 267 с.
153. **Маркс К.**, Проект закона о разводе // Карл Маркс и Фридрих Энгельс, Сочинения, 2-е изд., т. 1, М.: Изд. «Государственное издательство политической литературы», 1955, с. 161-164.
154. **Мартышин О. В.**, Проблема ценностей в теории государства и права // «Государство и право», 2004, № 10, с. 5-14.
155. **Мейер Д. И.**, Избранные произведения по гражданскому праву, М.: Изд. АО Центр ЮрИнфоР, 2003, 389 с.
156. **Микешина Л. А.**, Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры, Методология научного исследования, учебное пособие, М.: Изд. «Флинта», 2005, 464 с.
157. **Михайлов К. А.**, Логика, учебник для академического бакалавриата, 3-е изд., испр. и доп., М.: Изд. «Юрайт», 2017, 509 с.
158. **Михайлов К. А.**, Логика, учебник для бакалавров. 2-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Юрайт», 2014, 509 с.

159. **Михеева Л. Ю.**, Развитие кодификации российского семейного права //Кодификация российского частного права, под ред. Д. А. Медведева, М.: Изд. «Статут», 2008, с. 95-114.
160. **Мосин С. А.**, Конституционные принципы и презумпции-принципы: монография. 2-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Юстицинформ», 2018, 140 с.
161. **Мосин С. А.**, Презумпции и принципы в конституционном праве Российской Федерации, М.: Изд. «Юстицинформ», 2009, 112 с.
162. **Мохов А. А.**, Теория и практика использования медицинских знаний в гражданском судопроизводстве России, СПб.: Изд. «Юридический центр-Пресс», 2003, 590 с.
163. **Нам К. В.**, Принцип добросовестности: развитие, система, проблемы теории и практики, М.: Изд. «Статут», 2019, 278 с.
164. **Нахова Е. А.**, Роль презумпций и фикций в распределении обязанностей по доказыванию, Саратов: Изд. Сарат. ун-та, 2006, 160 с.
165. **Нашиц А.**, Правотворчество. Теория и законодательная техника: Перевод с румынского, под ред. Керимов Д. А., М.: Изд. «Прогресс», 1974, 256 с.
166. **Недбайло П. Е.**, Объективное и субъективное в праве (к итогам дискуссии) //«Правоведение», Л.: Изд. Ленингр. ун-та, 1974, № 1, с. 14-25.
167. **Неновски Н.**, Право и ценности, пер. с болг., Вступ. ст. и пер. В. М. Сафронова, под ред. В. Д. Зорькина,

- М.: Изд. «Прогресс», 1987, 248 с.
168. **Нерсисянц В. С.**, Общая теория права и государства, учебник, М.: Изд. «Норма», 2012, 560 с.
169. **Нефедьев Е. А.**, Учебник русского гражданского судопроизводства. Краснодар: Изд. «Совет. Кубань», 2005, 472 с.
170. **Никиташина Н. А.**, Классификация презумпций в семейном праве //«Теоретические проблемы отраслей права», № 3 (136), 2018, с. 34-51.
171. Новый энциклопедический словарь, М.: Изд. Большая российская энциклопедия: РИПОЛ классик, 2004, 1455 с.
172. Нормы советского права. Проблемы теории /Под ред. М. И. Байтина, З. К. Бабаева Саратов: Изд. Саратов. ун-та, 1987, 248 с.
173. Общая теория государства и права: Теория права. Академический курс в 2 томах, под ред. Марченко М. Н., т. 2, М.: Изд. «Зерцало», 1998, 640 с.
174. Общетеоретический и отраслевой аспекты нормы права: монография, под общ. ред. Р. Л. Хачатурова, М.: Изд. «Юрлитинформ», 2018, 440 с.
175. **Овчинников А. И.**, Правовое мышление в герменевтической парадигме, Ростов-на-Дону: Изд. Рост. ун-та, 2002, 286 с.
176. **Ожегов С. И.**, Толковый словарь русского языка, М.: Изд. «Мир и Образование», «Оникс», 2011, 2296 с.
177. **Ожегов С. И., Шведова Н. Ю.**, Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений, 4-е изд., доп., М.: Изд. А ТЕМП, 2006, 944 с.

178. **Ойгензихт В. А.**, Понятие гражданско-правовой презумпции // «Советское государство и право», 1975, № 10, с. 25-33.
179. **Ойгензихт В. А.**, Понятие гражданско-правовой презумпции // «Советское государство и право», 1975, № 10, с. 25-33.
180. **Ойгензихт В. А.**, Презумпции в советском гражданском праве, Душанбе: Изд. ИРФОН, 1976, 190 с.
181. **Орлов В. Г.**, Правовая догматика в скандинавском праве // Российский ежегодник предпринимательского (коммерческого) права, 2011, № 5, с. 45-62.
182. **Оршанский И. Г.**, О законных предположениях и их значении // «Журнал гражданского и уголовного права», 1874, Кн. 4, с. 1-55.
183. Основы теории государства и права, учебное пособие, отв. ред. Алексеев С.С. 2-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Юридическая литература», 1971, 408 с.
184. **Остин Дж. Л.**, Перформативы-констативы // «Философия языка», ред. сост. Дж. Серл., М., 2004, с. 23-34.
185. **Остин Дж. Л.**, Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике, вып. 17, Теория речевых актов. Сборник, общ. ред. Б. Ю. Городецкого, М.: Изд. «Прогресс», 1986, с. 22-129.
186. **Павлинов И. Я.**, О значении презумпций в филогенетике (по поводу статьи Ю. А. Песенко «Филогенетические презумпции ...»), 2005, Журн. общ. биологии, т. 66, № 2, с. 436-511.
187. **Павлов В. Н.**, Презумпции и принципы в праве:

- вопросы соотношения. Принципы права: проблемы теории и практики, Часть 1, Материалы конференции, М.: Изд. РГУП, 2017, с. 268-280.
188. **Падучева А. С.**, Высказывание и его соотношенность с действительностью: преференциальные аспекты семантики местоимений, 5-е изд., испр., М.: Изд. ЛКИ, 2010, 296 с.
189. **Пантыкина М. И.**, Феноменологическая методология: опыт исследования права, Екатеринбург: Изд. Урал. ун-та, 2008, 242 с.
190. **Панфилов В. З.**, Язык, мышление, культура // «Вопросы языкознания», 1975, № 1, с. 3-12.
191. **Панько К. К.**, Презумпции в уголовном праве как прием законотворчества // «Журнал российского права», 2005, № 3, с. 65-70.
192. **Патнэм Х.**, Разум, истина и история. Пер. с англ. Т.А. Дмитриева, М. В. Лебедева, М.: Изд. «Праксис», 2002, 296 с.
193. **Пашерстник А. Е.**, О сфере действия и принципах советского трудового права // «Советское государство и право», 1957, № 10, с. 92-10.
194. **Пашуканис Е. Б.**, Избранные произведения по общей теории права и государства, М.: Изд. «Наука», 1980, 270 с.
195. **Петряев К. Д.**, Вопросы методологии исторической науки, Киев: Изд. «Вища школа», 1971, 163 с.
196. **Планк М.**, Научная автобиография // «Избранные труды», М.: Изд. «Наука», 1975, с. 649-663.

197. **Победоносцев К. П.**, Курс гражданского права. Часть вторая: Права семейственные, наследственные и завещательные, учебник, М.: Изд. «Статут», 2003, 639 с.
198. **Поляков А. В.**, Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций, СПб.: Изд. С.-Петербург. гос. ун-та, 2004, 863 с.
199. **Поляков А. В., Тимошина Е. В.**, Общая теория права. Учебник, 2-е изд. СПб.: Изд. С.-Петербург. гос. ун-та, 2015, 472 с.
200. **Поляков А. В., Тимошина Е. В.**, Общая теория права: Учеб. для вузов. СПб.: Изд. С.-Петербург. гос. ун-та, 2005, 472 с.
201. **Попович М. В. и др.**, Доказательство и понимание. Киев: Изд. «Наукова думка», 1986, 312 с.
202. **Посконина О. В., Парсонс Т., Луман Н.**, Два подхода в правопонимании, Ижевск: Изд. Удмуртского ун-та, 1998, 342 с.
203. Постклассическая онтология права: монография: под ред. И. Л. Честнова, СПб.: Изд. «Алетейя», 2016, 688 с.
204. **Пронина М. П.**, Презумпции и принципы в праве: вопросы соотношения // «Юридический мир», 2010, № 5, с. 32-36.
205. **Пугинский Б. И.**, Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях, М.: Изд. «Юридическая литература», 1984, 224 с.
206. **Пугинский Б. И.**, Инструментальная теория правового регулирования // «Вестник Московского университета», Серия 11, Право, 2011, № 3, с. 22-31.

207. **Пьянов Н. А.**, Теория государства и права: учеб. пособие. 2-е изд., перераб. и доп., Иркутск: Изд. ИГУ, 2015, 283 с.
208. **Радько Т. Н.**, Теория государства и права: учеб., М.: Изд. «Проспект», 2009, 752 с.
209. **Радько Т. Н., Толстик В. А.**, Функции права. Монография. Н. Новгород: Изд. Нижегород. высшая школа МВД РФ, 1995, 106 с.
210. **Рассолов М. М.**, Проблемы теории государства и права: учеб. пособие, М.: Изд. ЮНИТИ-ДАНА. Закон и право, 2010, 431 с.
211. **Рассолов М. М.**, Теория государства и права, учебник для академического бакалавриата, М.: Изд. «Юрайт», 2014, 635 с.
212. **Ренненкампф Н. К.**, Юридическая энциклопедия. 4-е изд., С.-Пб., Киев: Н. Я. Оглоблин, 1913, 302 с.
213. **Ренц И. Г.**, Факты и доказательства в международных спорах: между истиной и справедливостью, М.: Изд. «Статут», 2018, 304 с.
214. **Решетникова И. В.**, Доказательственное право Англии и США, Екатеринбург: Изд. УрГЮА, 1997, 240 с.
215. **Решетникова И. В.**, Доказывание в гражданском процессе. Учебно-практическое пособие для магистрантов, М.: Изд. «Юрайт», 2012, 492 с.
216. **Решетникова И. В.**, Презумпции и фикции в арбитражном процессе //«Проблемы гражданского процесса. Вестник гражданского процесса», № 1, 2019, с. 16-28.
217. Российское гражданское право, Учебник, в 2 т., т. II,

- Обязательственное право, отв. ред. Е. А. Суханов, 2-е изд., стереотип, М.: Изд. «Статут», 2011, 1028 с.
218. **Рузавин Г. И.**, Методы научного исследования, М.: Изд. «Мысль», 1975, 237 с.
219. **Савиньи фон Ф. К.**, Система современного римского права, в 8 т., т. II., пер. с нем. Г. Жигулина, под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря, М.: Изд. «Статут», 2012, 573 с.
220. **Садурский В.**, Разумность и плюрализм ценностей в праве и политике // «Сравнительное конституционное обозрение», 2008, № 4 (65), с. 17-40.
221. **Сандевуар П.**, Введение в право, пер. с франц., М.: Изд. «Интрагэк-Р», 1994, 324 с.
222. **Сахаров А. Д.**, Размышления о прогрессе, мирном сосуществовании и интеллектуальной свободе // «Вопросы философии», 1990, № 2, с. 11-47.
223. **Семенюк Э. П.**, Общенаучные категории и подходы к познанию. Львов: Философский анализ, Львов.: Изд. «При Львов. Ун-те», 1978, 176 с.
224. **Сериков Ю. А.**, Презумпции в гражданском судопроизводстве, М.: Изд. «Волтерс Клувер», 2008, 170 с.
225. **Серль Дж. Р.**, Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике, вып. 17, Теория речевых актов. Сборник, общ. ред. Б. Ю. Городецкого, М.: Изд. «Прогресс», 1986, с. 151-169.
226. **Серопян А. С.**, Презумпция православной семантика в интерпретации текстов русской словесности // «Вестник Московского государственного областного универ-

- ситета. Сер. Русская филология», 2010, № 5, с. 81-84.
227. **Синюков В. Н.**, О функциях права // Вопросы теории государства и права, Саратов, 1991, Вып. 9, с. 76-77.
228. Словарь иностранных слов. 16-е изд., М.: Изд. «Русский язык», 1988, 624 с.
229. **Смазнова О. Ф.**, Личность и миф (о субъекте мифической речи) // «Вопросы философии», 2008, № 6, с. 56-65.
230. **Смирнов А. А.**, Логика: учеб. пособие, Ярославль: Изд. ЯрГУ, 2009, 107 с.
231. **Смирнов А. В., Калиновский К. Б.**, Презумпции в уголовном процессе // «Российское правосудие», 2008, с. № 4, с. 68-74.
232. **Смирнова Н. М.**, Кантианские презумпции феноменологического конструктивизма, «Эпистемология & философия науки», 2008, т. XVI, № 2, с. 33-49.
233. Современный словарь иностранных слов, М.: Изд. «Русский язык», 1992, 740 с.
234. Современный толковый словарь, М.: Изд. «Большая Советская Энциклопедия», 1997, 1610 с.
235. **Солдатенко С. А.**, Наследственное право: курс лекций, Новосибирск, Изд. СибАГС, 2015, 140 с.
236. Социология: Энциклопедия, сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколо, О. В. Терещенко, Мн.: Изд. «Книжный Дом», 2003, 1312 с.
237. **Спиридонов Л. И.**, Теория государства и права, учебник, М.: Изд. «Проспект», 1996, 304 с.
238. **Старых Ю. В.**, Презумпции как средство ограничения

- усмотрения в налоговом праве // Правовая наука и реформа юридического образования. Сборник научных трудов Воронеж, Вып. 19, Воронеж, 2006, с. 202-206.
239. **Сырых В. М.**, История и методология юридической науки, учебник, М.: Изд. «Норма», 2018, 512 с.
240. **Сырых В. М.**, История и методология юридической науки, учебник, М.: Изд. «Норма», 2012, 464 с.
241. **Сырых В. М.**, Подготовка диссертаций по юридическим наукам: настольная книга соискателя, М.: Изд. РАП, 2012, 500 с.
242. **Сырых В. М.**, Социология права. Учебник. 4-е изд., доп. и перераб., М.: Изд. «Юстицинформ», 2012, 472 с.
243. **Табарин И. В.**, Современная теория права, М.: Изд. «Феникс», 2008, 624 с.
244. **Тарбагаева Е. Б.**, Роль законных презумпций в процессе судебного доказывания и познания // «Правоведение», 1982, № 13, с. 55-58.
245. **Тарусина Н. Н.**, Семейное право: Учеб. пособие, М.: Изд. «Проспект», 2001, 144 с.
246. Теория государства и права. Под ред. Г. Н. Манова, М.: Изд. «Бек», 1996, 336 с.
247. Теория государства и права. Учебник, Под ред. Денисов А. И., М.: Изд. «Юридическая литература», 1980, 336 с.
248. Теория государства и права: Курс лекций, под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Юрист», 2001, 761 с.
249. Теория государства и права, учебник для бакалавров:

- под ред. А. С. Пиголкина, Ю. А. Дмитриева. 3-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Юрайт», 2013, 761 с.
250. Теория государства и права, учебник для вузов, под ред О. В. Мартышина, М.: Изд. «Норма», 2007, 496 с.
251. Теория государства и права, учебник для вузов, под ред. М. М. Рассолова, 2-е изд., перераб. и доп., М.: Изд. «Юнити-Дана», «Закон и право», 2012, 735 с.
252. Теория государства и права, учебник для юридических вузов и факультетов, под. ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова, М.: Изд. Группа Норма-ИНФРА-М, 1997, 570 с.
253. Толковый словарь русского языка. Под ред. Д.Н. Ушакова, т. III, М.: Изд. Гос. ин-т Сов. энцикл., 1939, 1424 с.
254. **Фаткуллин Ф. И.**, Проблемы теории государства и права, Казань: Изд. Казанск. ун-та, 1987, 334 с.
255. **Федосова В. А.**, Эффективность действия норм советского государственного права, Воронеж: Изд. Воронеж. ун-та, 1984, 157 с.
256. **Федотов А. В.**, Использование оценочных презумпций в процессе доказывания // «Журнал российского права», 2002, № 5, с. 87-96.
257. **Федотов А. В.**, Понятие и классификация доказательственных презумпций // «Журнал рос. права», 2001, № 4, с. 64-79.
258. **Филиков Д. А.**, Место презумпции вины в классификациях гражданско-правовых презумпций // «Вестник Пермского ун-та, Юридические науки», Вып. 2 (12), 2011, с. 146-153.

259. **Филимонов В. Д.**, Охранительная функция уголовного права. Монография. СПб.: Изд. «Юридический центр-Пресс», 2003, 198 с.
260. **Филиппова С. Ю.**, Инструментальный подход в науке частного права, М.: Изд. «Статут», 2013, 350 с.
261. **Философия и методология познания**, учебник, под общ. и науч. ред. В. Л. Обухова, Ю. Н. Солонина, В. П. Сальникова и В. В. Васильковой, СПб.: Изд. РДК-принт, 2003, 560 с.
262. **Философия: учеб. пособие: ред. Т. Х. Керимова:** Екатеринбург: Изд. Урал ун-та, 2013, 220 с.
263. **Фуллер Л. Л.**, Мораль права / Пер. с англ. Т. Даниловой. Под ред. А. Куряева, М.: Изд. ИРИСЭН, 2007, 308 с.
264. **Хабриева Т. Я.**, Экономико-правовой анализ: методологический подход // «Журнал российского права», 2010, № 12, с. 5-26.
265. **Хачатуров Р. Л.**, Аналогия в праве // «Вектор науки ТГУ», 2009, № 5(8), с. 129-132.
266. **Цуканов Н. Н.**, К вопросу о существовании неопровержимых правовых презумпций // Сибирское юридическое обозрение, 2020, т. 17, № 1, с. 22-27.
267. **Цуканов Н. Н.**, О критериях правовой презумпции // Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование: Сборник статей, в 2 т., под ред. В. М. Баранова. Н. Новгород, 2001, т. 2, с. 502-510.
268. **Цуканов Н. Н.**, Правовые презумпции в администра-

- тивной деятельности милиции: монография. Красноярск: Изд. Сибирский юридический институт МВД России, 2003, 161 с.
269. **Черниловский З. М.**, Презумпции и фикции в истории права // «Советское государство и право», 1984, № 1, с. 98-105.
270. **Черных П. Я.**, Историко-этимологический словарь современного русского языка, в 2 т., 3-е изд., стереотип. т. 1, М.: Изд. «Русский язык», 1999, 624 с.
271. **Честнов И. Л.**, Современные типы правопонимания: Феноменология, герменевтика, антропология и синергетика права, СПб.: Изд. С.-Петербург. гос. юрид. ун-та Генеральной прокуратуры РФ, 2002, 96 с.
272. **Четвернин В. А.**, Современные концепции естественного права, М.: Изд. «Наука», 1988, 144 с.
273. **Четвернин В. А., Яковлев А. В.**, Институциональная теория права, М., 2009, 26 с.
274. **Чупахин И. Я.**, Вопросы теории понятия, Л.: Изд. Ленинградского ун-та, 1961, 109 с.
275. **Швеков Г. В.**, Преемственность в праве, М.: Изд. «Высш. шк.», 1983, 184 с.
276. **Шейндлин Б. В.**, Сущность советского права, Л.: Изд. Ленингр. ун-та, 1959, 140 с.
277. **Шершеневич Г. Ф.**, Наука гражданского права в России, М.: Изд. «Статут», 250 с.
278. **Штанько В. И.**, Философия и методология науки. Учебное пособие, Харьков: Изд. ХНУРЭ 2002, 292 с.
279. **Штейнберг А.**, Предположения как доказательства в

- гражданском процессе // «Советская юстиция», 1940, № 13, с. 11-13.
280. **Шутин Я. Л.**, Предмет доказывания в советском гражданском процессе, М.: Изд. «Госюриздат», 1963, 186 с.
281. **Шундилов К. В.**, Инструментальная теория права - перспективное направление научного исследования // «Правоведение», 2002, № 2, с. 16-23.
282. **Щекин Д. М.**, Юридические презумпции в налоговом праве. Учебное пособие, М.: Изд. МЗ Пресс, 2002, 252 с.
283. Энциклопедический словарь /под ред. Ф. А Брокгауза и И. Л. Эфрона, СПб.: Изд. Типо-Литография, 1898, Том XXV, 478 с.
284. **Юдин Э. Г.**, Методология науки. Системность. Деятельность, М.: Изд. Эдиториал УРСС, 1997, 440 с.
285. **Юдин Э. Г.**, Системный подход и принцип деятельности: Методологические проблемы современной науки, М.: Изд. «Наука», 1978, 391 с.
286. Юридический словарь. 2-е изд. т. 2, под ред. П. И. Кудрявцева, М.: Изд. «Наука», 1956, 660 с.
287. **Явич Л. С.**, Сущность права. Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений, Л.: Изд. Ленинградского ун-та, 1985, 207 с.
288. **Ярков В. В.**, Юридические факты в цивилистическом процессе, М.: Изд. «Инфотропик», 2012, 608 с.
289. **Яркова Е. Н.**, История и методология юридической науки: учебное пособие, Тюмень: Изд. Тюменс. гос. ун-

ta, 2012, 463 c.

290. Charles M. Yablon, A theory of presumption. *Law Probability and Risk* (2003) 2, p. 227-236.
291. David Kaiser, Presumptions of Law and of Fact, 38 *Marq. L. Rev.* (1955), p. 253-261.
292. David M. Godden and Douglas Walton, A theory of presumption for everyday argumentation. John Benjamins Publishing Company, 2007, p. 313-346.
293. Douglas Walton, *Burden of Proof, Presumption and Argumentation*. University of Windsor, Ontario, 2014, 393 p.
294. Dworkin R., *Taking Rights Seriously*. London, Harvard University Press, 1978, 392 p.
295. Fabrizio Macagno and Douglas Walton, Presumptions in Legal Argumentation. *Ratio Juris*. Vol. 25, No. 3, September, 2012, p. 271-300.
296. Fuller Lon L., *Law as an Instrument of Social Control and Law as a Facilitation of Human Interaction*. 1975, *BYU L. Rev.* 89, p. 89-96.
297. Geoffrey J. Orr, Toward a Workable Civil Presumptions Rule in Louisiana, 53 *La. L. Rev.* (1993), p. 1625-1639.
298. Henry Prakken, Giovanni Sartor, More on Presumptions and Burdens of Proof // *EUI Working Papers Law* 2008/30, p. 1-17.
299. Mark Van Hoecke, *Law as Communication*. European Academy of Legal Theory Series, Bloomsbury 3PL, 1st edition 2002, 240 p.
300. Pierluigi Chiassoni, *Legal interpretation without truth*.

Revus (2016) 29, p. 93-118.

301. Raz J., The Authority of Law. Oxford, 1979, 292 p.
302. Ringen J. D., Adaptation, teleology, and selection by consequences. Journal of Applied Behavior Analysis. 1993, p. 3-15.
303. Shirley R. L., On the History of the Idea of Law, 1st Edition, Cambridge University Press, 2005, 364 p.
304. Steven C. Salop, The Evolution and Vitality of Merger Presumptions: A Decision Theoretic Approach //Antitrust Law Journal, Vol. 80, p. 269-306.
305. Summers R. S., Naive Instrumentalism and the Law// Hacker P.M.S. Raz J. Law, Morality and Society. Essay in honour of H.L.A. Hart. Oxford, 1977, p. 119-131.

3. Արեւախոսություններ ու սեղմագրեր

1. **Абдрашитов В. М.**, Теоретические основы презумпции невиновности: дисс. ... докт. юрид. наук, Казань, 2017, 504 с.
2. **Аносова М. М.**, Современный системный нормативный подход к правопониманию и правоприменению: проблемы теории и практики: дисс. ... канд. юрид. наук, Владимир, 2007, 212 с.
3. **Астемирова Л. А.**, Презумпции в российском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2010, 168 с.
4. **Баранов А. В.**, Системоопределяющие специализированные нормы современного российского права: дисс. ... канд. юрид. наук, Омск, 2017, 210 с.

5. **Бронникова М. Н.**, Гражданско-правовая презумпция по российскому законодательству: содержание, правовые формы и применение: дисс. ... канд. юрид. наук, Казань, 2006, 205 с.
6. **Васильева Н. В.**, Юридические и неюридические средства в системе правового регулирования: дисс. ... канд. юрид. наук, Омск, 2014, 204 с.
7. **Воложанин В. П.**, Юридические предположения в советском гражданском праве и процессе: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук, Свердловск, 1953, 15 с.
8. **Годовалова М. Н.**, Презюмирование вины в российском гражданском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2014, 179 с.
9. **Горячев И. Н.**, Презумпция знания закона и принцип несущественности юридической ошибки в уголовном праве России: дисс. ... канд. юрид. наук, Ярославль, 2010, 210 с.
10. **Грубцова С. П.**, Правовые презумпции в судебном административном процессуальном праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2018, 234 с.
11. **Гусева С. В.**, Место и роль презумпций в структуре юридического знания: философский анализ: дисс. ... канд. филос. наук, Саратов, 2009, 157 с.
12. **Давыдова М. Л.**, Теоретические и методологические проблемы понятия и состава юридической техники: дисс. ... докт. юрид. наук, Волгоград, 2010, 408 с.
13. **Давыдова М. Л.**, Теоретические и методологические проблемы понятия и состава юридической техники:

- автореф. дисс. ... докт. юрид. наук, Волгоград, 2010, 51 с.
14. **Дербышева Е. А.**, Принцип правовой определенности: понятие, аспекты, место в системе принципов права: дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2020, 238 с.
 15. **Дрягин М. А.**, Презумпция невиновности в российском уголовном судопроизводстве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук, Иркутск, 2004, 28 с.
 16. **Жажина О. В.**, Презумпции как субсидиарные правовые нормы: дисс. ... канд. юрид. наук, Санкт-Петербург, 2011, 216 с.
 17. **Жажина О. В.**, Презумпции как субсидиарные правовые нормы: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук, Санкт-Петербург, 2011, 27 с.
 18. **Зуев Ю. Г.**, Презумпции в уголовном праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Ярославль, 2000, 208 с.
 19. **Зыков Д. В.**, Виды юридического мышления: методологическое и теоретико-правовое обоснование: дисс. ... канд. юрид. наук, Волгоград, 2015, 238 с.
 20. **Казакова Р. А.**, Идеологическая функция права в современной России: дисс. ... канд. юрид. наук. Краснодар, 2015, 159 с.
 21. **Казначеев П. Ф.**, Философия неопрагматизма и теория свободы в современном либерализме: дисс. ... канд. филос. наук, Москва, 2002, 145 с.
 22. **Каранина Н. С.**, Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве: дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2006, 164 с.

23. **Качур Н. Ф.**, Презумпции в советском семейном праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Свердловск, 1982, 216 с.
24. **Константинова А. В.**, Формы осуществления функций права: дисс. ... канд. юрид. наук, Челябинск, 2014, 179 с.
25. **Крашенинников С. В.**, Правовые презумпции на стадии предварительного расследования: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2009, 21 с.
26. **Крымов А. А.**, Правовые презумпции в уголовном процессе: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук, М., 1999, 19 с.
27. **Кузнецова О. А.**, Презумпции в российском гражданском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2001, 217 с.
28. **Кузнецова О. А.**, Специализированные нормы российского гражданского права: теоретические проблемы: дисс. ... докт. юрид. наук, Екатеринбург, 2007, 430 с.
29. **Курсова О. А.**, Фикции в российском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Н. Новгород, 2001, 193 с.
30. **Левченко О. В.**, Общеизвестные, преюдициально установленные и законом презюмируемые факты и особенности их использования в уголовно-процессуальном доказывании: дисс. ... канд. юрид. наук, Казань, 1994, 267 с.
31. **Лим А. А.**, Распределение обязанности доказывания в арбитражном процессе по российскому законодательству: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2008, 30 с.

32. **Мандрыка В. А.**, Гносеологическая природа предположения и его роль в научном поиске: дисс. ... канд. филос. наук, Москва, 1981, 198 с.
33. **Марохин Е. Ю.**, Юридическая фикция в современном российском законодательстве: дисс. ... канд. юрид. наук, Ставрополь, 2004, 179 с.
34. **Морквин В. А.**, Правовые презумпции в уголовном судопроизводстве России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2008, 27 с.
35. **Нахова Е. А.**, Роль презумпций и фикций в распределении обязанностей по доказыванию: дисс. ... канд. юрид. наук, Саратов, 2004, 176 с.
36. **Никиташина Н. А.**, Юридические предположения в механизме правового регулирования: правовые презумпции и фикции: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук, Абакан, 2004, 32 с.
37. **Овчинников А. И.**, Правовое мышление: аксиологический и герменевтический аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук, Ростов-на-Дону, 2000, 169 с.
38. **Овчинников А. И.**, Правовое мышление: дисс. ... докт. юрид. наук, Ростов-на-Дону, 2004, 515 с.
39. **Пронина М. П.**, Презумпции в современном российском праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Н. Новгород, 2010, 193 с.
40. **Ренц И. Г.**, Факты и доказательства в международном гражданском процессе: теоретические проблемы: дисс. ... докт. юрид. наук, Екатеринбург, 2018, 351 с.
41. **Реуф В. М.**, Специально-юридические принципы

- права: дисс. ... канд. юрид. наук, Самара, 2004, 241 с.
42. **Самсонов А. П.**, Презумпции права в современной правовой политике России: теоретико-правовой аспект: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук, Тамбов, 2009, 25 с.
43. **Саркисян Л. Р.**, Юридические фикции: логико-доктринальный анализ: дисс. ... канд. юрид. наук, М., 2018, 226 с.
44. **Старовойтова Е. И.**, Правовые презумпции в избирательном праве Российской Федерации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук, Владивосток, 2012, 24 с.
45. **Сухинина И. В.**, Презумпции в конституционном праве Российской Федерации: дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2003, 172 с.
46. **Сычева О. Н.**, Презумпция истинности приговора в современном уголовном процессе: дисс. ... канд. юрид. наук, Н. Новгород, 2008, 182 с.
47. **Тамазян Т. Г.**, Презумпции в страховом праве. дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2004, 191 с.
48. **Танимов О. В.**, Юридические фикции и проблемы их применения в информационном праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Саранск, 2004. 216 с.
49. **Тарасенко В. В.**, Презумпции и фикции в современном уголовном праве России: дисс. ... канд. юрид. наук, Воронеж, 2017, 256 с.
50. **Тарбагаева Е. Б.**, Юридические предположения в гражданском процессе (исковое производство): дисс. ... канд. юрид. наук, Ленинград, 1983, 196 с.

51. **Тарбагаева Е. Б.**, Юридические предположения в гражданском процессе: (исковое производство): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук, Ленинград, 1983, 22 с.
52. **Угренинова Е. А.**, Презумпции в российской государственно-правовой традиции: дисс. ... канд. юрид. наук, Краснодар, 2013, 166 с.
53. **Филиппова С. Ю.**, Инструментальный подход в науке частного права: дисс. ... докт. юрид. наук, Москва, 2014, 529 с.
54. **Цуканов Н. Н.**, Правовые презумпции в административной деятельности милиции: дисс. ... канд. юрид. наук, Омск, 2001, 205 с.
55. **Чистякова Ю. А.**, Социальные презумпции как регулятор общественных отношений: дисс. ... канд. филос. наук, Н. Новгород, 2008, 152 с.
56. **Чуфаров В. Ю.**, Нетипичные нормативные предписания в трудовом праве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2010, 28 с.
57. **Шахкелдов Ф. Г.**, Концептуальные аспекты презумпции невиновности в уголовном процессе: генезис и тенденции совершенствования: дисс. ... докт. юрид. наук, Майкоп, 2006, 379 с.
58. **Шиндяпина М. Д.**, Стадии юридической ответственности: дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 1996, 211 с.
59. **Щекин Д. М.**, Юридические презумпции в налоговом праве: дисс. ... канд. юрид. наук, Москва, 2001, 201 с.

4. Պրակտիկ նյութեր

1. Սահմանադրական դատարանի 2019 թվականի նոյեմբերի 15-ի ՍԴՈ-1488 որոշում:
2. Սահմանադրական դատարանի 2015 թվականի հունիսի 9-ի ՍԴՈ-1213 որոշում:
3. Սահմանադրական դատարանի 2014 թվականի դեկտեմբերի 2-ի ՍԴՈ-1176 որոշում:
4. Սահմանադրական դատարանի 2011 թվականի նոյեմբերի 15-ի թիվ ՍԴՈ-977 որոշում:
5. Սահմանադրական դատարանի 2011 թվականի հոկտեմբերի 18-ի ՍԴՈ-996 որոշում:
6. Սահմանադրական դատարանի 2011 թվականի նոյեմբերի 29-ի թիվ ՍԴՈ-1000 որոշում:
7. Սահմանադրական դատարանի 2010 թվականի սեպտեմբերի 18-ի ՍԴՈ-917 որոշում:
8. Սահմանադրական դատարանի 2009 թվականի սեպտեմբերի 22-ի թիվ ՍԴՈ-832 որոշում:
9. «G.I.E.M. S.r.l.» ընկերությունը և ուրիշներն ընդդեմ Իտալիայի գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի 2018 թվականի հունիսի 28-ի վճիռ:
10. Բյոզն ընդդեմ Բելգիայի գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի 2018 թվականի նոյեմբերի 9-ի վճիռ:
11. «Բոսֆորուս էյրուեյզ» ընկերությունն ընդդեմ Իռլանդիայի գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի 2005 թվականի հունիսի 30-ի վճիռ:
12. Էզե և Կոննորսն ընդդեմ Միացիալ Թագավորության

գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի 2003 թվականի հոկտեմբերի 9-ի վճիռ:

13. Նադան ընդդեմ Շվեյցարիայի գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի 2012 թվականի սեպտեմբերի 12-ի վճիռ:
14. Վարգան և ուրիշներն ընդդեմ Հունգարիայի գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի 2015 թվականի մարտի 10-ի վճիռ:
15. Պիեռսակն ընդդեմ Բելգիայի գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի 1982 թվականի հոկտեմբերի 1-ի վճիռ:
16. Հաջիալիև և ուրիշներն ընդդեմ Ռուսաստանի գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի 2008 թվականի նոյեմբերի 6-ի վճիռ:
17. Ռեգներն ընդդեմ Չեխիայի Հանրապետության գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի 2017 թվականի սեպտեմբերի 19-ի վճիռ:
18. Բարբերան, Մեսեգեն և Ջաբարդոն ընդդեմ Իսպանիայի գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի 1988 թվականի դեկտեմբերի 6-ի վճիռ:
19. Վճռաբեկ դատարանի 2017 թվականի նոյեմբերի 15-ի որոշում՝ թիվ ԵԱԴԴ/0074/01/15 քրեական գործով
20. Վճռաբեկ դատարանի 2009 թվականի մարտի 13-ի որոշում՝ թիվ ԵԱԲԴ/1137/02/08 քաղաքացիական գործով:
21. Վճռաբեկ դատարանի 2019 թվականի նոյեմբերի 7-ի որոշում՝ թիվ ԵԴ/0649/06/18 քրեական գործով:
22. Վճռաբեկ դատարանի 2014 թվականի նոյեմբերի 28-ի

որոշում՝ թիվ ԿԴ3/0450/02/13 քաղաքացիական գործով:

23. Վճռաբեկ դատարանի 2015 թվականի դեկտեմբերի 28-ի որոշում՝ թիվ ԵԿԴ/1896/02/13 քաղաքացիական գործով:
24. Վճռաբեկ դատարանի 2008 թվականի մարտի 27-ի որոշում՝ թիվ 3-132 (ՎԴ) քաղաքացիական գործով:
25. Վճռաբեկ դատարանի 2010 թվականի հոկտեմբերի 1-ի որոշում՝ թիվ ԵԱՔԴ/1424/02/09 քաղաքացիական գործով:
26. Վճռաբեկ դատարանի 2014 թվականի նոյեմբերի 28-ի որոշում՝ թիվ ԵԿԴ/0881/02/12 քաղաքացիական գործով:
27. Վճռաբեկ դատարանի 2020 թվականի հունվարի 13-ի որոշում՝ թիվ ՇԴ/0130/02/13 քաղաքացիական գործով:
28. Վճռաբեկ դատարանի 2020 թվականի ապրիլի 23-ի որոշում՝ թիվ ՎԴ/8486/05/11 վարչական գործով:
29. Վճռաբեկ դատարանի 2009 թվականի մայիսի 27-ի որոշում՝ թիվ ՎԴ/2068/05/08 վարչական գործով:
30. Վճռաբեկ դատարանի 2015 թվականի ապրիլի 30-ի որոշում՝ թիվ ՎԴ/2085/05/12 վարչական գործով:
31. Վճռաբեկ դատարանի 2007 թվականի դեկտեմբերի 12-ի որոշում՝ թիվ 3-1835(Ա) քաղաքացիական գործով:
32. Վճռաբեկ դատարանի 2012 թվականի ապրիլի 27-ի որոշում՝ թիվ ԵԿԴ/2293/02/10 քաղաքացիական գործով:
33. Վճռաբեկ դատարանի 2019 թվականի նոյեմբերի 7-ի որոշում՝ թիվ ԵԴ/0637/06/18 քրեական գործով:

34. Վճռաբեկ դատարանի 2014 թվականի մայիսի 8-ի որոշում՝ թիվ ԵԱԲԴ/0704/02/11 քաղաքացիական գործով:
35. Վճռաբեկ դատարանի 2014 թվականի նոյեմբերի 11-ի որոշում՝ թիվ ԿԴ3/0450/02/13 քաղաքացիական գործով:
36. Վճռաբեկ դատարանի 2012 թվականի դեկտեմբերի 25-ի որոշում՝ թիվ ԿԴ/0125/02/11 քաղաքացիական գործով:
37. Վճռաբեկ դատարանի 2015 թվականի հուլիսի 17-ի որոշում՝ թիվ ԱՐԱԴ/0416/02/13 քաղաքացիական գործով:
38. Վճռաբեկ դատարանի 2015 թվականի ապրիլի 30-ի որոշում՝ թիվ ԵԿԴ/1791/02/11 քաղաքացիական գործով:
39. Վճռաբեկ դատարանի 2010 թվականի մարտի 12-ի որոշում՝ թիվ ԵԿԴ/0313/02/09 քաղաքացիական գործով:
40. Վերաքննիչ քաղաքացիական դատարանի 2020 թվականի ապրիլի 7-ի որոշում՝ թիվ ԼԴ2/0573/02/19 քաղաքացիական գործով:
41. Վերաքննիչ քաղաքացիական դատարանի 2020 թվականի դեկտեմբերի 24-ի որոշում՝ թիվ ԱՐԴ/1646/02/20 քաղաքացիական գործով:
42. Վերաքննիչ քաղաքացիական դատարանի 2020 թվականի դեկտեմբերի 8-ի որոշում՝ թիվ ՎԴ/10503/05/20 քաղաքացիական գործով:
43. Լոռու մարզի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասու-

թյան դատարանի 2020 թվականի հուլիսի 31-ի վճիռ՝
թիվ ԼԴ2/0087/02/20 քաղաքացիական գործով:

44. Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի սեպտեմբերի 25-ի վճիռ՝ թիվ ԵԴ/1802/02/20 քաղաքացիական գործով:
45. Լոռու մարզի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի մայիսի 18-ի որոշում՝ թիվ ԼԴ2/0036/02/20 քաղաքացիական գործով:
46. Շիրակի մարզի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի ապրիլի 15-ի վճիռ՝ թիվ ՇԴ/6835/02/19 քաղաքացիական գործով:
47. Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի հոկտեմբերի 21-ի վճիռ՝ թիվ ԵԴ/5520/02/20 քաղաքացիական գործով:
48. Գեղարքունիքի մարզի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի հոկտեմբերի 20-ի վճիռ՝ թիվ ԳԴ4/0692/02/20 քաղաքացիական գործով:
49. Սնանկության դատարանի 2021 թվականի հունվարի 18-ի վճիռ՝ թիվ ՍՆԴ/3026/04/20 սնանկության գործով:
50. Սնանկության դատարանի 2020 թվականի դեկտեմբերի 23-ի վճիռ՝ թիվ ՍՆԴ/2469/04/20 սնանկության գործով:
51. Սնանկության դատարանի 2020 թվականի դեկտեմբերի 2-ի վճիռ՝ թիվ ՍՆԴ/2463/04/20 սնանկության գործով:
52. Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրա-

- վասության դատարանի 2020 թվականի օգոստոսի 13-ի վճիռ՝ թիվ ԵԴ/42167/02/19 քաղաքացիական գործով:
53. Կոտայքի մարզի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի օգոստոսի 18-ի վճիռ՝ թիվ ԿԴ1/0338/02/20 քաղաքացիական գործով:
54. Կոտայքի մարզի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի նոյեմբերի 10-ի վճիռ՝ թիվ ԿԴ/0417/02/20 քաղաքացիական գործով:
55. ՀՀ վարչական դատարանի թիվ 2020 թվականի դեկտեմբերի 24-ի վճիռ՝ թիվ ՎԴ/10503/05/20 վարչական գործով:
56. ՀՀ վարչական դատարանի 2012 թվականի հոկտեմբերի 26-ի վճիռ՝ թիվ ՎԴ/0626/05/08 վարչական գործով:
57. Սյունիքի մարզի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի սեպտեմբերի 23-ի վճիռ՝ թիվ ՍԴ/0963/02/20 քաղաքացիական գործով:
58. Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի հոկտեմբերի 14-ի վճիռ՝ թիվ ԵԴ/42809/02/19 քաղաքացիական գործով:
59. Շիրակի մարզի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի հուլիսի 10-ի վճիռ՝ թիվ ՇԴ/5292/02/19 քաղաքացիական գործով:
60. Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի սեպտեմբերի 25-ի վճիռ՝ թիվ ԵԴ/31151/02/19 քաղաքացիական գործով:
61. Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավա-

- սության դատարանի 2020 թվականի մարտի 11-ի վճիռ՝ թիվ ԵԴ/28943/02/19 քաղաքացիական գործով:
62. Շիրակի մարզի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2020 թվականի օգոստոսի 3-ի վճիռ՝ թիվ ՇԴ/0332/02/19 քաղաքացիական գործով:
63. Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի 2019 թվականի նոյեմբերի 22-ի վճիռ՝ թիվ ԵԴ/22454/02/18 քաղաքացիական գործով:
64. Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի «Հայցադիմումի ընդունումը մերժելու մասին» 2019 թվականի դեկտեմբերի 16-ի որոշում՝ թիվ ԵԴ/42573/02/19 քաղաքացիական գործով:
65. Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի «Հայցադիմումը վերադարձնելու մասին» 2020 թվականի փետրվարի 19-ի որոշում՝ թիվ ԵԴ/3512/02/20 քաղաքացիական գործով:
66. Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի «Հայցադիմումը վերադարձնելու մասին» 2020 թվականի հոկտեմբերի 12-ի որոշում՝ թիվ ԵԴ/26528/02/20 քաղաքացիական գործով:
67. Թիվ ԵԴ/26229/02/20 քաղաքացիական գործով Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի «Հայցադիմումը վերադարձնելու մասին» 2020 թվականի սեպտեմբերի 18-ի որոշում:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ	3
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	7
ԳԼՈՒԽ 1. ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՎԱՐԿԱԾՆԵՐԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ-ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ	11
1.1. Իրավական կանխավարկածների արդի վիճակը	11
1.2. Իրավական կանխավարկածների հետազոտման մեթոդաբանական-ճանաչողական ուղին	39
1.3. Կանխավարկածը որպես փիլիսոփայական- իմացաբանական միջոց	64
ԳԼՈՒԽ 2. ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՎԱՐԿԱԾԻ ԷՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ-ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԳՈՐԾԻՔԱԿԱԶՄԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ	79
2.1. «Իրավական կանխավարկած» հասկացության կառուցման տեսամեթոդաբանական ուղին	79
2.2. Իրավական կանխավարկածի էությունը	91
2.3. «Իրավական կանխավարկած» հասկացությունը որպես մտածողության ձև. հասկացության ծավալի ու բովանդակության հակադարձ հարաբերականությունը	110
ԳԼՈՒԽ 3. ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՎԱՐԿԱԾՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ (ՆՈՐՄ, ՍԿԶԲՈՒՆՔ, ԱՐԺԵՔ, ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹ) ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ	126
3.1. Իրավական կանխավարկածի ու իրավական սկզբունքի հարաբերակցությունը	126
3.2. Իրավական կանխավարկածի ու իրավանորմի հարաբերակցությունը	143
3.3. Իրավական կանխավարկածի արժեքը	163

3.4. Իրավական կանխավարկածի գործառույթները.....	170
ԳԼՈՒԽ 4. ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՎԱՐԿԱԾՆԵՐԻ	
ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ	205
4.1. Փաստացի ու օրինական իրավական կանխավարկածներ.....	207
4.2. Ուղղակի ու անուղղակի իրավական կանխավարկածներ.....	233
4.3. Հերքելի ու անհերքելի իրավական կանխավարկածներ ..	243
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ.....	260
РЕЗЮМЕ	265
SUMMARY	269
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՆՈՐՄԱՏԻՎ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱԿՏԵՐԻ, ՏԵՍԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊՐԱԿՏԻԿ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՑԱՆԿ.....	273

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԳԵՎՈՐԳ ՄՈՒՇԵՂԻ ՎԻՐԱԲՅԱՆ

ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՎԱՐԿԱԾՆԵՐԻ ՃՅՈՒՂԱՅԻՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԻ ՄԻԱՍՆԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալաբյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի
Հրատ. խմբագիր՝ Մ. Հովհաննիսյան

Հեղինակը հաստատում է, որ ծանոթ է «ԵՊՀ գրահրատարակչական քաղաքականությանը», և գրքում առկա փաստերը, դիրքորոշումները, կարծիքները շարադրված են հեղինակային իրավունքի և էթիկայի միջազգայնորեն ընդունված սկզբունքների պահպանմամբ:

Տպագրված է «ՄՐԱՎ ՊՐԻՆՏ» ՍՊԸ-ում:
Կոտայքի մարզ, Զրվեժ, գ. Ձորաղբյուր, 99 թաղ, 41

Ստորագրված է տպագրության՝ 22.07.2025:
Չափսը՝ 60x84 ¹/₁₆: Տպ. մամուլը՝ 20.125:
Տպաքանակը՝ 100:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.y su.am